ФС Х2(4Укр) Л32
(4Укр)

Р. ЛАЩЕНКО,
ПРОФЕСОР УКР. УНІВЕРСИТЕТУ
В ПРАЗІ

ЛЕКЦІЇ ПО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

ЧАСТИНА ПЕРША:

КНЯЖА ДОБА.

I. ЛІТЕРАТУРА.

II. ПАМЯТНИКИ ПРАВА.

III. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВН. ПРАВА.

ПРАГА.
НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
1923.
ДРУК ДЕРЖАВНОЇ ДРУКАРНІ В ПРАЗІ.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Б304464-1 Б-ка Сірополка
Рк Х9 (4 укр)
1 32
Х2 (4 укр) 4
1 32
Рк 27/1903 5 т.

Р. ЛАЩЕНКО,
ПРОФЕСОР УКР. УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ

ЛЕКЦІЇ ПО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА

ЧАСТИНА ПЕРША:

КНЯЖА ДОБА.

I. ЛІТЕРАТУРА. II. ПАМЯТНИКИ ПРАВА.
III. ІСТОРІЯ ДЕРЖАВН. ПРАВА.

НАЦІОНАЛЬНА
ПАРЛАМЕНТСЬКА
БІБЛІОТЕКА
УКРАЇНИ

ПРАГА
НАКЛАД УКРАЇНСЬКОГО УНІВЕРСИТЕТУ В ПРАЗІ
1923

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

I.

Література по історії українського права.

Вступ.

Російське царське правительство, як відомо, ставилося надзвичайно вороже до українства. Політика російського уряду що до України і до українства була здавна ясно визначена: Українського народу, яко народу окремого від „русскаго“, московського, царський уряд не визнавав. Для російського уряду не істнувало ні окремих від російської історії народу українського, ні права, ні навіть мови. Все, що нагадувало про Україну, про її історію, її осібну від московської культуру, в очах царського уряду російського і його агентів вважалося за „сепаратизм“, майже за державний злочин. І уряд, виходячи з цієї засадничої, що до українства точки — систематично майже від смерти Богдана Хмельницького до революції 1917 р. — вживав всіх можливих від нього заходів, щоби припинить розвиток на Україні національної української свідомости. В школах, в війську, в урядових інстітуціях, в офіціозних і офіціяльних органах російської преси — де тільки можливо, всюди провадилася на Україні агентами царського уряду ця політична тенденція. Над нещасною Україною наче простяглася страшна лапа якогось жорстокого ведмідя, що своїми пазурами рвав змучене і безсиле народне тіло, душив систематично день у день протягом двох з половиною віків народню свідомість. Відомо добре, до яких ступнів в своїй ворожости до українства доходив російський уряд. Иноді урядові заходи проти українства доходили до таких ступнів, які межували з варварством. Відомо, напр., що за часи „гуманнаго“ царя Олександра II був такий період, коли в серці України — в Київі на концерті не можна було проспівати української народньої пісні мовою українською і українську пісню перекладали на мову італійську або французьку; відомо, що слово Боже — Євангеліє — в перекладі на українську мову до самої революції 1905 р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

було заборонено друкувать. Автор цих рядків добре памятає той час, як в Херсонщині в книжних крамничках, навіть „земських“, продавали селянам твори народнього українського поета Шевченка в перекладі на мову російську, і „Наймичку“ Шевченка українські селяне примушені були читать в досить невдалому перекладі — замісць української „Наймички“ читали „Батрачку“.

Такі факти свідчили не тільки про ворожість до українства, але й про політичний фанатизм агентів російського уряду, який в переведенні в життя своєї політичної тенденції доходив иноді до божевілля.

Тяжко приходилося в той час свідомим синам України! Стоять на варті національного руху, його активно підтримувать було майже геройством, бо ми-ж добре знаємо, як жорстоко карав московський уряд українських діячів, які одверто боролися за національну українську ідею. Зокрема „терниста“ путь впала на долю наших письменників. Страждання велетня нашого слова — Тараса Шевченка є живий символ тої муки, котру поділили з ним всі наші письменники і літератори. Така-ж сама путь була й уділом наших вчених. Чого-чого, а живого слова, живих думок, ясних проміннів науки, більш над усе боявся царський уряд, бо він добре знав, що живе слово і наука єсть сама страшна для його сила, перед якою безсилі й безліч озброєних військ і твердині та перед котрою впадуть навіть і єрихонські стіни.

Розуміючи це добре, московський уряд майже цілковито усунув українознавство із всіх шкіл на Україні і середніх і вищих. Цілі галузі науки, які торкались України, були виключені із програму російських вищих шкіл — наче України і українського народу не істнувало. Коли-ж де-які наукові дісціпліни, що власне торкались України, і були допущені в російських університетах на Україні, то часто вони викладались призначеними від уряду вченими, пройнятими загально-російською централістичною ідеольогією. Для цих мужів науки українського народу, яко окремого від московського, не істнувало, як не істнувало його і для царського уряду. Слова „Україна“, „український“ ними не вживалися — замісць „України“ був „Юг Россіи“, „наш юг“, „южнорусскій народ“ і лише в крайнім разі „Малороссія“. Дякуючи цензурним умовам і політичному становищу в тогочасній Россії ці терміни, аби уникнути всяких „непорозумінь“ вживали иноді в своїх працях при їх виданню мовою російською і де-які українські вчені.

Зокрема таких вчених, що свідомо чи не свідомо в своїх наукових викладах підтримували політичні тенденції московського уряду, було чимало на правничих факультетах російських університетів на Україні. Треба щиро визнати: були серед них

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і люде талановиті, з високою науковою ерудицією, з іменем в науці, але, на превеликий жаль, більшість з них була пройнята загально-російською ідеольогією, тенденції якої просвічували яскраво в їх працях та підбивали иноді в самій основі вартість їх наукових положень. Зокрема це можна сказать про професорів історії „русскаго“ права, які між иншим під назвиском історії „западно-русскаго“ права викладали в російських університетах (але тільки по части) власне історію українського права. Значна більшість цих професорів цілком не рахувалась з українським народом, яко з народом окремим від московського, і навіть тоді, коли їм приходилося спинять свою увагу на самих оригінальнійших памятниках права чисто української правної творчости. В досліджуваннях цих вчених, ці памятники права, як і всі иньші „Західньо-руські“ памятники, були виявою і продуктом творчости единаго русскаго народа. Західньо-руське право — це була лише галузь одного дерева, одного загального цілого, місцева, може й досить кольорова своєрідність творчої діяльности одного народу — „русскаго“. Треба тільки придивитись до праць по історії руського права російських вчених і там на протязі соток сторінок не зустрінеться не тільки назва „Україна“, але й не знайдеться жадної думки, котра б свідчила, що автор точно відділює український елемент, яко окреме поняття, що має свій визначений зміст. Під визначеним централістичним поглядом, з ясним підкресленням ідеї — єдиної неділимої Росії і єдности цілого „русскаго“ народа, проходила діяльність всіх тих російських вчених, які були пройняті пануючою в російськім суспільстві національно-політичною тенденцією.

Але недивлячись на всю цю пануючу в Росії „казенну“ ідеольогію, що до українського питання, яка зосередилася і в російських „императорских“ університетах — на щастя України на наукове українське поле вийшла ціла низка видатних наукових робітників, які, переборюючи ріжні перешкоди, що їм ставив в їх діяльности російський уряд, положили разом з трудами галицько-українських вчених міцний фундамент українській науці. Як того й вимагала жива дійсність, політична ситуація і становище України під пануванням царя Московського — наукова праця українських вчених знайшла для себе перш над усе широке поле в области української історії і фільольогії. Славетня і яскрава історія нашого народу, що на протязі століть боровся за свою національну ідею, історія — повна надзвичайного трагізму, цілої низки драматичних ментів, не могла не спинить на собі перш над усе уваги наших вчених. Питання про те, хто ми, чиї ми діти, яких батьків, ким, за що закуті — це й було те перше питання, розвязати котре науково стало питанням національної чести. І ми бачимо, що всі свої сили, всю свою

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

енергію, наші славетні вчені вжили власне на розвязання цього основного питання, а також і питань, які торкалися української етнографії, літератури, мови, археольогії і т. д.

Я не буду торкатись історії української історіографії, яка вже й значно раніш, хоча би в трудах Бантиш-Каменського і Маркевича, мала своїх представників і яка вела свою традицію від відомої „истории Руссов“ Полетики (по новітніх досліджуваннях автором „Истории Руссов“ був не Георгій Кониський, а Гр. Полетика, див. Д. Дорошенко: „Історія Руссов“ — „Хліб. Укр.“ 1921 кн. 3, зб. 5 і 6.) — ці труди не мали характера наукового. Я не буду й викладати історії української історії — це не входить в наше завдання, але я не можу не згадать тут таких імен, як проф. М. І. Костомарів, В. Б. Антонович і М. С. Грушевський, які — кожний в свій час — заклали своїми трудами по історії українського народу міцний науковий фундамент взагалі „українознавству“.

Ще в розцвіт діяльности проф. В. Б. Антоновича фундамент був покладений такий значний, що в 70-их роках минулого віку в Київі був відкритий так званий „Юго-Зап. Отдѣл Геогр. Общества“. В цьому науковому товаристві, що відкрилося під російською назвою (Юго-Зап. Отдѣл), стали працювать українські вчені. Дякуючи невпинним трудам вчених, що згуртувалися коло цього „відділу Геогр. Т-ва“, стали тоді виходити „Записки юго-западного отдѣла“ і „Труды экспедицій в юго-западный край“. Після того, як російське правительство зачинило „Юго-Зап. Отдѣл“, наукова діяльність була зосереджена в рідній Галичині, де в 1873 році було засновано Товариство імени Шевченка, котре потроху й поширило свою наукову діяльність. Зокрема-ж поширилася діяльність цього Товариства з того часу, як на чолі його став наш видатний історик проф. Михайло Грушевський і славнозвісний письменник і вчений небіщик Іван Франко. З 1907 р. після першої революції в Росії, коли була вже можливість провадити більш організовано наукову діяльність на наддніпрянських теренах — в Київі було відкрито окреме від Львівського „Київське Наукове Товариство“.

Трудами наших видатних вчених — Костомарова, Антоновича, Драгоманова та їх учеників разом з трудами цілої низки українських істориків, фільольогів, етнографів, археольогів і т. д. — був покладений остільки міцний фундамент українській науці в межах бувшої Росії, що український національний рух одразу набрав високоідейного науково-обгрунтованого змісту — національного і соціяльного розкріпощення багато-міліонового українського народа із тяжкої неволі. Одночасно труди галицьких письменників і вчених ширили національну свідомість на теренах Галицької України, а ідейний звязок між ними

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і культурними робітниками Наддніпрянської України ще більш поглиблював національну свідомість на теріторії обох Україн.

Що торкається нашої науки — історії українського права — то значний фундамент для її розвитку був покладений на теріторії був. Росії головне в Київі. *) З основанням Університета Св. Володимира в Київі відомий вчений професор Данилович присвячує чимало енергії на досліджування памятників „Західноруського“ права. Значно сприяв вже в 50-х роках минулого віку розвиткові нашої науки відомий київський професор теж давно небіщик Іванишев. Зокрема видатною працею цього вченого по історії українського права була його відома розвідка про громадські (Копні) суди, які ще в литовський і польський період нашої історії одбувалися на Україні; праця ця — „О древних сельских общинах юго-зап. Россіи“ звернула на себе в свій час особливу увагу вчених. Видатне та почесне імя придбав собі вже з 60-х років XIX віку своїмип рацями по історії „Західньоруського“ права і професор Леонтович („Русская Правда и Литовскій Статут“, „Крестьяне юго-зап. Россіи по литовскому праву XV и XVI. в.“ „Сословный тип терит.-админ. состава литовскаго государства и его причины“, „Правоспособность литовско-русской шляхты“ і багато инших. Крім того вже в 1869 р. проф. Леонтович видав і курс „Исторіи русскаго права“, який містить в собі багато цікавого матеріялу для українського правника для вияснення старовинного періоду нашого права.

Зважаючи на те, що історія українського права є наука, яка дуже тісно звязана з історією українського народа взагалі, величезний вклад в першу внесли своїми працями, зокрема монографіями і наші видатні історики: Костомарів, Антонович, Грушевський і їх ученики. Із праць професора Антоновича, що торкаються „українського“ права зокрема відомі: „Очерк исторіи вел. княжества Литовского“, „Изслѣдованіе о городах юго-зап. края“, „О происхожденіи шляхетских родов юго-зап. края“ і др. Із праць проф. Грушевського „Історія Київської землі“, „Барское староство“ і др. Почесне імя собі в XIX віці завоював в науці історії укр. права київ. проф. Кістяківський. Видатним вкладом його в науку нашого права з'являється його відома праця: „Права, по которым судится малороссійскій народ“. Серед вчених, що присвячували свою енергію „західньоруському“ праву видався значно Іван Новицький (дуже відомий, напр., його твір по історії „зах.-руського“ права: „Очерк исторіи крестьянскаго сословія юго-зап. Россіи в XV—XVIII в.“)

*) Визначним осередком наукового досліджування нашої історії і права в Київі зробилася і т. зв. „Коммиссія для разбора древних актов“, на чолі котрої довший час (1863—1882) пробував проф. В. Антонович.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Так само відомі праці по „зах.-руському“ праву праці московського професора Любавского — одного із компетентнійших знавців цього права; вкажемо тут хоча-би на відому його працю: „Областное дѣленіе и мѣстное управленіе Литовско-русскаго государства“; також на „Литов.-рус. сейм“. Своїми працями по історії Жидів в Литовсько-Українській державі придбав собі в науці почесне імя відомий професор петербурського університету, давно вже небіщик Українець Бершадський. Із київських професорів-Росіян видатне в науці становище займає проф. історії „русскаго“ права, небіщик Владимирський-Буданов: вкажемо хоча-би на такі його роботи, як „Нѣмецкое право в Польшѣ и Литвѣ“, „Помѣстья Литовско-рус. государства“, „Формы крестьянского землевладѣнія в Лит.-рус. государствѣ XIV в.“ і др. Сприяли розвиткові „зах.-руського“ права і вчені школи професора Владимирського-Буданова: київ. проф. Ясинський („Главный Литовскій трибунал“, „Уставныя земскія грамоты“ і др.), проф. Малиновський („Ученіе о преступленіи по Литовскому статуту“, „Рада вел. княжества Литовскаго“)*) Максимейко („Сеймы Лит.-рус. государства“, „Источники Литов. Статута“ и др.). Відома також і праця професора київ. університету Демченка: „О наказаніи по Литовскому статуту“. Чимало також сприяли своїми працями розвиткові нашої науки і такі видатні вчені, як Олександер Лазаревський, проф. Лучицький („Матерьялы для исторіи общины и общественных земель в лѣвобережной Украйнѣ XVIII в.“, „Сябринное землевладеніе в Малороссіи“ і др.) Орест Левицький („Очерки народной жизни в Малороссіи“ і багато инших) а також в більшости ученики професора Антоновича: Іванів — відома його праця („Історія Волынской земли“), Данилевич, Дашкевич, Довнар-Запольський („Государственное хозяйство вел. княжества Литовскаго“), Голубовський і др. Відомі труди також і одеського професора Линниченка; вкажемо хоча-би на його „Черты из исторіи сословій в юг.-зап. галиц. Руси XIV-XV в.“ і др.

Дуже поважний „вклад“ в історію українського права внесла своїми працями по історії України і небіщик Олександра Єфименко („Дворищное землевладѣніе в Южной Россіи“, „Копные суды в лѣвобережной Украйнѣ“ „Народн. суды в зап. Россіи“ і др.).

Крім вище згаданих авторів — в більшости істориків і істориків права мають значіння для нашої науки також праці таких вчених, як Срезневський (перегляд літописів), Бо-

*) Професор Малиновський залишив після себе і цілий курс по історії русскаго права.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дянський, Максимович, історичний письменник Куліш. Власне для вияснення історії козацтва, козацького устрію на Україні і боротьби козацтва нашого за права і вольности, крім поодиноких монографій Костомарова, Антоновича, Грушевського, праць Куліша, О. Лазаревського, Уманця і др., відомі праці і таких авторів, як Стороженко, К. Каманін, М. Любавський, Рудницький, Липинський, Волк-Карачевський, Доманицький і др., зокрема-ж для вияснення устрію і організації Запорозької Січи чималий інтерес і для правника містять в собі такі роботи, як „Исторія Новой Сѣчи“ Скальковського, „Исторія Запорожских казаков“ Еварницького, розвідки проф. Біднова і др. Для ознайомлення з організацією судівництва на Україні в ріжні доби, крім згаданих вже вище трудів Іванішева і Єфименко, заслуговують уваги праці И. Лаппо: „Земскій суд в В. Княжествѣ Литовском“, „Гродскій суд в Вел. Княжествѣ Литовском“, „Подкоморскій суд в Вел. Княжествѣ Литовском“; дуже цікава також робота Д. Милера: „О судах земских, гродских и подкоморских в Малороссіи в XVIII. в.“. Про працю проф. Ясинського „Главный литовскій трибунал“ ми вже згадували вище. Багато цікового матеріялу, що торкается організації судівництва на Україні мається в поодиноких трудах таких авторів, як Владимирський-Буданів (зокрема про організацію судівництва по Магдебургському праву — див., напр., „Нѣмецкое право в Польшѣ и Литвѣ“), Леонтович, Любавський (див., напр., „Областное дѣленіе и мѣстн. управленіе Лит.-рус. государства“), Орест Левицький і др. По історії кодификації укр. права, крім згаданої вже вище праці проф. Кістяковського (проф. Кістяковським власне і видані „Права, по которым судится малороссійскій народ“), відома спеціальна розвідка Теличенка: „Очерк кодификаціи малорусскаго права до изданія свода законов“. По історії таких памятників українського права, як „Рус. Правда“, відомі зокрема праці проф. Вл.-Буданова, Сергеевича, Калачова, Мрочек-Дроздовського, Беляева і др.; по історії-ж Литовського Статута відомі праці Д. Даниловича („О Лит. Статутѣ“), Леонтовича („Рус. Правда и Литов. Статут“), Чарнецкого („Исторія Литов. Статута“), Вл.-Буданова („Отношеніе между Литов. Статутом и Уложеніем царя Алексѣя Михайловича“), А. Квачевського („Литов. Статут, как источник мѣстных прав“, „Законы Черн. и Полт. губ.“); безпосередне відношення до Лит. Статута має і згаданий вище видатний труд проф. Кістяковського „Права по которым . .“ Вкажемо також і на працю проф. Бершадського „Литовскій Статут и польскія конституціи“. Взагалі-ж можна сказать, що Литовського Статуту не обминав ні один автор, який присвячував свої труди історії

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

т. зв. „Литовсько-руського“ права.*) Так само в своїх монографіях і окремих розвідках присвячували більшу чи меньшу увагу всі ці автори і історії та змісту т. зв. магдебургського права, що довгий час примінювалося у нас на Україні. Із спеціальних-же розвідок, присвячених цьому праву, вкажемо хоча би на праці Ф. Тарановського „Обзор памятников магдебургскаго права зап.-рус. городов литовской эпохи“ і Д. Багалія: „Магдебург. право в лѣвобережной Малороссіи“.

Про організацію і устрій церкви на Україні, про правне становище українського духовенства в ріжні доби і церковні відношення чимало цінних данних містять в собі труди таких вчених — в більшости Росіян, як митрополит Макарій, преосв. Филарет, проф. Голубинський, Милютін, проф. Павлов, проф. Голубів, Г. Карпів, Ейнгорн і др.; Із українців вкажемо Ор. Левицького, проф. Біднова, Лотоцького.

Освітленню правно-побутових стосунків на Слобожанщині, її кольонізації і т. д. чимало допоміг проф. Багалій; видатне місце в науці займає також і проф. Сумцов. Зокрема земельних порядків на Слобожанщині — в т. зв. „Слободських полках“ — торкнувся досить глибоко Шиманів в своїй відомій праці — „Главнѣйшіе моменты в исторіи землевладѣнія в Харьк. губерніи“. Взагалі-ж по виясненню характеру українського землеволодіння, крім трудів Лучицького, О. Єфименко, Ф. Щербіни („Очерк южно-рус. артелей и общинно-артельнихъ форм“, „Земельная община в Днѣпровском уѣздѣ“, „Кубанская земельная община“ і др.) відомі також і праці проф. Максима Ковалевського; вкажемо, напр., на його відому розвідку: „Труд, как источник права собственности на землю в Малороссіи и на Украинѣ“. Багато данних що до українського землеволодіння в добу литовську містять в собі труди таких авторів, як Любавський, Новицький і др. Для вияснення процесу закріпощення нашого селянства в лівобережній Україні в XVIII. ст. для правника виявляє інтерес також праця В. Мякотина: „Прикрѣпленіе крестьян в лѣвобережной Малороссіи в XVIII в.“

Для вияснення і вивчення українського звичаєвого права багатий ще малооброблений матеріял мається в поодиноких українських збірниках і журналах — „Основа“, „Кіев. Старина“, „Літ.-Наук. Вістник“ і др. Чимало українських авторів присвячували звичаєвому праву нашому спеціяльні розвідки, вкажемо хоча-би на „Очерк народных юридических обычаев и понятій в Малороссіи“ П. Чубинського, „Обычное право малорусскаго народа“ П. Єфименко; „Излѣдованіе народной жизни“

*) По історії „Лит. Статута“ відомі і праці польських авторів — Чацького, Лінде, Ярошевича і др.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

О. Єфименко; торкається і українського звичаєвого права і Качаровський; глибоко торкнувся в своїх поодиноких працях українського звичаєвого права та його форм і академик Ф. Щербіна. До речі зазначимо тут, що в наш час для наукового досліджування українського звичаєвого права при Українській Академії Наук у Київі утворилася в 1919 р. спеціяльна комісія, що складена із українських правників, під головуванням акад. Павлова-Сільванського. Наша національна Академія з перших-же днів по своєму утворенню справі наукового розроблення українського звичаєвого права наддає першорядне значіння.

Взагалі-ж по історії українського права багатий матеріял містять в собі вступні статті в „Арх. ю.-з. Россіи", де друковалися твори таких вчених, як проф. В. Антонович, О. Левицький, Ів. Новицький і др. Чималий матеріял також мається в „Чтеніях Московс. О-ва Истор. и др. Рос.", „Записках И. Р. Геогр. О-ва, Харьк. Истор.-фил. О-ва, в Запис. Черн. Стат. Ком-та; в таких журналах, як „Основа", „Кіев. Старина", де друковало свої праці чимало із вище згаданих нами авторів — „Літ.-Наук. Вістник" і др. Чимало праць і поодиноких розвідок, які безпосередньо або посередньо торкаються українського права, містять в собі і російські журнали, що присвячені історії, археольогії і праву, як „Истор. Вѣстникъ", „Рус. Архивъ", „Юрид. Вѣстникъ", „Право", „Журналъ М-ва Юстиціи". Дуже цінні матеріяли по історії укр. права містять в собі і книги „Журн. М-ва Нар. Просв.", де друковали свої праці такі автори, як проф. Леонтович, И. Лаппо і др.

В тих умовах, в яких ми тепер перебуваємо, трудно подати вичерпуючі і систематичні данні по літературі українського права, і ми, на жаль, примушені поки що обмежитися цією далеко неповною і несистематичною „сводкою".

По історії „русскаго" (московського) права в Россії вже мається досить багата література—продукт наукової діяльности російських вчених-істориків та істориків права. Вже починаючи з XVIII віку — з Татищева, (що відкрив „Рус. Правду"), Шлецера, Милера і др. російські вчені досліджували історію (Карамзин, Полевой, Солов'єв, Бестужев-Рюмін, Ключевський, Милюков, Платонов і багато инших). Власне досліджування по історії „русскаго" права почалось науково в Росії з першої половини XIX віку (в 1826 р. з'явивсь на німецькій мові труд професора Дерптського (Юр'евського) університету Еверса: Das älteste Recht der Russen). З тої доби в Росії і з'является ціла низка вчених, які присвячували свій труд розробленню положень „русскаго" права. Вкажемо хоча-би на імена: Неволіна, Кавеліна, Чичерина, Сергієвського, Градовського, Дювернуа, Беляєва, Загоскина, Романо-

ary of Ukraine

вича-Словатинського, Латкина, Дьяконова, Филипова і др. Одно з видатнійших місць серед цієї низки російських вчених власне в історії російського права займають київ. проф. Владимирський-Буданов, праць котрого по історії „зах.-рус.“ права ми вже торкнулись і професор петербурського університету Сергеевич. Першому з цих двох вчених, крім спеціяльних монографій по історії „зах.-рус.“ права, належить капітальний труд „Обзор исторіи русскаго права“ і „Христоматія рус. права“, а другому, крім відомої праці „Лекціи и изслѣдованія по исторіи русскаго права,“ де-кілька томів так званих „Русских юридических древностей“ і окремих монографій, як, напр., „Вѣче и князь.“

В своїх працях російські вчені (принаймі значна їх більшість), торкаючись норм „зах.-рус.“ права, розглядали їх — як ми вже вище зауважили — як явище одного походження і порядку з нормами права московського, ведучи правну традицію цього останнього від часів київської держави і „Руської Правди“.

Через це користуватись трудами російських вчених при вивченню українського права треба з великою обережністю, відсуваючи в кожному окремому випадкові пануючі в російських наукових колах тенденції від вислідів чистої науки.

Теж саме треба сказать і про праці, які торкаються і історії „зах.-руського“ права вчених польських: Маціовського,*) Чацького, Стадницького, Прохаски, Ярошевича, Олександра Яблоновського, Балзера, Барановського, Кутшеби і др.

Нарешті вважаємо необхідним зауважити, що історія українського права — наука зовсім молода. До цього часу ні на теріторії бувш. Росії, ні в Галичині — історія українського права, як окрема наука, в вищих школах — власне на правничих факультетах університетів зовсім не викладалась. В Росії — як ми вище відмітили — викладалося по части лише зах.-рус. право, в тенденційному освітленню його, як галузі права загально-російського, московського.

Вперше на Україні для історії українського права була відведена спеціяльна катедра в 1917 році в Київському Народньому Університеті, що був потім перетворений в державний, але діяль-

---

*) Серед низки польських вчених видатне становище займає в науці Maciejowski. Його відома праця „Historya prawodaw-tw sł wianskich“. Бажано ознайомитись кожному правникові і з трудами таких видатних чеських вчених, як Шафарик, Палацький, Иеречек; останній між иншим видав „Svod zákonův slovanských“ (Praha 1880). Свод цей містить в собі і такі памятники права, як договори укр. князів з греками, дві редакції „Рус. Правди“, „Статут короля Володислава, данний Литві 1420—1423 р., „Судебник короля Казимира 1468 р.“ і Литов. Статут 1529 р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ність цього останнього (як і Університету Кам'янецького), була фактично унеможливлена з огляду на політичні і військові події на Україні. Розпочинаючи зараз виклади по історії українського права в Українському Вільному Університеті в Празі в тяжких умовах еміграційного життя, вважаємо необхідним попередити, що, як лекторові, так і слухачам прийдеться рахуватися з великими труднощами — як цілком техничного характера (брак пособій, книжок і т. д.), так головне і органичного, які залежать від самого сучасного стану нашої науки: в протилежність иншим науковим дісціплінам, які викладаються на правничому факультеті, — наша наука доси не має ні своєї окремої закінченої історії, ні цілої закінченої системи; вони чекають ще своїх майбутніх авторів. Приходиться не тільки „викладати", але в відомій мірі і „творити" саму систему науки в тяжких умовах еміграційного життя. Але ненормальні умові сучасного життя не будуть вічні, молодість же науки — лише запорука її майбутнього розвитку, бо вже ті наукові матеріяли, які здобуті вченими власне по історії українського права і той величезний ще мало розроблений сировий матеріял, який вже мається в ріжних памятниках українського права — законодавчих збірниках, актах, судових рішеннях *) і т. д. — дає повну підставу для висновку, що в час відродження України, відновлення її державного життя, пошириться неминуче в українському суспільстві, а зокрема серед укр. молоді і інтерес до рідного українського права; без знання-ж права, права національного, не можна будувати і самої держави, в основі якої і повинно бути право.

Історія українського права, як наука.

Що-ж власне розуміється під іменем історії українського права, яко визначеної науки?

Для розвязання цього питання треба пригадать, що взагалі розуміється під іменем самого права, який власне зміст вкладається в це поняття. Як відомо, під правом в широкому значінню цього слова розуміється сукупність взагалі всіх юридичних норм. Сукупність юридичних норм з однаковим змістом — власне одного

*) В 1837 році в бувш. Росії була утворена т. зв. Археографічна Комісія. У виданнях Археогр. Комісії мається надзвичайно багатий матеріял, ще зовсім мало розроблений вченими власне і по історії укр. права. Так, напр., до цього часу видано Археогр. Комісією: „Акты Арх. Экспедиціи" — 4 т., „Акты историческіе" — 5 т., „Акты юридическіе" 1 т., „Дополненія к актам историческим" — коло 12 т., „Акты, относ. до юрид. быта древ. Россіи" 2 т. „Акты, относящ. к исторіи южн. и зап. Россіи" 7 т., „Акты относ.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

порядку, одної природи, зветься юридичним інститутом; сукупність-же юридичних інститутів (в тій або иншій области права) складає з себе, так звану, систему права, — напр., систему цивільного права, систему державного права і т. д. Виходячи з цих загальних понять, з загальних положень, ми і повинні прийти до висновку, що під історією права і треба розуміти історію розвитку правничих норм, історію правної творчости, історію поступового розвитку правничих форм і понять.

Але історію права взагалі, історію права всесвітнього, загально-людського, можна розуміти тільки доволі абстрактно, як і взагалі історію вселюдської культури, вселюдського розвитку. Річ у тому, що кожний окремий народ, кожна нація, в своєму поступовому розвиткові іде більш-меньш визначеним шляхом, виявляючи в своїй творчости і свої осібні національні риси. Физичні, географичні, історичні і всякі инші умови покладають на культурно-поступовий розвиток кожного окремого народу свій визначний відбиток, свій кольор, і безумовно, що всі ці сили надзвичайно впливають і на розвиток чисто правних ідей у кожного окремого народа; через це і самі наслідки правної творчости народа виявляють з себе один із найбільш цінних і головних здобутків національної культури. Я підкреслюю слово найбільш цінних і найбільш головних здобутків і роблю це навмисне, бо всесвітня історія нам виразно свідчить, що поступовий і визначний розвиток права завше виявляв з себе ту силу, яка додавала тому або иншому народові і його культурі осібну міць. Історія могутнього Риму, де ідея права широко розвивалася і росла, яскраво свідчить, яку надзвичайну силу давало право і римському народові і римській державі; і недарма, мабуть, Рим залишив всім народам, яко заповіт, що власне право єсть основа держав. Кажу я це для того, щоби підкреслити думку, що кожний народ, кожна нація, що хоче піднести свою власну національну культуру, повинна дбать і про розвиток свого національного права. Право додає культурі народній моральну силу, воно підіймає народ в його власних очах, воно відкриває перед суспільством все нові і нові горізонти, воно-ж і утворює певний державний і громадський лад. Право народне мусить бути національним, бо поза нацією, поза народом, кажучи словами російського письменника Тургенєв'а, ні поезії, ні життя, — нічого не мається; поза нацією не може

к исторіи Зап. Россіи“ 5 т. і т. д. Багатющий матеріял по історії укр. права містять в собі документи вже видані Археогр. Комісіями Київ. і Виленською, акти „Литов. Метріки“ і т. д., а скільки ще матеріялу цілком не порушеного заховують в собі на Україні, в Білорусії, Польщі, Литві ріжні архіви? Вважаємо до речі нагадать про це всім, хто цікавиться надзвичайно важливою справою наукового досліджування рідного права.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

бути — дозволяємо собі це висловити — і справжнього права. Високі загально-людські ідеї права тоді увіходять в народне життя, коли не тільки їх зміст, але і та форма, в якій вони переводяться в життя, зрозумілі народові. Через це і право кожного народу мусить бути — національним, через це і кожна нація, кожний народ, що прагне до розвитку своїх духовних сил, мусить невпинно дбать і про поширення в масі народній — серед всіх членів нації правних ідей. Без їх ширення, без їх зросту, народ підносити своєї культури не зможе.

Коли ми обернемося до України, до народу українського — ми бачимо, що ідея права завше жила на Україні і не вмирала ніколи; ідея права на Україні завше зливалася в поглядах народніх з ідеєю рівности, братерства*); про право і правду нам співали наші кобзарі, про право і правду нам співав і наш Великий Кобзарь-Тарас. В боротьбі за право, за правду, укладався наш національний характер, загострювалися наші шаблі для нових дальших здобутків, що посувають вперед не тільки наше, але і загально-людське життя**).

Думаю, що після цього здається вже ясним, що повинно розуміти під наукою, яка зветься історією українського права. Історія українського права есть наука, котра викладає і виясняє поступовий розвиток українських правничих норм, правну еволюцію українського народа, коротко кажучи — це есть наука, яка викладає історію національного українського правного розвитку.

„Наука права, говоре відомий правник Пухта, має діло з національним предметом, через це вона стане тілько тоді дійсно наукою, коли буде розгладать свій предмет, як народній; це і значить розглядать його по правді“.

Виходячи з цього загального поняття історії українського права, як науки національної, що спірається на український національний грунт, на народню українську стихію, — і треба перш над усе зазначити, що об'єм історії українського права мусить охоплювати всю українську націю, як таку, всю її правну творчість, де-б і як ця творчість не виявилася. І це цілком зрозуміло: історія національного права має стосунки до цілої нації, з творчим генієм цілого народа і до прояв правної творчости усіх часток останнього, хоча-би ці частки той або инший період жили окремим життям від цілого. Розглядаючи

*) Ідеал українського козацтва.

**) В даннім разі український народ зберіг і заховав в непорушности і чистоті старовинно-славянську уяву про право, як про правду. „У Славян“, каже проф. Леонтович, „ідея права виявлялася в поняттю правды“. (Див. Леонтович: „Історія рус. права“, 81 ст.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з увагою всі риси і форми правного життя народа, а також і ті з них, які з'явилися під впливом окремих визначених факторів, історик права національного, шляхом порівнянь, може зробити в кожному окремому випадкові більш обосновані і більш грунтовні висновки. Для історика права українського ці положення мають особливе, спеціяльне значіння, бо, як відомо, цілі значні частки народу українського (в Галичині, Буковині і т. д.) знаходилися довгий час під впливом своєрідних факторів, які і залишили свої сліди в сфері права.

Джерела історії українського права.

Кожна наука має свої джерела. Під джерелами права розуміються ті сили, що утворюють право. За такі сили наукою права вважається взагалі дві: звичай і закон. Зважаючи на те, що право звичайове, як продукт безпосередньої правної творчости народа, і закон, як продукт визначеної законодавчої діяльности того ж народа, складають з себе дві визначені форми права — треба заключити, що під джерелами історії українського права треба розуміти: 1 — памятники українського звичаєвого права і 2 — памятники української законодавчої творчости.

Історія джерел українського права зветься зовнішньою історією укр. права.

Звичай і закон.

Першим найдавнійшим джерелом нашого права, як і взагалі права кожного окремого народу, був звичай. Через що саме — цілком зрозуміло. В найдавнійші часи історії нашої у нас, Українців, права писаного ще не було і бути не могло (письменність з'являєтся у народа завше пізнійше), і наші предки правувалися довгий час на підставі тих норм, які заховував в собі звичай.

Але яким-же чином складався сам звичай, якими шляхами звичаї набирали ваги і значіння неписаного народнього права?

Ясно, що це трапилося не одразу і що до того періоду, коли народній звичай набрав значіння неписаної правної норми, пройшов не малий час. Первобутня людина, очевидячки, досить довгий період жила — так би мовити — в сфері безпосередніх переживань, керуючись лише своїм інстинктом, своїм почуттям. Ні про яке право в нашому розумінню цього слова у той час не можна було й казати. За єдине право вважалося тоді лише сила фізична; се був час панування права сильнійшого, права найдужчого, права, яке в вульгарному виразі, але досить характер-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ному відоме під назвиском „кулачного“. Відомий фільозоф Гобс характеризує цей період, як невпинну боротьбу, невпинну жорстоку війну всіх проти всіх (Bellum omnium contra omnes). Панував той, хто почував себе сильнійшим. Почуття образи безпосередньо штовхало людину на шлях власної розправи зі своїм супротивником, на шлях помсти, яка, як відомо, довший час ще на потім животіла в побуті всіх народів. І цілком зрозуміло через що: влада, яка б організовано мала би змогу захистить покривдженого, з'явилася не одразу.

Таким чином, з початку лише інстинктом, безпосереднім почуттям, керувалася тогочасна людина, реагуючи на ті або инші події і явища. І лише, очевидячки, по троху і помалу, відзначується в цих реагуваннях та сила, яку ми звемо розумною, свідомою в собі волею. Утворюются перші підвалини громадського життя, визначується ідея більш-меньш сталої влади, вияснюються перші здобутки правного розвитку.

Од реагування на ті або инші події в однаковому напрямі, потроху і помалу утворюється щось постійне, стале, що в тій або иншій групі населення, або навіть і серед цілого племені починає прикладатись всіма на однакові випадки, утворюється те, що ми звемо зараз народнім правничим звичаєм.

Як саме проходив цей процес, як власне народжувався той або инший правничий звичай — сказать трудно. Процес цей надзвичайно складний. В першій половині минулого віку на походження права взагалі панував в науці погляд, так званої, історичної школи правників, головним представником котрої був відомий німецький вчений Фрідріх Савин'ї. Історична школа додержувалася того погляду, що право взагалі виникає не одразу, воно есть — продукт поступового зросту із глибин народнього духа; право росте потроху, як рослина із зерна. Ця школа з'явилася як реакція проти, так званої, натуральної школи правників, що панувала в XVII і XVIII століттях і яка додержувалася погляду, що єдиним взагалі джерелом права зявляється законодавча влада.

В XIX в. на походження права дуже цікавий погляд висловив відомий німецький правник Рудольф Іерінг; він рішуче підкреслив, що дивитись на право, як на продукт лише стихійної сили — не можливо. „Мета права, говоре Іерінг — мир, путь до його — боротьба . . . Життя права есть боротьба; боротьба народів, державної влади, станів, індивідумів . . . Всі права на світі були завойовані; кожне значне правове становище з початку повинно було примусом здобути у тих, хто проти його сперечається; кожне право, все одно — право народа, або індивідума — має в собі постійну готовність оборонятись . . . Право — це безпере-

НАЦІОНАЛЬНА ПАРЛАМЕНТСЬКА БІБЛІОТЕКА УКРАЇНИ
National Parliamentary Library of Ukraine
www.nplu.org

станна робота і робота не тільки державної влади, але всього народу.“ *)

Досить цікаву теорію на походження власне звичаїв народніх, як норм неписаного права, висловив проф. Сергеевич. На погляд проф. Сергеевича, за початкову точку, з якої розпочинається процес народження звичая, треба вважати спосіб реагування на визначені події з боку найбільш сильних, найбільш енергійних осіб. Як і в наш час, так тим більше в найдавнійші часи історії, до способу поводження найбільш енергійних осіб завше придивлялася уся громада, натовп, що в своїй більшости безумовно складалися із більш-меньш однакових середніх осіб. Цілком ясно, що спосіб реагування на ті або инші події з боку людей сильних, енергійних, брав на себе очі цілої громади. Цей спосіб реагування на однакові життьові випадки маса, громада, преймала і на однакові випадки потрохи сама вживала, аж поки той або инший спосіб реагування на однакові життьові події не набирав сили загального правного звичаю. Населення, що потім примінювало такий звичай, вже не робило аналізу, не спинялось на тім — оскільки данний звичай відповідав і життьовим умовам і мав сам по собі визначну вартість; на населення вже впливало те, що данний звичай набрав — так би мовити — правної сили, здобув загальне визнання, загальний авторітет, і цього для тих, хто його вживав і примінював, було досить.

Власне в процесі народження того або иншого звичаю проф. Сергеевич спиняється на двох визначних ментах: перший мент — це мент так званої автономії або самовизначення, коли у людини під впливом визначених факторів пробуджується самовизначення і народжується імпульс реагувати на визначену подію так, а не инакше. Більш-меньш енергійні особи реагують в визначеному напрямі; до їх реагування придивляються звичайні люде і на однакові тотожні випадки змагаються реагувати і реагують в тім же напрямі. Тут вже відзначується новий мент — починає впливати сила призвичаєнности (по російському „обыкновенія“). Потроху і складається звичай, який і увіходить в переконання маси, як норма живого неписаного права.**)

Зі свого боку небіщик проф. Владимирський-Буданов тримається того погляду, що початковим джерелом права з'являлася сама природа людини фізична і моральна і що всі поводяться однаково не через переймання тих або инших способів реагування на визначені події окремих осіб, а на підставі „однакового почуття“. Далі право („в союзах, громадських і державних“) перетворюється „із явищ природи в дію волі. Те, що

*) Іеринг: „Боротьба за право“, I ст. і слід.
**) Див. Сергеевича: „Лекціи по исторіи русскаго права.“

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

єсть (факт), перевертається в те, що мусить бути (право) (Владимирський-Буданов: „Обзор исторіи рус. права“, 88). Спиняючись на цих двох теоріях (професорів Сергеєвича і Влад.-Буданова) на походження звичаєвого права, проф. Малиновський цілком слушно замічає, що обидві ці теорії подібні одна до другої в тому відношенню, що підкреслюють характерну рису звичаєвого права: право це — єсть продукт безпосередньої народньої творчости, а не продукт творчости законодавчої влади. (Див. Малиновського „Лекціи по истор. рус. права“).

Як би там не було, а нам в даннім разі важливо сконстатувати, що творцем звичаєвого права з'являється врешті решт сам народ, творчий геній його, який творить норми не писаного права і примінюючи їх до життя, надає цим нормам визначну силу і авторітет.

Право звичаєве, очевидячки, через те, що воно з'являється продуктом творчости самого народу, відзначується взагалі консерватизмом. Народні звичаї зміняються повагом, помалу. І зрозуміло через що: те, що примінювалось, можливо, на протязі цілих століть, що одержало апробацію цілих поколінь — не може змінюватись, а тим більше щезати відразу. „Так поводились батьки, так поводимось і ми“; „Як люде, так і ми“, каже народ, і в цих пословицях цілком відбивається погляд народа на народні звичаї — власне ідея консерватизму мас до удержання, до затримання, своїх стародавніх звичаїв. Підходити до цього народнього консерватизму, як до явища лише негативного, вбачати в ньому лише прояву народньої темряви, а тим більше того, що по російському зветься „косностью“ народньою — буде кроком надзвичайно необережним. Звичаї народні виникають не без поважних підстав. Вони одержують високу апробацію самого народа, і для їх зміни потрібно, щоби сам народ визнав необхідність їх зміни. Мудра законодавча влада ніколи не йде в рішучий розрив з народнім правом, оскільки це право ще відбивається, ще відзначується в проявах народнього життя, а тим більше, коли це право — право не писане — ще панує в народніх думках. Иноді власне ледви примітна модифікація, ледви примітна еволюція в правній законодавчій творчости, з'являється для законодателя найліпшою дорогою, найліпшим методом, для заведення тих або инших правничих норм. Иноді власне такий шлях рятує цілу державу від вибухів і заколотів, від прояв народнього гніву, які виникають часто від того, що законодавча влада не рахується з народньою правною ідеольогією в своїй законодавчій діяльности.

З другого боку — як свідчить зокрема і історія України — цей консерватизм народа до затримання своїх стародавніх звичаїв з'являється і рисою високо позитивною. На протязі цілих століть український народ правувався власне на підставі своїх народніх звичаїв — „подле обичаю стародавняго“, „водле звичаю

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

давняго“, і ця вірність українських народніх мас своїм звичаям стародавнім власне і врятувала народ наш від цілої низки ворожих впливів. Шануючи свій неписаний звичай стародавній, народ наш від часів Руської Правди до наших днів проніс живу ідею свого народнього права. В той час, як Московщина вже в XIV. ст. під впливом татарщини, під впливом права мусульманського, стала заводити порядки, що не мали нічого спільного з правом славянським, в той час як „законодавство московське в часи Судебників загублює всякий звязок з старовинним руським правом“ на Україні і в XIII і в пізнійших століттях продовжували животіти і діяти „основні положення Руської Правди“.*) Великі князі литовські примушені були рахуватись з цим консерватизмом українських народних мас до захования їх стародавніх звичаїв, підкреслючи завше в своїх привілеях поодиноким землям одне положення: „Ми новини не заводимо і старини не рухаємо“. І цей власне здоровий консерватизм народа українського до захования своїх „звичаїв давніх“ врятував його, як народ, як націю, і в час татарщини, і в час панування на Україні „феодального“ німецько-польського „права“ польських дідичів, в часи гонорового свавілля польських старост і в новітні часи панування на Україні московських „исправников“.

Історики права звертають свою увагу ще на одну характерну рису права звичаєвого: його кольоровість, ріжноманітність самих звичаїв. Відома російська пословиця підкреслює цю рису так: „что город — то норов, что деревня — то обычай“. В цьому деякі історики права вбачають теж негативну сторону норм права звичаєвого, як норм почасти обовязуючих місцеве населення. Але така точка погляду не витримує критики: дійсно у кожного народа в ріжних місцевостях істнують иноді на однакові випадки инші звичаї, але 1. і ті і другі звичаї, на утворенню яких відбилися, очевидячки, місцеві фактори, з'являються продуктом творчости одного і тогож генія, продуктом творчости самого народа, із цього боку кожний місцевий звичай, коли він дійсно набрав ваги і значіння для місцевого населення норми неписаного права, з'являється один одному рівноцінним; 2. хоч і трапляється иноді, що в окремих поодиноких місцевостях, які заселені одним і тим-же народом, істнують на однакові випадки ріжні звичаї, але в більшости ріжниться головним чином зовнішня сторона, зовнішний їх бік, на які впливають місцеві умовини і наріжні місцеві фактори; з боку-ж внутрішнього, з боку—так би мовити—виявлення духу народнього, правної ідеольогії народа— основні риси права народнього відзначуються в рівній мірі на кожному такому звичаю; 3. місцева кольоровість

*) Леонтович: „Рус. Правда и Лит. Статут“, 117 ст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

звичаїв народніх лише дає безпосередню спроможність історику права шляхом паралелізму і порівнянь зробить глибший аналіз тих або ниших народніх правних положень і охопить — так би мовити — всі нюанси правного світогляду народа; 4. організація місцевої влади на принціпах широкої децентралізації її органів і можливого наближення цих останніх до потреб місцевої людности з наданням суддям в визначених випадках права користуватись, як нормою права, і місцевим звичаєм — усуває цілком ті незручности, які вбачають деякі історики права в кольоровости місцевих звичаїв, як норм місцевого не писаного обовязуючого права.

В старовину взагалі панували звичаї. Україна — як ми вже зазначали — довгий час і не тільки в період Руської Правди, але і в XIV і в XV віці і куди пізнійше власне правувалася на підставі своїх стародавніх звичаїв. Навіть в період Литовських Статутів на Україні в масах народніх, зокрема на судах громадських (копних), а потім і козацьких, примінювався звичай. Литовський Статут 1529 р. навіть обовязував усі суди, коли не було закона для присуду в відповідному випадку, примінювати — звичай.*)

Народ наш завше шанував свої звичаї. Характерно, що пошаною до його, пошаною до стародавнього „руського" звичаю, проймались навіть иноді поодинокі люде і з національно і соціяльно ворожої народу нашому верстви польської шляхти. Дуже цікавий в данім разі погляд на український звичай стародавній, висловив в свойому творі: „Zdanie o narodzie ruskim" в 1613 р. (власне з приводу примусового заведення на Україні унії) польський шляхтич Ян Щасний Гербурт: „Бо Русь має — писав він — в розумах наших найкраще право і матір всіх прав — звичай. А чим-же иншим есть право, як не звичаєм довгими літами за добрий визнаним і потім, щоб його ніхто покалічити не міг, на папір вложеним. Писане право мертво есть, коли його звичай не оживляє... І коли хочуть вони**) щоб Руси не було на Руси, то це річ не можлива і це зовсім так, як би їм хотілося, щоб тут море було коло Самбора, а Бескид щоб був коло Гданська".***) Це свідчення польського шляхтича XVII в. про український стародавній звичай дуже характерне: воно ясно вказує, яку ве-

---

*) „А которых бы артикулов не было еще в тых правах выписано, тогды тое право мает сужоно быти водле старого обычая..." (Лит. Ст. 1529 р., р. VI, 1. арт.)

**) В даннім разі автор розумів тих своїх одновірців шляхтичів, що, зневажаючи стародавній звичай „руський", ламали народне право, посягаючи й на віру.

***) В. Липинський: „Україна на переломі", 241—242 (курсив наш).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лику моральну силу заховував в собі власне звичай народній. В своїй не виданій ще праці по історії українського права про копні суди я між иншим писав: „Коли в судах Речі Посполитої Польської, де і істнувала, де і животіла ще ідея права, то не на шляхетських земських і городських судах, не в медоточивих софістичних промовах ріжного рода „прокураторів“ і „умоцоних“ на судах „врядових“ і не в тих розділах і артикулах Статута Литовського, які головне оповідали про право панське і про панські привілеї, — коли-ж вона ще і заховувалась і животіла, то тільки на судах копних, народніх, що одбувалися „подле обичаю давняго“. Нехай те право, та Правда, і були, може занадто грубі, суворі, на погляд наш, нехай апарат суду народнього був, може і занадто тяжкий, але його рішення „водлуг права стародавняго“, відбивали в собі у той вік, у той час, дійсну і живу ідею правосуду“.

Питання про примінювання народнього звичая, як норми права — тільки права не писаного, далеко не загубило своєї актуальности і в наш час, коли закон став пануючою формою права. Навіть в царській Росії, де ідея централізму, нивеліровка всіх місцевих „своєрідностей“ і відокремишностей в своєму розвиткові побила — так би мовити — світовий рекорд, дозволялося судам в визначених випадках базувати свої присуди власне на місцевих звичаях. І суди в Росії — треба їм видати справедливість — в справах цівільних широко користувалися цим правом в інтересах правосуду.

Як би взагалі не дивитись на звичаєве право — хоча би і як на право досить примітивне, нерозвинене, яке в окремих випадках може і не відповідає елементарним (на наш погляд) правним вимогам, — але історик права національного, суддя, законодатель, повинні звертать саме пильну увагу на місцеві звичаї, на право звичаєве; — повинні через те, що в праві цьому, в народніх звичаях, відбиваються, як в дзеркалі, народні погляди, народні гадки і думки на ідею справедливости, народні правні бажання і безпосередне народне почуття. В тих або инших правничих звичаях народа відбивається навіть і дух епохи і правове становище самого народу: на підставі народніх звичаїв історик права може в тій або иншій мірі читати історію правного побуту народа, з'ясовувать еволюцію правних народніх думок, правного розвитку цілого народа. Само вже собою, що звичаї народні, як продукт безпосередньої народньої творчости, мають завше визначний національний характер, і з цього боку право звичаєве виявляє з себе високу вартість не тільки виключно для істориків права, а і для всіх инших дослідувачів народнього життя. Національний характер звичаїв народніх підкреслюються майже всіма народами і в самих назвах

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

поодиноких збірників національного права: Руська Правда, Sachsen-Spiegel, Lex Salica.

Другим надзвичайно важним джерелом історії українського права, з'являютсья памятники законодавчої творчости — те що в наш час відоме під іменем „закона".

Спинятися на тому, що власне розуміється в наш час під іменем закона — не приходиться. Не всяка правна норма — єсть закон; але правну норму може заховувати в собі і народній звичай, між тим народній звичай по своїх юридичних формальних ознаках не єсть то, що розуміє наука права під словом „закон". Ми знаємо добре, що під останнім треба розуміти лише таку правну норму, яка виявляє з себе акт законодавчої влади, що був виданий в визначеному законодавчому порядку перш ніж набрати сили закону; така норма повинна пройти в процесі свого народження визначені ступені, які предбачаються законодавчим порядком. До таких ступенів в процесі народження закона відносяться: 1. ініціятива закону, 2. його обміркування в компетентному законодавчому органі, 3. приняття закону, 4. ствердження (санкція) і 5. оголошення.

Ясно, що звичай, який не має „особистого" походження (звичай „безличен", як висловлюється проф. Сергеєвич) і початку, який можливо було би конкретно і точно зафіксувати — під поняття закона не підходить, хоча би і мав значіння і авторитет справжнього закону.

В найдавнійші часи нашої історії у нас, на Україні, — це вже вище підкреслено — панував звичай, а не закон. І ясно через що саме: для утворення закона неодмінно потрібно, щоб вже істнував більш-меньш сталий державний лад, щоб громадянство і взагалі людність дійшли до відповідної ступені в свойому правному розвиткові і щоби виникла жива потреба в утвореню закона, як норми обовязуючого права, шляхом визначеної законодавчої діяльности визначеного законодавчого органу. Це з'явилося на Україні (як і взагалі у кожного народу) не одразу, а лише з часом — з розвитком державного життя і взагалі з розвитком самого народа, але літописець, розповідаючи про східних славян, (від яких і Українці ведуть своє походження), разом зі „звичаєм" згадує і „закон". „Имяху бо обичаї свої і закони отець своїх і преданья, кождо свій нрав". З приводу цього свідчення літопису в російській науковій літературі виникла ціла низка поглядів ріжних вчених що до старовинного правного побуту східних Славян взагалі. Перші російські історики, як Шлецер і вчені його школи, стояли на тому, що східні Славяне до самого прибуття „варяжських князів", про котрих теж згадує, як відомо, літописець, пробували взагалі в стані дикунства і що ні про які „закони" у Славян, як продукт законодавчої діяльности, хоча би і самої

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

примітивної, не можна певно і згадувать. Другі вчені — Тобин, Срезневський, Бутков, Самоквасов трималися иншої думки і гадали, що навіть і до „прибуття Варягів“ Славяне мали вже більш — меньш визначену культуру, мали не тільки свої правні звичаї, але і „закони“.*) Вчені ці для захисту своїх поглядів звертали між иньшим увагу і на друге свідчення літопису: „Кождому языку — овѣм исписан закон есть . . . другим-же обычай“. На підставі цього вчені робили висновок, що вже в той час „закон“, як визначену норму права, відріжнювали від „звичая“ в тісному значінню цього поняття. Ми не будемо тут спинятись на цих поглядах окремих вчених; ми лише вважаємо необхідним зазначити, що в наш час в науці вже твердо встановився погляд, що слово „закон“ вживалося старовинним літописцем в тім-же самім змислі, як і слово „звичай“. „Закон“ в ті стародавні часи був синонимом слову „звичай“.**) З цього приводу дуже цікаве тлумачення дає слову „закон“ проф. Сергеевич. „Слово закон, як і слово покон, визначуючи однаково звичай — пише Сергеевич — походить від слова „кон“, яке визначує початок, а разом з тим межу, границю і де-яке визначене місце в визначених границях: поставити „бабки“ або гроші на кон, взяти карту з кону. Приіменик „за“ з четвертим відмінком визначує межу рушінню, напр., сонце сховалося за хмару; коли він вживается “слитно“ — надає слову значіння границі, межі: „забор“, „запруда“ і т. д. Приіменик „по“ має — такеж значіння: „по гроб буду згадувати“, простонародній вираз “потуда“. Звідціль в словах „закон“ або „покон“ покладається границя людської діяльности або свободи. Закон і покон есть тот порядок, підлягати котрому людина повинна в своїх діях. Але і звичай есть теж порядок, підлеглість котрому обовязкова, а тому звичаєве право визначувалося зо всіма ознаками закона, цеб то границі і може бути названо законом. Як закон — покону, так закос — покосу“.***)

Вже в договорах „русинів з Греками“ згадується „руський закон“ (в артикулі договора про штраф за удар мечем), але під цим „руським законом“ — як гадає проф. Сергеевич — власне треба розуміти руський звичай, із котрого лише дуже не багато увійшло в писану Руську Правду. Так само і слово „lex“ в середньовічних латинських грамотах означувало не тільки закон в тісному значінню цього поняття, але і звичай.

---

*) Цього погляду трималися і деякі представники польської історичної науки, як, напр., Маціовський в своїй „Історії слав. законодавств.“

**) „Південні Славяне — пише проф. Леонтович — до цього часу звуть правничі звичаї законами“, так само й на Україні, по свідченню того-ж вченого, і тепер ще звичаї ці взагалі звуться „законами“. (Ф. Леонтович — „Истор. рус. права“, 82.)

***) Проф. Сергеевич: „Лекціи и изслѣдованія по древ.ист. рус. права“, 18 ст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Слово „закон“ — на погляд того-ж вченого, розійшлося в змислі зі словом „звичай“ тільки з того часу, як на Руси почалося вживатись і ширитись візантийське право. Перекладчики грецьких книг зустрічаючись з грецьким словом νόμος, яке мало визначений зміст, як стверджена візантийським імператором законодавча писана норма, переклали це слово словом „закон“, і слово „закон“ потроху розійшлося в змислі зі словом „звичай“.

Опріч слова „закон“ в змислі „звичай“ в найдавнійші часи нашої історії вживалися і инші назви однакового з ним значіння і змісту: „правда“, „пошлина“ (що пішло з давніх давен), „старина“ і т. д. В українській мові і „звичай“ і „закон“ иноді в актах замінювалися одним загальним словом: „право“*). Слово-ж „право“ зустрічається також в українських актах досить часто в змислі суду, процесу: „водле їх тамошняго права“, „на тому праві седів з нами“, „суддя з підсудком і зо всім правом“, звідціль — надзвичайна кольоровість української стародавньої правничої мови: в актах на кожньому кроці зустрічаються такі кольорові вирази, як „вести право“, „втратити право“, „доводити правом“, „доходити правом“, „зазивати у право“, „перевести право“, „зводити право“, „піднести право“, „спирати правом“, „сказати з права“, „стояти в праві“, „страчати право“, „увязати з права“, і т. д.**).

Звичай і закон складають з себе так зване діюче „позитивне“ право, норми якого прикладаються до життя***). Норми позитивного права з часом змінюються, через це власне не тільки закони, але і такі акти, як судові рішення, на яких відбивалася еволюція правного життя з'являються памятниками історії національного права. Взагалі всі акти державної влади, всі акти офіційного походження, в яких просвічуються українські правні положення, судові рішення, постанови, також збірники народніх звичаїв і акти, на яких базувалися приватні права окремих осіб і інституцій, як купчі, духовниці, даровизни, данні, ріжні „записи“ і т. д. — все це з'являється джерелом історії українського права.

Але в більш широкому змислі джерелом історії українського права можуть вважатись і не виключно акти юридичного характеру. З цього боку і продукти безпосередньої народньої творчости, як пісні, думи, пословиці, прислівя і т. д., а також і літературні і зокрема художні твори поодиноких письменників і поетів —

---

*) Так, напр., в привилеї короля Олександра (1495 р.) міщанам Володимирським сказано: „Призволили есмо їм около міста . . . дрова брати подле їх права“. (Акт. Лит. Метр., I п., N. 209.)

**) Див. хоча би „Акти Литов. метрики“.

***) Обовязковість норм цього права спирається на зовнішній авторітет — авторітет державної влади, авторітет дідів і правітців і т. д.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

оскільки в них просвічуються правні положення — можуть стати важливим джерелом нашої науки. „Слово о Полку Ігоревім“, українські козацькі думи, поетичні твори Шевченка, в яких, напр., так яскраво закреслюється правне становище кріпака-селянина на Україні в першій половині XIX віку і т. д. — все це також з'являється цінним джерелом історії українського права. Твори художні, а також такі памятники літератури, як записки окремих осіб, мемуари і т. д., тим більш заслуговують уваги історика права національного, що в них иноді дуже яскраво просвічується правна ідеольогія окремих груп населення в визначену епоху, в визначений період народнього життя. З'ясування-ж пануючих в дану епоху в суспільстві так званих — правничих ідей з'являється одним із самих важливих обовязків історика національного права.

Нарешті ще одно важливе спостереження: при вивченню національного права не можна проходити мимо і тих символичних дій і рітуалів, якими народ підкреслює зовні ті або инші правні положення; так в старовину нового князя по обранню садили на стіл, на Запорожжу новому кошовому посипали голову землею, без відбуття „весілля“ в старовинній Україні молоді не допускалися во співжиття і церковний шлюб сам по собі вважався шлюбом „незаконним“ і т. п. І на цей правно-побутовий бік народнього життя історик права повинен звертати саме пильну увагу.

Поділ історії українського права на періоди (доби).

Зважаючи на те, що історія українського права мала свої визначені періоди, які складали разом з тим і окремі епохи в области правного життя українського народа, необхідно поділити і курс історії українського права на відповідні його розвиткові періоди. Поділ історії українського права на відповідні періоди безумовно штучний: правна еволюція народа занадто складна річ, щоб її можна було „ділити“ на якісь періоди. Але додержуючись загально принятих істориками права взагалі методів ділити історію права данного народа на відповідні періоди, які мають свою більш - меньш визначену правну фізіономію, свій окремий характерний вигляд, ми вважаємо необхідним в інтересах систематизації курса історії нашого права і більшої пляномірности викладу його — поділити історію українського права на слідуючі 4 періоди (доби):

І-а доба земська або князівська від половини IX віку, (коли ясно відзначився процес утворення Київської української

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

держави) до другої половини XIV століття (до примусового приєднання західньо-українських земель — Галичини, Холмщини, землі Белзької і зах. Поділля*) до Польщі з одного боку і опанування центральними українськими землями — Київщиною, Волинню, схід. Поділлям, почасти Чернигівщиною владою Вел. князів Литовських — з другого).

II-а доба литовсько-польська з другої половини XIV ст. до половини XVII віку (до повстання Богдана Хмельницького); в цьому періоді для центральних українських земель період власне Литовський до 1569 р. (унії Литви з Польщею.)

III-а доба гетьманська від половини XVII віку — 1648 р. — до другої половини XVIII віку: — 1764 р. — скасування гетьманщини, 1775 р. — зруйнування Січи, 1782 р. — заведення в гетьманщині загально-рос. губерніяльних інституцій („Положеніе о губерніях“).

IV-а доба московська**) з другої половини XVIII віку до 1917 р. (Велика революція в Росії. Відновлення української державности.) Для Галичини і Буковини період австрійського панування з 70-х років XVIII віку (1772 і 1775 р.) до 1918 р.

Памятники українського права доби княжої.

Договори Українців („Русинів“) з Греками.

Старовинний центр України-Руси-Київ, як відомо, лежав на великій водній путі із „Варяг“ „в Греки“ — у Візантію, з якою Русь з давних давен і провадила здебільшого торговельні стосунки. Цілком природньо через це, що самими найдавнійшими памятниками українського права (X ст.) і з'являються ті, в яких відбивалися тогочасні правні стосунки Українців з Греками. Такими памятниками права і з'являються — так звані — договори Українців (Русинів) з Греками. Долі завгодно було залишити нам від того часу: 2 договори київського князя Олега — 907 і 911 р. (оригінальний текст першого впрочім до нас не дійшов), договір князя Ігоря — 945 р. і нарешті — договір князя Святослава з візантийським імператором Цимисхієм 971 р.

*) Зах. Поділля вже в першій половині XV віку.
**) Власне „московсько-імперська“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Перш ніж спинитись власне на цих договорах і на їх змісті вважаємо необхідним відмітити, що між договором тогочасним взагалі і договором сучасним, як визначеною формою права, покладається досить поважна ріжниця. Ця власне ріжниця вже підкреслена істориками права; зокрема влучно і яскраво в своїх лекціях по історії „русскаго“ права підкреслив цю ріжницю проф. Сергеевич.

„В наш час“ „договір“, маючи свій визначений юридичний зміст, не утворює нового права, він базується на нормах права діючого, істнуючого; в основу його покладається або закон або норми права звичаєвого не противні діючому правопорядкові; вони і регулюють правні стосунки. В стародавні часи поняття договору і його роля були значно ширші. Законів — права писанаго взагалі тоді у нас ще не істнувало, між тим реальні умови життя настирливо вже вимагали регулювати більш - меньш точно людські правні стосунки. Ролю такого регулятора і виконував у нас в X ст. і, очевидячки, ще раніше — договір. Регулюючи тогочасні людські стосунки, договір разом з тим і утворював нове право, сам — так би мовити — з'являвся визначним джерелом його. Але ця безпосередня творча діяльність, яка просвічується в старовинних українських договорах, була тільки відносна. Не маючи під рукою готових законодавчих норм, готових положень, на які сторони що умовлялися, мали би змогу спиратись і поневільно йдучи шляхом безпосередньої творчости, контрагенти договорів базували свої умови на тих правних положеннях, які животіли в той час в народі, в нормах неписаного звичаєвого права. Таким чином в тогочасних договорах мусіли особливо яскраво просвічуватись не тільки тогочасні правні положення права звичаєвого, народнього, але і відбиватись взагалі правний світогляд населення. Безумовно, що в договорах характеру міжнароднього, зокрема в тих випадках, коли народи — контрагенти ріжнились значно по своїй культурі, — відбивалися правні положення, правний світогляд кожної із сторон, як природня виява данної визначеної культури (це і стосується в визначній мірі до згаданих вище договорів „Русинів“ (Українців) з Греками.)

Гадаємо, що і без підкреслення инших деталів ріжниця між тогочасним договором і договором сучасним стає ясною.

Договори того далекого часу, що мали, як визначена форма права, публично-правний характер, можна поділити на такі категорії: 1. договори українських князів з чужеземними державами — (договори міжнародні), 2. Договори князів ріжних земель про між собою і 3. Договори між князем і народом.

В старовину всі ці договори мали такі назви: „мир“, „ряд“, „цілування“, „докінчання“, і т. д.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Вже із цієї досить виробленої термінольогії видно, що договорний принціп, договорні стосунки, були в ті старовинні часи значно розвинені. Для нас це спостереження має не аби яке значіння через те, що розвиток власне договірних принціпів, договірних положень свідчить про енергію і самодіяльність населення. На великий жаль, до нашого часу дійшло лише декілька старовинних договорів X ст. (вище зазначених), але і ці памятники старовинного права складають із себе для науки досить цінний матеріял.

Перший із цих договорів — договір князя Олега — 907 р. дійшов до нас в оповіданню літописця. А саме: літописець оповідає, що в 907 р. князь київський Олег з великим військом, що складалося із Полян, Деревлян і т. д. пішов на Візантію. Аби, очевидячки, врятувати Царгород від розгрому, Греки примушені були дати Олегові викуп. На підставі договора, що був заключений Олегем з Греками — останні зобовязалися платити Олегові данину, а „Русини" — припинити свої наскоки на Візантію. Опріч того „Русини" зобовязувалися спинятися в Царгороді лише в передмісті Св. Мами і до міста йти обезброеними, а Греки — давати руським купцям, що приїздять до Царгорода, утримання і харч.

В 911 р. *) був складений договір, очевидно, в розвиток першого. Договір цей заховує в собі досить цінні норми права карного: розповідає про кари за убивство, татьбу, удар мечем.

Після невдалого наступу кн. Ігоря на Константинополь був в 945 р. заключений третий договір, а в 971 р. кн. Святославом був заключений з візант. імператором Цимисхієм ще один договір.

Власне для правника виявляють з себе інтерес другий і третий договори. Метою договорів вважається встановлення мира і добрих стосунків між Греками і Русю: „утвердити любов между Греки і Русію." Договори складаються не від імени одного князя, а і од імени „боляр" і „людій", од „великого князя руського і од всея княжія, і од всіх людій руськия землі". Договір мусить бути міцний, твердий, складається „на вся літа, дондеже сіяєть сонце і весь мир стоїть". Греки і Русь стверджують умову клятвою: Греки клянуться церквою св. Ілії, а „нехрещена Русь полагають щити своя і мечи своя наги" і клянуться Перуном. В договорі 945 р. маються також норми карного права в додаток і розвиток норм договора попереднього; оприділюється і порядок судового переслідування за такі злочини, як убивство. „Аще убіеть хрестіянин Русина или Русин хрестіянина, да держим будеть сотворимий убійство од ближних убіеного, да убіють

*) В літописі цей договір записаний під 912 р.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

и“, *) за убивство покладалася таким чином кара на смерть.**) Майно вбивці, який втік, конфісковувалося на користь „ближним убіенаго“. В артикулі про „татьбу“ русином у „хрестіянина“ і навпаки „хрестіянином“ (Греком) у „русина“ підкреслюється мент затримання злодія на горячому учинку — мент, якому і напотім надавав народ у нас на Україні таке важливе значіння. „Аще украдеть Русин чьто любо у хрестіянина или пакы хрестіянин у Русина, и ятъ будеть въ том часѣ тать... аще противиться татьбу творяй, и убіенъ будетъ да не възищеться съмерть его ни отъ хрестіянъ ни отъ Руси.“ (Дог. 911 р.) Таким чином злодій „аще противиться татьбу творяй“ — „убіен будет“. В одному із артикулів тогож договора (911 р.) згадуються при татьбі — так звані — „показанія явления“. „Можливо, що під цими „показаніями явленими“ і треба розуміти річеві докази — „лице,“ яке відогравало таку визначену ролю в українському судівництві в справах про злодійство і якому і в наш час в значінню corpus delicti народ наш надає велике значіння. За „удар мечем“ призначається визначена кара „по покону руському“. В договорах взагалі згадується „закон“ і „покон руський“, також „устав руський“, підкреслюється також значіння „р о т и“ (присяги), як судового доказу — присяги, яка на Україні, як і у других славянських землях (напр. у Чехів***) відогравала таку поважну роль; зокрема-ж на Україні самий термін „р о т а“ в значінню присяги (власне „формули“ присяги) вживався широко і в литовсько-польський період нашої історії й на судах народніх (копних). В числі послів, що брали участь в заключенню договора, згадуються і „г о с т і е“ (купці), чим і підкреслюється їх роля в той час, як державних мужів; так, напр., договір 945 р. і розпочинається так: „Ми от рода руськаго сьли і гостіе.“ В договорах передбачається порядок повернення „челядина“, що „ускочить“ „од Руси“ у Грецію і навпаки „челядина“ грецького, що „ускочить“ на Русь; встановлюється і ціна за челядина: „дві паволоці [коштовні грецькі матерії] за челядин“ і т. д. Таким чином і із договорів ясно видко, що в той час були на Руси раби. З приводу цих свідчень про „челядина“ історик К о с т о м а р і в слушно замітив, що „в договорах Олега і Ігоря, хоча і говориться про біглого челядина, але в той-же самий час дух договорів хилиться

*) 21 арт.

**) Кара смертна за убивство — це норма не українська, а візантийська. На цьому артикулі ми в свій час спинимось.

***) У Чехів і в наш час суд присяжних, напр., зветься poroto-ю. Як відомо, у Чехів в старовину істнував інститут т. зв. „поротців“ („добрих людей“) — суддів факта, які творили свій суд „по роті“, себ то по присязі. На цьому інституті, як і на наших „добрих людях“, ми в свій час спинимося.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

до знищення порабощення осіб". Раби — Русини продавалися в той час на східних ринках, але договори Олега і Ігоря — як замічає Костомарів*) — „змагаються прикоротить торгівлю людьми і зобовязують з обох сторін відпускати і викупати із полона, як Русь, так і Греків в їх обопільніх справах." Хоч в договорах і не згадується про духовниці так ясно, як, напр., в Правді Руській, де розповідається про „ряд", але в них маються вказівки на розпорядження своїм майном перед смертю, іця вказівка дуже характерна для того часу; в договорі Олега 911 р., напр., мається така характерна постанова для тих Русинів, що перебували в Греції:"... аще кто умреть не урядив свого имѣнія, любо и своих не имать, да возвратиться имѣніе к милым ближикам в Русь" (911 р. 10 арт.).

Опріч норм права карного, цівільного і процесійних в договорах єсть і положення, які торкаються права міжнародього; так, напр., в договорі князя Ігоря 945 р. забороняється князю руському ширити свою владу на „Корсунську страну"; забезпечується грецьким (корсунським) рибалкам право ловити рибу „в устіи Днѣпрьстѣмь," регулюється порядок відпущення полонених і т. д. Взагалі договори заховують в собі досить важливі і цікаві для історика і історика права матеріяли для вияснення тогочасного правного становища України-Руси.

Характерно, що в договорах вживается й старовинне українське імя „русин".

Проф. Грушевський так оприділює значіння і вартість договорів Руси з Греками: „Самі по собі дуже змістовні, вони з'єдинені з одночасними арабськими і візантийськими відомостями і пізнійшими ремінісценціями „Повісти", дають нам досить ясну уяву про державну систему, утворену до того часу київськими князями. В договорі 944 р. одночасно з послами київського великого князя виступають посли не меньш двадцяти залежних від цього „світлих і великих князів і великих бояр" (як зве їх договір 911 р.). Таку-ж приближну кількість послів бачимо тринадцять років після того в Константинополі з княгинею Ольгою: очевидно, ця система князівств і провінцій трималася в середині X в. досить стійко.**)

Договори з Німцями.

Опріч стосунків з Греками, з Візантиєю, Україна-Русь, як і Великий Новгород, землі Смоленська, Полоцька, була з давна в постійних торговельних відношеннях і з західньо-европейс-

*) Костомаров: Монограф. т. I., ст. 115.
**) Проф. Мих. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа", 60—61 ст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кими народами — Чехами, Венграми, Німцями, не кажучи вже вже про стосунки з сусідньою Україні Польщею. Взаємовідношення між Україною і цими народами безумовно також опреділювалися відповідними договорами. На жаль, до нашого часу дійшло лише декілька договорів з Німцями, які заключували в свій час В. Новгород, землі Смоленська, Полоцька, а також і земля Галицька. Всі ці договори відносяться вже до більш пізнього часу, а саме до XII і XIII століть.

Власне торговельні стосунки України Галицької з Німцями поширилися, очевидячки, значно після того, як „татарська орда“, кажучи словами Ол. Єфименко, „відрізала галицькому князівству налагоджені торговельні звязки з Чорним морем“. Галичина вимагала для себе торговельних шляхів і ринків, „позаяк на півдні — пише Єфименко — „путі ці були зачинені, рух стремів на північ. Завязуються жваві торговельні стосунки з німецькими городами, зокрема з Торном“.*) Головним змістом всіх цих договорів було опридiлення юридичних прав Німців на території „руській“ і навпаки русинів на території німецькій.

Вічеві постанови.

З давніх давен населення України-Руси, як про це ми і зазначили вище, правовувалося на підставі своїх стародавніх звічаїв. Закони, як ми знаємо, з'являються вже пізнійше — з розвитком життя, з поширенням громадських стосунків в суспільстві і взаємовідносин між владою і населенням. Без такого урегулювання шляхом законодавчим взаємовідносин між владою та населенням сама державна організація не могла би істнувати. Норми права звичаєвого, стародавнього, які одержали апробацію народню, з часом не могли вже задовольняти всіх біжучих правних вимог, наслідком чого і виникла потреба в виданню спеціяльних „законодавчих“ норм. Але ця заміна звичаїв законами наступає не одразу, і самий закон, як закон, як визначена юридична норма, що має свій визначений юридичний зміст, норма, яка в процесі свойого утворення проходить визначену путь, оголошується для загальної відомости, має обовязкову силу для всіх громадян, відмінюється тільки в визначеному порядку законодавчим-же актом і т. д. набирає ясно закреслених правних форм не одразу.

Верховна влада народа у нас здавна виявлювала свою волю через віча, і сумніву не може бути в тому, що власне постанови віч в той час наближувалися по самій ідеї своїй до законодавчих тогочасних норм. На жаль, законодавчі постанови тогочасних віч

*) А. Я. Єфименко: Історія укр. народа, 74 ст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

наших до нас не дійшли і з постановами віч характеру законодавчого, ми зустрічаємось власне в памятниках права Вел. Новгорода і Пскова. В даному разі ми маємо на увазі відомі законодавчі памятники віч Пскова і Вел. Новгорода і то більш пізнього часу — Псковську і Новгородську Судні Грамоти (XIV-XV ст.) Обидва ці памятники права, хоч і не являються продуктом безпосередньої української правної творчости — виявляють із себе не аби—який інтерес і для історика українського права, бо заховують в собі чимало правних положень однакового порядку і однакової природи з правними положеннями українськими. [1]) При освітлюванню деяких українських правничих інститутів і взагалі правничих норм, за браком відповідних місцевих українських свідчень, історик права шляхом обережних порівнянь і паралелізму з анальоґічними інститутами і нормами права псковського і новгородського може знайти для обґрунтовання своїх положень досить поважний матеріял власне в памятниках Пскова і Вел. Новгорода — в Псковській і Новгородській Судних Грамотах.

Власне законодавча діяльність наших віч, очевидно, не була досить розвинена в давні часи через те, що народ, як ми зауважили, правувався головне на підставі стародавніх звичаїв, і діяльність віч в даному разі довший час була, мабуть, скерована на те, щоб мати загальний зверхній догляд за захованням правного ладу, правних традицій; урегулювання-ж деяких настирливих потреб в области загально-державного управління вилилося в форму так званих князівських уставів. Ці князівські устави, не являючись спочатку з боку формально-правного „законами“, а лише князівськими розпорядженнями, з часом, з розвитком князівської компетенції за рахунок компетенції віч, набирали силу закона і через це в певному значінню можна їх відносити до памятників законодавчої князівської творчости.

Князівські устави.

„Устав“ — старе українське слово. В літопису маються свідчення, що княгиня Ольга, підбивши своїй владі Деревлян, стала там заводити „устави“ і „уроки“. Таке-ж старе слово „урок“. Платіжку вірникові Рус. Правда зве „урок Ярославль“; в Руській-же Правді зустрічаються постанови і про „уроці скоту“, і „про уроці смерду“. (Тр. ст. 41.) Що власне уявляли з себе „устави і уроки“ князів з боку правничого — ми на це питання почасти вже дали відповідь вище; це не були власне

[1]) Положеннями „Руської Правди“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„закони“ в нашому разумінню цього слова, — це по суті і формі своєї були лише князівські розпорядження, які торкалися і управління і суду. Так і дивиться на князівські устави проф. Сергєєвич. Закон заховує в собі норму права, яка має обовязуючу силу для всіх, князівські-ж устави головне торкалися лише тих, для кого видавалися — окремих осіб, окремих інституцій і т. д. Закон завше оголошується для загальної відомости, касується лише шляхом законодавчим; до свого скасування він жиє і може пережити не тільки своїх фізичних творців-авторів, але й цілу низку послідуючих їх поколінь; — князівські-ж устави діяли лише за життя того князя, який їх видав і для продовження їх сили потрібно було потвердження з боку нового князя. Вже цих спостережень досить, щоби прийти до висновку, що під „уставом“ треба власне розуміти не закон, а розпорядження князя. Так само, як проф. Сергєєвич, дивляться на юридичну природу князівських уставів і багато инших знавців тогочасного права. Один із самих відомих дослідувачів Рус. Правди проф. Мрочек-Дроздовський в одній своїй праці по історії тогочасного права пише: „Слово „устав“ на мові памятників нашої старої письменности завше звязувалося з поняттям про князівську владу; устав завше являється, як устав князівський і уявляє з себе зовнішній прояв обовязку князя встановлювати і стверджувати певний порядок в руській землі.*) І дійсно, вже Володимир Святий думав, напр., „об уставѣ земленѣм“, відомі також розпорядження князів про скасування вір, про урегулювання системи кар, але ці розпорядження з боку правного не мали характеру „законів“, а коли до них і можна прикладати слово „закон“, як це роблять чимало істориків права, то лише відносно. Тим більш такі постанови князів не мали характеру закона, тому, що зміст більшости князівських розпоряджень складався, очевидячки, із норм народнього звичаєвого права; творча ініціятива і взагалі творча законодавча діяльність самого князя, як законодавця, відступала на другий плян. Роля князя в даному разі досить, очевидно, часто зводилася до ролі простого кодифікатора діючих в той мент народніх правничих звичаїв; у формі „князівських уставів“ ці народні звичаї увійшли почасти також у Руську Правду. Але власне те, що зміст князівських уставів здебільшого складався із норм неписаного права народнього, вони мусять звертати на себе особливу увагу історика права. Відбиваючи в собі правничі думки і гадки самого народа, князівські устави уявляють з себе матеріял, яким мусить оперувати наука нашого права. З поши-

*) Мрочек-Дроздовський: „Главнѣйшіе памятники русскаго права эпохи мѣстныхъ законовъ,“ 79 ст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ренням влади князя безумовно поширилася і його уставна діяльність, і устави князів, як ми зазначили, почали набирати характер законів.

В литовський період нашої історії ця уставна діяльність князів, (в якій здавна ролю відогравала і т. зв. „рада“ князя, „боярська дума,“ про яку дивись вище), звязана традицією з періодом київським, знайшла для себе продовження в так званих „листах“ і „привілеях“ великих князів литовських*), а також по части в т. зв. „уставах“ і „ухвалах,“ тих самих князів. Але на цих законодавчих формах права періоду литовського ми спинимо свою спеціяльну увагу, коли будемо розповідати про памятники права литовсько-польської доби нашого права.

Церковні устави.

В останню чверть десятого століття трапилася, як відомо, в історії нашого народа велика подія: Україна-Русь приняла християнську віру із Візантиї.

Приняття віри Христової від Греків мало на правний розвиток народу нашого величезний вплив. Нові християнські ідеї, нові думки, які принесено було на Україну християнством, охоплювали своїм впливом все більші та ширші кола; потроху і помалу ці впливи почали відбиватись і на правно-побутових відносинах тогочасного населення. На Україну з'являються грецькі єпископи, священники і церковники та приносять з собою ріжні збірники грецького церковного права. Потроху і помалу народжується, крім духовенства, ціла категорія людей, які знаходяться в близьких і тісних стосунках з церквою. Коло останньої починають утворюватися ріжні благодійні інституції — страннопріїмниці, богодільні, і т. и. Являючись незалежною від державної а зокрема князівської влади — українська церква, як відомо, підлягала лише царгородському патріярхові — церква правується сама на підставі норм грецького церковного права, але саме правне становище церкви, а також духовенства і взагалі „церковних“ людей в самій державі потребувало з боку останньої визначеної регляментації. Це визначення державною владою прав церкви і духовенства знайшло для себе вираз в так званих „церковних уставах.“

Із „церковних уставів“ загально-церковне значіння мають: „Устав Володимира Святого“, „Устав князя Ярослава“ і „Устав князя Всеволода Новгородського**). Устав Володимира Святого

*) В праві московському „листам“ і „привілеям“ Вел. князів Литовських відповідали „памяти“ і “грамоты“.

**) Опріч цих уставів відомі й другі, як, напр., „Устав кн. Київського Мстислава.“

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

відноситься до десятого віку, всі инші більш пізнійшого часу: XI і XII-го віків.

Устави церковні дійшли до нас у списках пізнійших і в науці навіть були висловлені гадки, що устави Володимира, Ярослава та инших князів не являються продуктом діяльности цих князів і що ці устави складено було не раніше XIII-го і навіть XIV-го століття. Такого погляду між иншим тримається професор Суворов і відомий автор „Історіи русской церкви“ небіщик професор Голубинський.

Зміст церковних уставів є головним чином ті норми права, якими означається компетенція так званих церковних судів, що з'явилися одним із наслідків приняття нами християнської віри; в уставах також означається підлеглість „церковних людей“ суду церковному. На підставі уставів церква мала право на так звану „десятину“.

З цих уставів церковний устав, який приписується кн. Ярославу, в Литовсько-Українській державі (в окремій редакції кінця XV в.) був відомий під назвою „Свитку Ярослава“. Він на Руси Литовській мав силу закона. Свиток Ярослава був в 1499 р. поданий київським митрополитом Іосифом в. князю Олександру для потвердження прав київської церкви.*) Науці відомі взагалі чотирі редакції цього памятника права („Устава кн. Ярослава“).

Рецепції візантийського права.

Християнська православна церква, як відомо, правується і керується на підставі певних церковних правил, канонів, постанов вселенських соборів і т. п. Все внутрішнє життя церкви спирається на певні норми, церковні закони. Цілком природньо, що з приняттям нами християньскої віри від Греків на Україну стали переноситись духовенством грецьким ріжні візантийські збірники церковного права, які були потрібні для провадження церковної служби і взагалі для організації церковного життя на певних підвалинах.

Із таких грецьких збірників церковних законів, що були перенесені до нас на Україну, найбільше важливе значіння мали „Номоканон,“ „Екльога“ і „Прохирон.“

„Номоканон“ — це збірник законів, якими керувалася грецька церква; назва — від грецького слова „νόμος“ — закон і „κάνων“ — церковне правило. Із грецьких номоканонів відомі „Номоканон Іоана Схолястика“ (VI віку) і другий — Патріярха Фотія (883.) Номоканони, як і инші церковні збірники, переходили до нас в списках (переписувалися переписувачами і пе-

*) И. Д. Бєляєв: „Лекціи по исторіи русскаго законодательства“, 217 ст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

рекладалися з грецької на славянську мову). Номоканон Іоана-Схолястика дійшов до нас через Болгарію вже в перекладі на мову славянську. Номоканони відомі були на Україні і Московщині під назвою „Кормчих книг“.

В зміст Номоканону входили не лише виключно церковні правила, але й закони світські; останні були необхідні в судах церковних для розвязання справ.

Другий збірник — так звана „Екльога“ — був виданий візантийським імператором Львом Ісаврянином і його сином Константином у 741 р. „Еклога“ уявляла з себе власне виняток із ріжних візантийських законів, що заховують у собі головно норми права цивільного (світського).

В „Еклогу“ входять норми цивільного візантийського права, які торкаються права спадкового, опіки, духовниць; маються також в „Екльозі“ норми процесійного характеру; маються також норми права родинного, шлюбного. Між иншим постанови „Екльоги“ касають конкубінат. Єсть в Екльозі норми права карного, які складають із себе 17-ий її титул. Екльога має 18 титулів і в „Кормчій, куди вона увійшла, має таку назву“: „Главизна царей Константина і Леона.“

Третим збірником візантийського права був „Прохирон“. Він виданий імператором Василієм Македоніном у 870-му році на заміну „Екльоги“. „Екльога“ і „Прохирон“ увіходили в Номоканон, а через це увійшли також і в „Кормчу Книгу“. В останній „Прохирон“ відомий під назвиском „Законы градскіе“.

В той час, опріч цих офіційних збірників візантийського права, були для вжитку в церковних судах на Україні й инші збірники візантийського походження, наприклад: „Судебник царя Константина“, або „Закон судний людем“.*) Зокрема дуже важливе значіння має збірник відомий під назвою „Книги законныя“. В збірник цей увійшов матеріял із „Прохирону“ і „Екльоги“.

Для нас, Українців, зокрема важливе те, що в наші „Кормчі“, власне в другу їх частину, яка складалась із збірників права й світського, увійшло чимало положень українського звичаєвого права. Таким чином рецепції права візантийського не уявляли з себе простих компіляцій, але в значній мірі були перерібкою права грецького; вони входили в наші церковні збірники, пройшовши поперед, так би мовити, через фільтр українського правничого світогляду. З цього боку ці збірники права мусять спиняти на собі особливу увагу історика українського права і взагалі всіх, хто цікавиться правною еволюцією українського народа. Так, напр., „Книги законныя“ про які ми вже згадали, дали можність славно-

*) Проф. Бєляєв висловлює думку, що „Закон судний людем“ зявився на Руси ще при Володимирі Святому. (Див. „Лекціи по исторіи русскаго законодательства“, 210 стор.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

звісному російському вченому небіщикові проф. Максиму Ковалевському науково обосновувати положення, що „займанщина“, як спосіб осягнення тимчасового права користування землею і навіть набуття права спадкової власности на землю, була відома на Україні ще тоді, „коли Київ, як столиця України, находився на чолі князівств, у яких панували нащадки Рюрика.“*) Через це власне проф. Максим Ковалевський назвав „Книги Законныя“ „драгоцѣнными“. Відомий коментаров і видавець цієї книги проф. А. С. Павлов**) писав, що ці книги, хоч не мали сили закона, але, мабуть, досить часто вживалися для ріжних справок у церковних судах особами церковного відомоства. Таким чином рецепції права візантийського, а зокрема норми візантийського цивільного права в перерібці та обробленню тогочасних українських правників не мали лише академічнаго характеру, привчаючи думку „возводити“ факти до юридичних понять***), але й знаходили для себе приложення в реальному життю. Поширюючи взагалі правничі знання тогочасного суспільства, привчаючи людей освічених до юридичного думання, деякі рецепції права візантийського в українському переробленню входили в саме життя.

Головним чином рецепції права візантийського вплинули у нас на розвиток права цивільного: під візантийськими впливами складалися юридичні формулювання понять про спадщину, духовниці і т. д. Цих впливів однак не треба занадто перебільшувати, бо ті норми права, що не мали для себе ґрунту в життю народньому, не відповідали народньому правному почуттю, очевидячки, просто відкидалися народом і не входили в життя. Характерно, між иншим, що візантийське поняття про спадкового монарха, яке знайшло для себе потім сприятливий ґрунт у Московщині, на Україні потім зовсім не привилося, хоч законодавство і взагалі візантийська правнича практика зявляється для ідеї народовластя в той час, кажучи словами М. Попова — „міцним супротивником“.†)

Руська Правда.

Безумовно самим важливим і цінним памятником історії українського права земського, або князівського періоду треба вважати так звану „Руську Правду“.

Руську Правду було відкрито відомим російським істориком Татищевим у XVIII в. (1738 р.). Татищев власне знайшов так зв.

*) Максим Ковалевський: „Труд, как источник права собст. на землю в Малороссіи и на Украинѣ“, 12 стор.

**) Див. там же.

***) Н. Костомаров: Ист. моногр., том. I., 46 стор.

†) М. Попов — „О значеніи германск. и византійск. вліянія на русскую истор. жизнь в первыя два вѣка ея развитія“, 55 стор.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Новгородську літопись“, до рукопису якої була приписана Руська Правда. Після Татищева було потім знайдено багато списків Р. Правди. На погляд російського академіка Строєва, мається біля 300 списків Р. Правди.

Р. Правда, як памятник права, одразу звернула на себе увагу вчених. Вона уявляла з себе дійсно видатне явище в історії славянського права. Вже Шлецер видає Р. Правду в 1767 р.; з того часу ціла низка російських істориків і істориків права присвечують дослідуванню Р. Правди свої труди. Що-же власне уявляє з себе Р. Правда, який її зміст і до якого часу цей памятник відноситься?

Російські вчені само собою (принаймні їх більшість) держаться перш за все думки, що Р. Правда є памятником „древне-русскаго права“, розуміючи під цим „древне-русским“ правом — право єдиного, неділимого російського народу, і в повній згоді з пануючою в російській історичній науці тенденцією вважать Московську Державу за безпосередню спадкоємицю Держави Київської, або „Руської“, — вони приєднують цей памятник до памятників московського „русскаго“ права. Вважаємо необхідним перш за все зазначити, що Р. П. являється памятником права не „древне-русскаго“ (московського), а старовинно-руського, себ-то українського. Communis opinio doctorum визнає вже ясно і твердо, що назва „Русь“ була спочатку назвою Полян, Землі Київської або „Руської“; назва „Русь“, як це науково доведено Костомаровим, Грушевським та иншими, була і етнографічною назвою власне українського народа. „Імя Руси — пише проф. Грушевський — вказує на Полянську Землю і старий її центр — Київ“.*) „До тієї доби — пише в другому місці той самий учений, — „поки не буде доказано, що в Київі і його околицях в IX—XII віках жили великоруські племена, що принесли потім форми політичного, суспільного і культурного життя на береги Клязьми і Москви, нам прийдеться на підставі простої, льоґічної послідовности рахувати ці форми приналежністю української народности, оскільки ці українські племена IX—XII віків були її безпосередніми предками.“**)

Таким чином Р. Правда перш за все є памятником стародавнього руського, себ-то українського права, а місцем її народження є Україна-Русь, а власне Київщина, на що вказує сама назва Правди. „Місце складення короткої Правди — пише проф. Сергєєвич — означує її назва — руська. Так звалася в той час київська волость. Коротка редакція Правди складена в Київі.“***)

Ми вже вище зазначили, що Р. Правди було знайдено

*) Проф. М. Грушевський: „Очерк исторіи украинскаго народа“ 1906, стор. 56.

**) Там-же: Вступ VI.

***) Сергєєвич: „Лекц. и излѣдованія по др. ист. рус. права“, 43.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

багато списків, причому вчені всі ці списки поділяють на пропозіцію Юрьївського проф. Тобина на дві головні категорії: списки короткі і списки довгі. Коротка редакція Правди має 43 артикули, довга — більш 100.

За зразок коротких списків вважається список „Академічний", а за зразок довгих — т. зв. „Карамзинський". З свого боку відомий знавець Р. Правди, автор одного з найліпших видань цього памятника, проф. Сергєєвич поділяє всі списки не на дві, а на три редакції:*) короткі, довгі і середні, причому проф. Сергєєвич вважає самою старшою редакцією Р. Правди — Правду коротку (за зразок Руської Правди цієї редакції, як ми вище зазначили, вважається список Академічний). В цьому списку памятник має таку назву: „Правда Росьская". „Росьская" — те саме, що „руська", бо, як відомо, в візантийських памятниках другої половини XI-го віку Русь була відома під іменем Βαράγγοι ῥῶς;**) дякуючи постійним зносинам Руси з Візантиєю, легко могло статись, що до короткої редакції Правди замісць „Руська" прикладали також і назву „Росьска".

Гадаємо, що і цього вже буде досить, щоби прийти перш за все до висновку, що вже одна назва Руської Правди свідчить про її українське походження.

Списки „Правди", які дійшли до нас, належать по часу свого походження до ріжних століть: найбільш старі списки — XIII-го століття, найбільш пізні XVII-го. Зважаючи на те, що в деяких із списків Правди остання мала і такі назви як „Суд Ярославль Володимириця (Синодальний список), або „Суд Ярослава Князя і устав о всяцих пошлинах і о уроцѣх" (Пушкинський список), „Суд Ярославль Володимеричя указ" (список князя Оболенського) і т. д., — перші дослідувачі Руської Правди, російські історики — Татищев, Щлецер, Карамзин та ин. — прийшли до висновку, що Правда уявляла з себе збірник офіційного походження, а власне — збірник законів князя Ярослава Мудрого. До цієї думки названих учених схиляло й те, що літописець, розповідаючи під 1016 р. про поміч, яку подали Новгородці князю Ярославу підчас його боротьби з кн. Святополком, додав, що Ярослав дав їм у подяку за цю поміч — „Руську Правду" („Дав їм Правду і устав списав, глаголав тако: по сей грамоті ходите, якоже писах вам, такоже держите").

Але дальшими науковими дослідуваннями Руської Правди цей погляд про офіційне її походження був цілковито відкинутий: зміст Правди не складається виключно з юридичних норм; в Правді мається і матеріял, який треба віднести до судових рішень, єсть

*) У власному виданню „Р. Правди" (вид. 1904 р.) проф. Сергєєвич поділив усі списки Правди не на три, а на чотирі редакції.
Єсть взагалі де-кілько систем поділу списків Правди.
**) Див. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа", ст. 54.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і артикули, що взагалі не мають відношення до права; про князя розповідається, як про третю особу і т. д. На тій самій підставі відкинута думка і тих учених, які гадали (Бєляєв, Погодин та ин.), що Р. Правда уявляє з себе збірник законів Ярослава і його синів (Ярославичів) з додатками ще й Володимира Мономаха.

В наш час у науці — можна сказати — твердо встановився погляд, що Р. Правда уявляє з себе не офіціяльний збірник — себ-то не збірник кн. Ярослава Мудрого, чи Ярослава, Ярославичів і Володимира Мономаха — а збірник чинних в той час правних норм, складений приватними особами.*) Але разом з тим, на підставі глибокого і всебічного дослідування вченими цього памятника, в науці також твердо встановився погляд, що Руську Правду не можна вважати за один збірник, а за цілу низку поодиноких збірників, причому ці збірники відносяться по свойому походженню до ріжних діб; найбільш старші належать до XI-го в. (вже першої його половини), а инші — XII і XIII вв.). Першу, початкову редакцію Руської Правди — короткий її список (перші 17 статей) — вчені відносять до часу Ярослава Мудрого, а ту його частину,**) де згадуються також імена синів Ярослава — до доби так званих Ярославичів (друга половина XI-го стол.). Через це власне сама найдавнійша редакція Руської Правди (першої половини XI-го ст.) відома під назвою „Правди Ярослава", а „Правда", в якій згадуються імена його синів — „Правди Ярославичів" (другої половини XI-го століття).

Що торкається власне Руської Правди, редакції довгої, — то вона взагалі більш пізнього походження, ніж Правда коротка, причому найпізнійші збірники довгої Правди відносяться вченими до початку XIII-го віку і в крайньому разі до часу коло половини XIII-го ст. В тій редакції Правди маються вже додатки, які відносяться до часу князювання Володимира Мономаха; додатки ці — як гадають деякі вчені — могли увійти в Руську Правду вже і після Мономаха.

Із списків Руської Правди найбільш відомі, опріч списку „Академічного", що заховує в собі зразкову старійшу (коротку) редакцію Руської Правди („Правду Росьскую"), і списку „Карамзинського" (зразкова редакція довгої Правди") — також: 1. список Синодальний (XIII-го в.); цей список видобуто із „Кормчої" Московської Синодальної Бібльотеки; назва Правди в цьому списку така: „Суд Ярославль Володимириця"; 2. Список Троїцький (XIV ст.); він належав бібльотеці Троїцько-Сергієвської Лаври (під Москвою); 3. Список „Пушкинський" (XIV ст.); належав до гр. Мусин-Пуш-

*) Такого погляду, напр., тримаються такі вчені, як Калачов, Бестужев-Рюмін, Дювернуа, Сергєєвич, історик Платонов і багато инших.

**) Останні 26 артикулів короткої редакції.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кина; наголовок „Правди“: „Суд Ярослава князя и устав о всяцих пошлинах и о уроцѣх“; 4. Список Археографічної Комісії — (половини XV-го в.); 5. Список князя Оболенського — найпізнійший, коло половини XVII-го в.; „Руська Правда“ в цьому спискові має такий наголовок: „Суд Ярославль Володимеричя указ“. Крім цих списків Правди відомо також і багато инших: списки — Чудовський, Крестинський та инші. Всі ці списки Правди знаходилися в ріжних збірниках: літописах, Кормчих, в рукописах, що містили в собі імена „руських“ князів, митрополитів, родословні князів і т. инше.

Серед дослідувань Руської Правди, як памятника права, в російській науковій літературі відомі праці Тобина, Калачова, Мрочек-Дроздовського, Сергєєвича, Владимирського-Буданова; дуже цінний вклад у науку права уявляє з себе також праця професора Леонтовича: „Русская Правда и Литовскій Статут“.

Який-же власне зміст заховує в собі Руська Правда? Ближче ознайомлення з Правдою вказує на те, що найголовнійшим змістом Руської Правди є власне стародавні українські (руські) народні звичаї. Звичаї ці увійшли в Руську Правду безпосередньо або в формі, т. зв. „уставів“, і „уроків“ руських князів, які в своїй законодавчій діяльности базувалися власне на тогочасних народніх звичаях; деякі-ж звичаї увійшли в Руську Правду разом з судовими рішеннями, що були занесені в Руську Правду її складачами. Але, опріч українських правних норм, на Р. Правді почасти відбились і впливи візантийські, хоч норми права грецького, в порівнянню з головним національно-українським елементом Р. Правди, мають характер лише поодиноких рецепцій.

Головний зміст Руської Правди складається з норм права карного і цивільного. До норм права карного стосуються артикули про такі злочини, як убивство, татьба (крадіжка), підпалювання, нанесення ран і т. п. До норм права цивільного відносяться постанови про спадщину, опіку, про проценти і т. п. Чимало в Р. Правді є норм характеру процесійного: про „заклич“ або „заповідь на торгу“, про „ізвод перед 12 человіки“, про свод в городі, про свод по землях, конах, про гонення слідом з чужими людьми, про шукання на суді послухів і відоків, про роту, про наклади, і т. д. Єсть також постанови з означенням ціни свійської тварини на випадок стягнення на суді втрат, а також норм, які торкаються холопів, закупів, смердів і т. ин.

Якоїсь означеної системи викладу всіх цих норм права в Правді не помітно, але — як це зазначає слушно проф. Сергєєвич, зважаючи, очевидячки, на те, що убивство сильнійше других злочинів вражало тогочасну людину — убивство в складі артикулів Правди стоїть на першому місці; з нього власне починається „Руська Правда“.

Руська Правда, як памятник української правної творчости, в історії українського права мусить займати і займає почесне і ви-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

значне місце. В Правді, як в дзеркалі, відбилися правні положення стародавнього українського звичаєвого права. В ній-же взагалі просвічує правний світогляд народа українського. Рус. Правда не була офіціяльним збірником законів: не має вказівок на те, що вона, як судебник, була обовязкова ex officio для ужитку в тогочасних українських судах, хоча в одному зі своїв списків, а власне в Карамзинському, вона зветься „Судебником". Але Руська Правда, заховуючи в собі норми українського звичаєвого права, на підставі котрого правувався український народ, була фактично збірником живого, діяльного в той час народнього права, — з цього власне боку цей памятник правної творчости народа нашого уявляє з себе глибокий інтерес для кожного правника, який хоче уважно зясувати собі всю правну еволюцію українського народа. Правні положення Руської Правди не вмерли, не щезли. Правні положення Правди сприяли не тільки дальшому розвиткові власне народа українського, але й вплинули в свій час на правний розвиток сумежних славянських народів. Не кажучи вже про те, що основні принціпи Руської Правди не тільки в XIII, але й у пізнійших століттях, як це засвідчує один із її знавців професор Леонтович, „продовжували діяти в південно-західній Руси,*) не кажучи вже про те, що ті положення яскраво відбилися на всіх памятниках литовського періоду нашої історії (листи і привилеї вел. князів литовських, „устави" і „ухвали" литовсько-руських князів, судебник короля Казимира Ягайловича" 1468 р., зокрема Литовський Статут,**) історики права знаходять ясні сліди впливів Руської Правди і на стародавні законодавства славянсьі. Так професор Леонтович спостеріг ясні сліди впливів Руської Правди на „багатьох нормах" Польського Вислицького Статута 1347 р. і на Статуті Володислава Ягели 1420—1423 р. Характерно між иншим, що той-же професор примушений був сконстатувати, що в Московщині вже в XIV століттю стали заводитися порядки і видаватися закони окремі від Руської Правди і остання відступає на задній плян. „Законодавство московське — пише Леонтович — в час Судебників губить усякий звязок зі старовинно-руським правом".***) Очевидячки, ті рецепції з Руської Правди, які спочатку було зроблено московським законодавством, були занадто поверховні, не відзначувалися глибиною, а головне: норми Руської Правди, як памятника української правної творчости, в самій основі своїй (перевага норм права приватного над публічним, повага до особи, досить незалежне правне становище жінки і т. д.) не відповідали зовсім правній ідеольогії

*) Леонтович: Русская Правда и Лит. Статут, 117 стор.

**) „При самому поверховному досліджуванню Лит. Статуту не можна не бачити безпосереднього його звязку з Р. Правдою". (Леонтович: Рус. Пр. и Лит. Статут, 1 стор.

***) Леонтович: там само 117 стор.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

народа московського, який уже в XIV століттю остаточно підпав під визначні впливи „Золотої Орди“, себ-то норм і положень права музульманського. Ті-ж північні землі, в яких заховувався довгий час стародавній славянський устрій і які духовно тяглися до України-Руси з її Руською Правдою, як республіканський Новгород і Псков, після примусового їх приєднання до Москви, були жорстоко покарані московськими „самодержцями“. І недарма, мабуть, ці останні розпочали свою діяльність під впливом татарщини в почесній ролі „прикащиків хана“,*) по влучному означенню історика Костомарова; і недарма також „віче“ в Суздальскій Землі зникає у другій чверті XIII-го століття, а потім іменем „віч“, як це свідчить проф. Вл.-Буданов, називають тут „повстання і змови.“**) Взагалі „історія Московської Держави вся складалася із процесу поступового подавлення тих політичних і суспільних основ, якими жила Київська Русь і при дії та під безпосереднім впливом котрих утворилася і розвинулася „Правда Руська“.***) Не те, як бачимо, було на Україні. Але стародавні положення Руської Правди тим більше мусять на себе звертати увагу українських правників, що основні принціпи Правди продовжують жити в наш час на Україні. Це і спостережено зокрема українськими етнографами. Так, напр., дуже цінні для науки українського права спостереження зроблено в кінці 60-их років минулого віку відомим українським етнографом, небіщиком П. Чубинським в його відомій праці: „Очерк народных юридических обычаев и понятій в Малороссіи.“ Зокрема цінні спостереження цього етнографа стосуються до права цивільного, спадкового і родинного, — вони дають ще більшу підставу для висновку, що стародавні правничі принціпи Р. Правди продовжували в самій основі своїй жити на Україні в сучасних українських народніх правничих звичаях ще й у другий половині XIX-го віку.

Врешті вважаємо за необхідне зазначити, що в російській науковій літературі мається чимало видань Рус. Правди. Найкращими виданнями Руської Правди вважаються власне видання Калачева, Мрочек-Дроздовського, Сергєєвича і Владимирського-Буданова.

Історія державного укр. права.

ТЕРІТОРІЯ УКРАЇНИ.

Найдавнійше розселення українських племен і їх побут.

Український народ, як відомо, належить до східно-полудневої групи Славян, що з найдавнійших часів історії займав величезні

*) Костомаров: Моногр. I том. 79 стор.: вид. 1903 р., 200.
**) Проф. Вл.-Буданов: Обзор ист. р. права, 54 стор.
***) Мрочек-Дроздовський: „Главнѣйшіе памятники русскаго права эпохи мѣстных законов“, 77 стор.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

простори в басейні середнього і нижнього Дніпра, Дністра, південного і західнього Бугу. Етнографічна границя народу українського на цих просторах на півночі означувалася (приблизно) лінією р. Припяти, яку українці — на думку академика Шахматова*) — перейшли, мабуть, ще в доісторичну епоху; на заході ця границя сягала за Сян і Карпати, а на сході доходила до теріторій в басейні Донця, Кубані і Манича. Українські історики**) гадають, що під Антами, про котрих згадують візантийські письменники, як про народ, який займав уже в IV в. по Р. Христ. теріторію над Дністром, Дніпром і далі аж до Азовського моря, власне треба розуміти племена українські. Займаючи на сході величезні простори, що нічим не були захищені від нападу кочевих азійских народів, український народ на протязі цілих століть уявляв з себе, по виразу проф. Грушевського — „бруствер," який затримував, постійні і систематичні наступи на захід азійских народів, Гунів, Аварів, Болгар і т. п. Через це, очевидячки, на протязі цілих століть найдавнє життя українського народу відзначуєтся характерними рисами: постійним рухом населення, яке то значно поширювало свою кольонізаційну діяльність далеко на схід, то під напором ріжних азійських народів, зокрема кочевих тюрських орд, залишало на півдні і сході вже заняті визначні степові обшари і відходило в більше захищені від нападу ворога старо-українскі місцевости. Через це, очевидячки, здавна культурні та суспільні традиції, як свідчить історик Грушевський, ліпше заховувалися в західній части українських земель; центр-же життя українского знаходився на Дніпрі. Тому власне степові теріторії, що тяглися понад Чорним морем „дякуючи тюрській еміграції, не грали в життю українських племен визначної ролі"***).

Візантийські джерела, а головне наш літопис (XI. стол.), подали нам важливі свідчення про розселення українських племен на визначених теріторіях.

На підставі цих свідчень видно, що в басейні середнього Дніпра приблизно між Дніпром, Ірпенем і Росю, жили Поляне, що звалися також Русю — назва, яка потім стала історичною назвою власне українського народа. По сусідству з Полянами — Русю — на північний захід від них в басейні Тетерева, Горині, серед лісів, жили Деревляне; на лівім березі Дніпра по Десні, Сойму і Сулі, жили Сіверяне, що здавна мали визначні городи: Чернигів, Новгород-Сіверський, Переяслав і Любеч; в басейні західнього Буга за р. Случем жили Дуліби, а в басейні південного Буга — власне між Бугом та Дніпром і на побережжу Чорного моря жили Уличі;

*) Див. статтю Шахматова в „Жур. Мін. Нар. Пр.," 1899 р; квітень.
**) Див. Мих. Грушевський: „Історія Украіни" стор. II.
***) Див. Мих. Грушевський: „Очеркъ исторіи украинскаго народа".

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

далі-ж на захід між Дністром і Прутом — Тиверці. На теріторії сучасної Галичини, як гадають деякі історики, жили Хорвати. Осередком життя цих українських племен була земля Полян, або Руська, з її предавнім центром Київом*). Власно від землі Полян — із Київщини — пішла руська, себ-то українська державність. Свідчення автора „Повісти временних літ", що землі Полян надали назву Русь вже пізнійше князі варяжського роду, не має історичних підвалин: „В звістках чужоземців, які маємо з IX-го і X-го віку — пише проф. Грушевський — наші князі та їх військо все зветься Русю — руськими. У нас Русю звалась Київщина. Здогад нашого старого літописця, що імя Руси було принесено з Швеції варяжскою дружиною, не справджується: в Швеції такого народа не знати, а Шведів ніколи цим іменем не звали. Звідки це імя взялося в Київщині, ми не знаємо і не будемо вгадувати. Але нам важно, що це імя так міцно звязане з Київом, і з того міркуємо, що звістки про Русь і руську дружину, які маємо у чужоземних джерелах IX-го і X-го вв., належать до Київської держави: до тих князів і дружин, котрих столицею був Київ"**).

„Руська земля — пише проф. Сергєєвич — есть земля Полян. Вона відповідає київскій волости. Але границі київської волости не лишилися незмінними; київські князі опановували також нові волости. Це вело до переносу назви „Руська земля" і на теріторію инших племен, яку приєднували до Київа".***) Але безсумнівні літописні свідчення вказують на те, що вже в XII в. наша земля звалася також „Україною". Розповідаючи, напр., про смерть князя Володимира Глібовича, літопис під 1187 р. зазначує: „О нем-же Україна много постона;†) під 1189 п. літопис, розповідаючи про князя Ростислава Берладничича, заховує в собі і такий вираз: „Приіхавшю-же єму ко „Україні Галичької".††)

На північ від Українців (в басейні Дніпра, Двини, Німана)

---

*) Торкаючись розселення українських племен на стародавніх їх теріторіях, акад. А. Шахматів писав: „Ми не маємо підстав гадати, щоб сучасні малоруси прийшли в Наддніпрянщину лише в історичний час; ми повинні визнати їх такими-же прапершими поселенцями Росії, як визнали кривичів або вятичів. Але малоруси од берегів Припяти аж до Чорного моря, од Дніпра і до Карпат говорять з такою вимовою, яка ясно свідчить про споконвічну племенну їх єдність. Ось основа, чому ми мусимо визнати єдиноплеменність полян, деревлян, волинян, тиверців, хорватів та инших племен, про котрих розповідає літописець „(див. статтю А. Шахматова" „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій," „Ж. М. Нар. Пр.", 1899, апрѣль.)

**) Грушевський М. „Історія України", 52 ст.

***) Сергеевич „Рус. Юридич. древности". I. т., 84 ст.

†) Полн. Собр. рус. лѣтоп., II,. 2 вид. 1908, 653.

††) Теж, 663; див. також у розвідці С. Шелухіна: „Назва України", Відень. 1921.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

займали досить широкі простори племена середньо- та північно-східної славянської групи Кривичі, Дреговичі, Радимичі, від яких ведуть своє походження сучасні Білоруси, (також в басейні верхньої Оки) — Вятичі, а коло озера Ільмен Новгородці. Від цих племен походять сучасні Великороси (москалі).

Живучи здавна в країні відкритій для наступу кочевих народів, українські племена підпали здавна під значний вплив тюрських народів, що, очевидячки, вже в той період, до котрого стосується свідчення літопису, сприяло утворенню своєрідного етнічного типа „Русина"—Українця, який відріжнюється від типів тої середньо-східної славянської групи, від якої потім пішли Білоруси, і від тої, від якої ведуть своє походження Великороси. І це цілком зрозуміло: ті північно-східні славянські племена, від яких ведуть своє походження Білоруси, здавна увійшли в тісні стосунки з ґеоґрафічно до них близькими Литовцями,*) а Вятичі, від яких походять Великороси, змішалися здавна з племенами фінськими (Мурома, Меря та инш.); племена-ж українські підпали, як ми вже вище зазначили, під впливи головно елементів тюрських. Не торкаючись уже більше ранніх часів, пригадаємо хоча-би, що вже в XI. ст. на південно-українські теріторії насунули орди Печенігів, причому печеніжський елемент пробиває, так-би мовити, для себе шлях в саме серце української землі. На погляд історика Костомарова**), з кінця XI-го віку Торки, Берендеї і Печеніги почали увіходити в руське життя і складали частину українського населення; од часів-же Мономахових вони під загальним назвиском Чорних Кльобуків навіть жили на берегах р. Росі. В XII. століттю Українці витримують боротьбу з Половцями; ми вже і не згадуємо про Козар, яким навіть, по свідченню літописця, деякий час (ранійше) Поляне давали данину.

Причини фізичні (природні умовини, клімат і. т. д.) зі свого боку не могли не накладати свого значного відбитку на етнічний український тип.

По свідченню літописця, кожне українське племя відріжнювалось одне від другого своїми звичаями: „Имяху бо обичаї своя і закони отець своїх і преданія, кождо свій нрав". Сумніву не може бути в тому, що, підлягаючи взагалі більш-меньш однаковим

---

*) Утворення білоруської народности, на погляд акад. Шахматова, знаходиться власне в звязку з об'єднанням дреговичів і радимичів під Литовською гегемонією (див. статтю А. Шахматова в Журн. Мін. Народ. Пр., 1899 р., квітень). Да речі додамо, що акад. Шахматів не погоджується з тим, що сіверяне були „одноплеменні" з иншими українськими племенами (див. там-же, 346 ст.)

**) Історик Костомаров навіть висловив думку про зачаток на Україні під впливом Печенігів (власне Чорних Кльобуків) козацких товариств. (Див. Костомарова: „Черты народной южнорусской исторіи", Собр. Соч. I т., вид. 1903 р., 116 ст.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

впливам, підпадаючи довгий період під удари таких могутніх історичних факторів, як періодичні наступи кочевих народів сходу, українські племена хоч і ріжнились між собою своїми звичаями, але безумовно не в тій мірі, як од племен північно-східних; останні, як напр. Вятичі, здавна підпали під впливи народів фінських, але опріч того і сама північна сувора природа не могла з давніх-давен не накласти свого властивого характеру на етнічний північний тип. Власне що до цих північних Славян, то, на погляд Костомарова, в Українців більш було загально-подібного і спорідненого в звичаях з Новгородцями, які, на думку Костомарова, і походили навіть од частки якогось українського племени, що в дуже давні часи під впливами невідомих причин відкололася від свого кореня і переселилася на далеку північ-на береги озера Ільмен.

Характерно, що літописець, розповідаючи про побут і звичаї українських племен, спиняється зокрема на звичаях Полян (від яких головно походять Українці), підкреслюючи більш-менш визначні риси їх (в порівнянню з другими племенами) примітивно-правного побуту. „Поляне, бо своих отець обичай имут кроток и тих, и стыдѣніе к снохам своим... Брачныя обичаи имяху“*). Із цього свідчення літописця ми можемо лише зробити висновок, що Поляне-Русь здавна йшли попереду инших племен у правному розвиткові, що цілковито й відповідало дійсности. Але цієї „кротости“ (Полян) — як цілком слушно зазначив професор Грушевський — не треба перебільшувати: „розбишацькі походи Руси IX—X віків супроводяться зовсім иншими атестаціями про її характер“**).

Взагалі що до побуту та устрою східних Славян до так званого прибуття „варяжськнх князів“, про котре згадує літописець, в історичній літературі, зокрема російській, істнували ріжні протилежні погляди. Вчені ранійшої (німецької) школи, як Шлецер та инші гадали, що до самого прибуття Варягів Славяне пробували в стані цілковитого дикунства, жили без усякого уряду, управління — жили так, „як ті звірі та птахи, що наповнювали їх ліси“***). Дикі, некультурні Славяне почали виходити на певний державний шлях тільки завдяки Германцям, котрим доля судила посіяти на сході сонця у східній Европі перші зерна справжньої цивілізації. Инші вчені трималися протилежньої думки та гадали, що у східних Славян, здавна вже був осібний устрій суспільного життя і своєрідний громадський лад.

---

*) Лавр. сп., 6 ст.

**) Проф. М. Грушевський: „Очеркъ исторіи украинскаго народа,“ 34—35 стор.

***) Див. „Исторія русской жизни съ древнѣйшихъ временъ“. Соч. И. Забѣлина, 58 стр.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Само собою, такі перестарілі погляди, як погляд Шлецера, на стародавній побут східних Славян взагалі, які ніби до самого прибуття Варягів, про котре згадує літописець, пробували в стані дикунства, треба цілковито відкинути: в наш час історична наука встановила вже инші положення. Що торкається племен українських, то на підставі свідчень літопису, також грецьких, арабських і взагалі чужоземних джерел, а рівно-ж тих даних, які знаходяться в розпорядженню археольогів і які почасти освітлюють життя цих племен по їх розселенню на стародавніх їх територіях, можна сконстатувати більш-менш вже значний загально-культурний рівень цих племен і перед тим ментом, який відзначується в літопису, як мент сформування давнійшої „руської“ держави. А саме — на підставі всіх цих свідчень і взагалі всіх цих даних, що маються в розпорядженню науки, видко, що вже за довго до того часу, до котрого відносить літопис так зване прибуття Варягів (IX вік), українці, що жили на своїх давніх територіях, займалися хліборобством (в могилах напр. Деревлян і Сіверян знаходять серпи і подібні хліборобські знаряддя), бджільництвом, вели торговельні зносини з сусідніми державами та иншими країнами і взагалі мали свій більш-менш означений державний лад.

Теорія походження давнійшої української („руської“) держави.

Український народ безумовно спочатку переходив цілу низку ступнів, через котрі в своєму поступовому розвитку переходили також инші народи. Сумніву не може бути в тому, що народ наш в найдавнійші від нас часи за довго до утворення на своїй території державної організації, державних тіл і їх скупчень, жив так званим родовим побутом, в основу котрого покладалися природні, кровні звязки між членами роду. З поширенням роду, з притягненням до родових організацій нових елементів, ці природні, родові звязки підупадали, порушалися та одночасно з поширенням територій, що були заняті такими патріярхальними родовими союзами, виникали потроху инші стосунки — територіяльні, але спочатку кровні і територіяльні одночасно. Кровні звязки ще трималися, але поширення звязків територіяльних конче вело до розпаду роду, до остаточного розкладу родового побуту, в основі котрого лежала єдність кровного походження членів роду, і до організації життя на громадсько-територіяльних підвалинах, себ-то на ґрунті єдности території та місця пробування. Цей процес, цей розвиток життя, ширився аж доки остаточно не сформулювалась нова форма суспільного життя — життя окремими громадами на територіях, що були заняті окремими

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

племенами. Поступовий розвиток громад стихійно і невідступно вів до все більшого ширення племенної солідарности, племенної єдности, до настирливої конечности більш-менш глибокого обґрунтовання самих основ суспільного життя, поставлення певних кордонів для впливів ріжноманітних чинників, зовнішніх і внутрішніх, до принаймні елементарного захисту інтересів цілої території, де були розкинені окремі громади з їх приселками. Ці всі вимоги реального життя невідступно вели до орґанізації і обєднання громад з їх приселками і кольоніями у волости, а ці останні у землі-держави.

Такий у головних, очевидно, рисах процес треба припустити при народженню давнійшої української державности-процес, який відбувався протягом всього доісторичного періоду, поки не вилився в орґанізацію суспільного життя по окремих з е м л я х.*)

*) В російській науковій літературі що-до початкового устрою східних славян, які утворили потім Київську Державу і від котрих ми й ведемо своє походження, мається де-кільки теорій: 1) Теорія р о д о в о г о побуту. Основні положення цієї теорії закреслені ясно в відомому труді її основоположника Е в е р с а: „Das älteste Recht der Russen“. На підставі цієї теорії славяне до утворення державної орґанізації жили т. зв. родовим побутом, в основу котрого покладалися кровні звязки між членами поодиноких родів або великих родин; головував у такому кровному союзі старший в роді. Членів роду обєднував і культ правітців, що вказувало і на релігійні звязки. Характеризує стародавній родовий устрій і спільність посідання майна, що належало цілому родові, члени-ж останнього тільки користувалися ним. Основні положення родової теорії знайшли потім для себе вираз і в труді відомого російського історика С. С о л о в ь о в а („Исторія Россіи“), а також у трудах К. К а в е л і н а (вкажемо хочи-би на відому працю названого вченого — „Взглядъ на юридическій бытъ древней Россіи“). Незалежно від цієї теорії додамо, що про рід і родовий устрій взагалі, як і про походження сімї, державної влади, а також і інституту права власности мається на мові російській видатнй труд славетного вченого М а к с и м а К о в а л е в с ь к о г о. Заперечення проти самої можливости істнування родового устрою на Руси в до-Рюриківську добу подав у свій час у російській науковій літературі ще И. Д. Б е л я є в (див. зокрема його „Лекціи по исторіи русскаго законодательства“ — праця, яка впрочім була видана вже по смерти автора). Основні положення Бєляєва: Славяне не були сторомешканцями на Руси, а переселилися з-за Дунаю, де жили родовим побутом і де їх родовий устрій був зруйнований ще Римлянами, які крок за кроком опановували їх території і будували на них свої городи. Вже самий факт переселення Славян і розселення їх на нових місцях їх осідку свідчить про розпорушення у них уже в той час родового устрою, бо останній єсть приналежністю племен „домосідних“; у Славян „руських“, по свіченню літописця, був вічевий устрій, а віче при родовому устроєві „неумѣстно“; „городовий характер суспільного життя на Руси заперечує родовий устрій в самих його основах“; як і у Сербів на Дунаю, так і у нас на Руси, було дві форми посідання землі: не тільки землеволодіння громадське, але й приватне з правом збуття поземельної власности, а такий порядок єсть неможливий при родовому побуті. Взагалі Бєляєв тримається погляду, що на Руси не було осібної прихильности до родового побуту, ні сприяючих тому обставин. (Див.: „Лекціи по исторіи русскаго законодательства“, 1—12 ст.). 2) Теорія з а д р у ж н ь о г о

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Цим, очевидно й треба зясувати той факт, що літописець, розповідаючи про стародавній славянський устрій, перераховує вже поодинокі землі. Так, напр., під 945р. літописець розповідає про „Деревлянську Землю“. Таким чином слід прийти до висновку ,що найдавнійшою формою державного життя на Україні в той час, до котрого стосуються свідчення початкового літопису, треба вважати організацію життя українських племен по окремих землях. „Земля“ власне, яко певний термін, охоплювала в собі загальне поняття про тогочасну державність: слово це містило в собі поняття про територію і про населення (елементи поняття „держави“); в літопису під 1145 р. значиться: „Ходиша вся Руська Земля (себ-то Кияне) на Галичь“. Так-само і влада, як елемент держави, означується тим самим терміном: „Посла ни Деревська Земля“ і т. д.

В які-ж власне форми, в які рамки вкладалося поняття про землю, як про державу? По якому, так-би мовити, принціпу вона формувалася? Цілком ясну відповідь на це питання з українських істориків дав ще Костомаров,**) який підкреслив у процесі формування землі головне етноґрафічний принціп. Племенний характер земель, перерахованих літописцем, підкресило й чимало й видатних істориків та істориків права російського. Навіть проф. Сергєвич, що взагалі скептично ставиться до стародавнього розпо-

побуту. Основоположником і головним представником цієї теорії в б. Росії був проф. Леонтович. На погляд названого вченого і його однодумців, Руська Держава виникла із т. зв. задружнього устрою, в основу котрого покладалися не лише кровні звязки, але й територіяльні. Такою орґанізацією суспільного життя на Руси перед утворенням державного орґанізму й була стародавня „вервь“, так само як у південно-західних Славян „задруга“ (Див. Леонтовича „О значеніи верви сравнительно съ задругою юго-западныхъ славянъ“, „Задружно-общинный характеръ политическаго быта древней Россіи“) До речі вважаємо конечним додати, що про задругу і в науковій чеській літературі мається низка трудів поодиноких учених; вкажемо хоча-би на „Rodinný nedil čili zádruha v právu slovanském“ проф. д-ра К. Кадлеца — автора „Dějiny Ruského práva do Ottova slovníku naučného“. 3) Теорія „общинна,“ представниками котрої в б. Росії були т. зв. московські славянофили: К. Аксаков, Хомяков, Самарін, Киреєвський і др., які трималися того погляду, що стародавній устрій життя суспільного у наших провітців був громадський. „Община“, займаючи визначену територію, правувалася на підставі своїх правних звичаїв, маючи свої виборні орґани влади. (На характерних рисах „общинного“ устрою в уяві славянофилів і на пізнійшій „общині“ московській, яку в жаднім разі не можна змішувати з українською „громадою,“ ми в свій час спинимося уважно в другому місці.)

Не спиняючись тут на других теоріях московських учених відносно стародавнього устрою життя наших правітців, вважаємо конечним зазначити, що ми в цьому питанню додержуємось поглядів тих учених, які, як напр. проф. Малиновський, стали в даному разі на послідовно еволюційний ґрунт і висловлюють думки про послідовну зміну форм побуту у наших далеких правітців.

**) „Мысли о федер. начал. в Деревн. Руси“ та инш.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ділу території по племенних ознаках населення, врешті-решт мусивь погодитися, що кожна волость мала свою історію.*) Виходить, кожне українське племя займало визначену племенну територію і, правуючись на такій території по своїх звичаях, утворювало одне поняття землі-держави. „Описуючи розселення українських племен X-XI віків — пише проф. Грушевський — київський книжник з усією визначністю, на котру він був здібний, зясовує, що племенне угрупування було етноґрафічним.**) Безумовно, що і ті свідчення літопису, в яких розповідається про побут тогочасних Славян і де згадується слово „рід," власне підкреслюють здебільшого елємент етнографічний. Під „родом," в даному разі, треба розуміти частійш за все племя, націю, але в усякому разі не „рід" в стислому значінню цього поняття, бо період родового побуту для того часу давно минув. Але разом з тим цей етноґрафічний племенний елємент в утворенню тогочасної землідержави на треба й значно перебільшувати. Безумовно в процесі формування земель відогравали визначну ролю й инші фактори, зокрема стосунки економічні, торговельні і т. д., але всетаки етноґрафічна стихія в цьому складному процесі і зокрема спочатку відогравала значну ролю.

Крім терміну „земля" для означення тогочасної української держави в памятниках права зустрічаються також инші терміни; напр., для означення поняття держави зустрічається досить часто термін „в о л о с т ь". Останній термін — метафора, що переносить один елємент держави — „власть", „владу", на два других себто і на територію і на населення. Але слово „волость", як і слово „земля",***) має ширший і менший зміст: „слово волость означує власне, пише професор Сергєєвич, всяку область, що знаходилася під однією владою і тому однаково вживається як для означення цілої держави, так і її адміністративних ділянець.†) Зважаючи на те, що князь був „необхідним" елєментом держави — для означення її вживався і термін „князівство".

Кожна земля уявляла з себе політично незалежну від другої одиницю — себ-то політично самостійну державу. Маючи більш-

---

*) „Рус. Юр. Др." 14 ст.

**) „Очеркъ ист. украинскаго народа." 40 ст.

***) „Земля" теж метафорний термін держави; один елемент її (теріторія) переноситься на два других: владу і населення. (Див. Проф. Владимирського-Буданова „Обзоръ исторіи русскаго права," 11 ст.) Проф. Владимирський-Буданів з приводу слова „волость" держиться думки, що „головне значіння" цього слова єсть власне „ч а с т и н а держави, провінція". „Для означення цілої держави слово це вживається, порівнюючи, в рідких випадках". Що-ж торкається слова „князівство", то воно, на погляд пр. Владимирського-Буданова, мало найближче відношення до слова „волость" і означувало власне „територію, що належала тому чи другому князю".

†) Сергєєвич: „Юрид. Древн.", т. I, 1.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

менш означену у відповідних межах територію з постійним населенням, кожна така земля-держава мала свої органи влади, правуючись по своїх стародавніх звичаях. Таким чином в той момент до котрого по літопису відноситься сформування Київської або Руської Держави (Землі Полян), істнували крім цієї останньої також цілком незалежні одна від другої землі, як Земля Деревлян, Земля Сіверян (Сіверська), Земля Уличів і т. д. Виходить, що українські землі мали здавна (за довго до IX-го віку) старовічну державну традицію (бо землі-держави не могли утворитись одразу), і що погляди тих учених, які гадали, що власне від Варягів починається державна організація в Київі — не мають під собою підстав: професор Сергеєвич добре зазначив, що взагалі державність не є щось таке, що можна було-б кудись „переносити.“ Варяжські дружини, як бачимо, не принесли до нас ні імени „Русь,“ ні державности: і те, і друге вже істнувало у нас здавна, і Варяжські дружинники, приходячи до нас, приходили на готове.

Стародавній „городовий“ устрій земель. Значіння і роля городів.

Землі складалися із городів і пригородів з територіями, що тяготіли до них. З найдавнійших часів в кожній землі-державі велику і визначну ролю грали „городи“; — це були центри в яких здавна зосереджувалося політичне, економічне і суспільне життя. Перш за все городи були центрами військової організації: власне в них зосереджувалися головні заходи влади по обороні краю від зовнішніх ворогів. Город мав значіння перш за все військової фортеці. Під захист города прибігали завше мешканці землі, коли їм загрожувала небезпека від наступу ворогів.

Городи були в той час і центрами релігійними; в епоху поганства в них знаходилися капища, священні гаї то що.

Але головне значіння городів було, як центрів економічних, а зокрема торговельних. В городах в той час зосереджувалася торгівля, яка відогравала в життю тогочасного населення одну із самих важливих ролей. Особливо відзначався своєю торгівлею, як внутрішньою, так і зовнішньою найдавнійший центр Руси — Київ. Візантийські й арабські джерела свідчать, що Русь здавна провадила торгівлю зі східними країнами; руські купці бували не тільки в Болгарах (Болгари — місто на Волзі), в хозарському Ітілю, Візантиї, але і в Александрії Єгипетській і навіть в Багдаді. Київ, як відомо, лежав на великому історичному шляху „із Варяг в Греки“,*) і це страшенно спричинилося до торго-

*) Київ був визначним торговельним етапом по провадженню торго-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вельного і взагалі економічного розвитку Київа та инших „руських“ городів. Через це міста головним чином будувалися в той час по водяних торговельних артеріях; самою головною такою артерією, по котрій провадилася торгівля, і був Дніпро. Безумовно, що городи, як торговельні і економічні взагалі центри, приваблювали до себе всі околичні теріторії і їх населення; в городах, як визначних економічних центрах, зосереджувалося головним чином суспільне життя. До городів тяглися пригороди („при городі“), які в свою чергу являлися місцевими центрами для земель, що тяготіли до них разом із селами і приселками. Кожний пригород мав таким чином свою певну територію, свою волость. Остання в свою чергу розпадалася на де-кілька „волостей“, в склад яких увіходило де-кілька громад. Бувало иноді так, що той чи инший пригород з розвитком місцевого життя набирав більш ширшого значіння і навіть перетворювався в город; траплялося й так, що в той час, як город економічно і політично занепадав, — ріс одночасно його пригород і город врешті-решт уступав йому свое місце.

В кожній землі був свій старший город; в ньому власне і зосереджувалося не тільки економічне, але й політичне життя даної землі; в ньому одбувалися здавна віча, які виявляли верховну волю землі і постанови котрих мали обовязуючу силу для даної землі-держави. Цим старшим городам таким чином підлягали пригороди; це положення ясно підкреслено в літопису; „що-ж старійші здумають, — на тому-ж пригороди станутъ“. В Землі Руській за такий старший город од споконвічних часів уважався Київ — „мати городів руських“.*) Вважаючи на те, що в старшому городі зосереджувалася вища політична гегемонія над цілою землею — остання звалася (пізнійше) по імені свого старшого города; так Земля Полян, Земля „Руска“, старшим городом котрої був Київ, звалася також Київською Землею; частина Землі Сіверської по назві своего старшого міста звалася Чернигівською і т. д.

Городовий характер устрою тогочасної землі-держави і розвиток торговельної діяльности серед населення поклали свій відбиток на все тогочасне життя. Розвиток власне торгівлі, на яку спирався в значній мірі добробут місцевого городського населення, сприяв утворенню здавна серед місцевої людности окремої верстви — так званих „градських старців“, „лучших“ або „нарочитих“

вельних стосунків і між сходом і заходом (Европою і Азією). Українські купці бували в Німеччині, Чехії і т. д.

*) „Київ — пише акад. Шахматів — як це видно із оповідання про Аскольда і Дира, мав політичне значіння і до утворення при Олезі загальноруського союзу.“ (див. Шахматова: „Къ вопросу объ образованіи русскихъ нарѣчій“, „Ж. М. Нар. Пр.“, 1899, квітень.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

людей, „старійшин по всім градом“ — „городової старшини“. Це був своєрідний місцевий патриціят, своєрідна, головним чином торговельна аристократія, яка, очевидно, утворилася шляхом довгого процесу і яка разом з осередженням в своїх руках впливів на економічне життя брала, як це можливо думати, визначну участь в управлінню самою волостю.

Ці-ж „лучші“ люде, „градські старці“, мусіли піклуватись про організацію на певних підвалинах справи військової оборони землі, бо ця справа в ті далекі часи, коли землям зо всіх боків загрожувала небезпека од нападу ворога, потребувала особливо пильного до себе відношення. Заходи всіх місцевих чинників до організації оборони землі від зовнішнього ворога і до забезпечення спокійного провадження торгівлі зовнішньої і внутрішньої, очевидячки, спричинилися до поділу цілої території землі на так звані тисячі, сотні і десятки, сліди якого на довгий час залишалися в істнуванні в українських землях урядів тисяцьких, сотських і десяцьких, навіть в той період історії нашої державности, коли власне військова оборона краю від зовнішніх ворогів набула инших форм.

Вище вже зазначено, що вже в цей час історії нашої державности визначну ролю відогравало власне віче, як орган, який виявлював волю народа: на таку визначну ролю народнього зібрання, віча, маються вказівки у візантийських джерелах навіть з VI-го віку. Так візантийські письменники Маврикій і Прокопій Кесарійський свідчать що Славяне не підлягають одному мужу, але здавна живуть в народоправстві. Але опріч віч, на організації котрих, як і инших органах влади (князя, боярської думи) ми далі спеціяльно спинимося, у тогочасних українців, як бачимо, істнували так звані „градські старці“, із кол котрих, очевидячки, виходили ріжні урядові особи, Але крім „градських старців“, літописець згадує про істнування в окремих українських племен своїх місцевих князів, або як їх звуть в історичній літературі, „князьків“; так літописець згадує про якогось князя Мала у Деревлян, і т. д. Що власне уявляли з себе ці місцеві князі, за браком свідчень трудно зясувати, але єсть підстава думати, що ці князі в той далекий період нашої історії, були виборні племенні начальники. Очевидно, вони підходили до тих князів, з якими зустрічаємося в той-же період історії і у других славянських народів під ріжними назвами — банів, жупанів, гаканів і т. д.,*) що виконували обовязки військових начальників, а почасти суддів. Через це немає жадних підстав бачити в цих

*) Див. Барон С. А. Корф: „Історія русской государственности“, 49 ст. Як замічає цілком справедливо бар. Корф, літописи „ніде не разповідають нам про істнування якогось князівського роду, а лише про окремих осіб“ . . .

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

стародавніх славянських князьках представників монархічного спадкового принціпу, який спостерігали у факті істнування тих князьків у давніх правітців наших слявян деякі російські історики. Історичні свідчення не дають жадних підстав для такого висновку.*)

В такій формі виявляляся загальна структура української державности біля того періоду, в який, по свідченню літописця, трапилась ніби визначна історична подія, відома під назвиском прибуття на Україну варяжських князів з їх дружинами.

Русь (Земля Полян, Земля Київська), як осередок української державности.

Всі українські землі, як ми зазначили, були політично незалежні одна від одної. Русь — Земля Полян із своїм старшим городом Київом, дякуючи зокрема своєму географічному положенню (через Київ проходила велика історична путь із Варяг в Греки), йдучи в справі правного розвитку поперед инших українських земель, — з давніх-давен мала значіння національно-політичного осередку життя всього українського племени. Центр землі Київ і був тим рудиментом української державности, з якого шляхом довгого процесу розвинулась і виросла стародавня Українська (Київська) Держава, захоплюючи в сфери своєї київсько-руської державної ідеольогії всі инші поодинокі українські землі і навіть поширюючи свої державні впливи далеко поза українські етнографічні межі. Процес цього поширення впливів і зміцнення основ української державности на певних підвалинах був безумовно дуже складний, щоб його можна було накреслити у стислих та загальних формах. Але не роблячи більш глибшого аналізу сього складного процесу (яким він у дійсности являєтьєя); ми вважаємо за конечне зазначити, що основний його напрям більш-менш виявився ще тоді, коли процес формування поодиноких державних тіл (земель) набув уже певних форм.

Торгівля, яко фактор у процесі створення Української Держави. Роля і значіння дружинного елементу.

Інтензивний розвиток торгівлі, від якого залежав добробут тодішнього українського населення і зокрема зносини торговельні

*) „Цікаво відмітити — пише той-же автор — що Скандинавські саги говорять про славянських князів первобутньої епохи, але також не згадуючи ні про князівський рід, ні про князів-монархів“ (див. там-же, 48 ст., курсив наш.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з чужими країнами, як ми зазначили, вимагав могутньо організувати справу оборони землі від зовнішніх ворогів на певних і твердих підвалинах. Торгівля не могла ширитись і розвиватись у краю, на який мали змогу безкарно робити наскоки поодинокі хижацькі орди ріжних кочовників та грабувати не тільки торговельні валки купців, але їх склади та факторії, як також і місцеве населення. Ті заходи влади до організації оборони краю від зовнішніх ворогів, сліди яких ми вбачаємо в поділі цілої території землі з її населенням на тисячі й десятки, були тоді вже досить архаїчними і не задовольняли вимог тодішнього часу. Життя владно вимагало впорядкування справи оборони краю і забезпечення торговельних інтересів населення на инших, нових підвалинах. Упорядкування справи цієї знайшло для себе (приблизно біля пол. IX-го віку) міцні підвалини в притягненню до захисту країни від зовнішніх ворогів нового чинника — чужоземної організованої військової сили. Цією силою й були т. зв. Варяги, про яких оповідає літописець.

Скандинавські купці, очевидно, здавна приходили на Русь, з якою були в постійних торговельних зносинах; ще частійше переходили вони через Русь Дніпром та його притоками, попри Київ, простуючи до Чорного моря у Візантию. Так-само вони вертали і з Візантиї з ріжним східним крамом (вином, т. зв. „паволоками“ — коштовними тканинами, та инш.). Київ був значним шляховим пунктом, де торговельні валки скандинавських купців завжди зупинялись і де віддавна провадилося жвавий торговельний обмін межи Русю та Варягами. Для безпечного та спокійного проваждення таких торговельних справ варяжським купцям потрібна була в ті часи добре наладжена військова охорона. Тому вони зявлялись на Русь досить часто в супроводі добре озброєних військових відділів — дружин. Бувало безумовно, може й частійше, що такі озброєні ватаги Варягів або, як їх називали на півночі в Новгороді, „варяжські находники“ дорóгою в тому або иншому випадкові і самі грабували місцеве українське населення. Проф. М. Грушевський пише слідуюче про „руських купців“ того часу: „Торгівля вимагала озброєної охорони, купецькі каравани рушали в путь зі зброєю в руках, як військові експедиції, і кожної хвилі караван таких купців-вояків був однаково готовий одкрити торг або ввязатись у бій, заключити корисний договір або вишукати здобич, злупити контрибуцію, наловити невільників“.*)

Безумовно, ще в більшій мірі ця характеристика відноситься й до варяжських купців. Але, як би там не було, очевидно, „Русь“ не могла не звернути своєї уваги на цю добре впоряджену військову силу, на добре озброєних варяжських вояків, сміливих та

*) „Очеркъ исторіи украинскаго народа“, ст. 51.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

відважних. Саме тоді, зрозуміла річ, виникла думка притягти цих „находників“ (IX віку) на службу державі з метою організованого захисту державної території від зовнішніх ворогів, провадження військових акцій у чужих краях та забезпечення ладу в самій землі, в самому краю, що було само собою потрібним за-для інтересів торгівлі. І ось — в X-му та напочатку XI-го віку ми бачимо на Руси чимало варяжських дружинників, яких мали під своєю рукою „руські“ князі. Це, як думає проф. М. Грушевський, і привело потім (уже в половині XI-го в.) автора „Повісти временних літ“ до висновку, що київські „руські“ князі походять од варяжських „конунґів“ і що саме імя Руси перенесено, мабуть, Варягами із Швеції. Проф. Грушевський говорить: „І справді — хронольоґія Повісти“ не витримує критики навіть у її виправленому вигляді. Появу варяжських „конунґів“ у Київі „Повість“ пристосовує до 860-их років через те, що в у 860-их роках у Візантиї знали Русь, а автор „Повісти“ вважав сю Русь за київську. Але в дійсности візантийці знають Русь уже напочатку IX-го віку, певно ту Русь, що приходила не із Скандинавії, а із українських земель. Імя Руси звязане найтіснійше з Землею Полян і, очевидно, було її стародавнім іменем. Всі зусилля розшукати сліди істнування Руси в Скандинавських землях не привели ні до яких позитивних результатів. Скандинавські саґи, які добре знають своїх земляків, що ходили на Русь на службу до тамошніх князів, але нічого не знають про скандинавське похождення київської князівської династії, зовсім не натякають на нього. Весь арсенал доказів, які було зібрано оборонцями літописної теорії про варяжське похождення київської держави (т. зв. Норманістами) свідчить тільки (а се ми й так знаємо), що в IX—X вв. в дружинах київських князів було багато варягів, і що через се, напр., у Візантиї не вміли иноді відріжняти Варягів од славянської Руси.*)

Цей варяжський дружинний елемент мало-помалу розчинився в місцевому елементі і особливого впливу на правні українські норми не мав. Разом із місцевими українськими дружинниками він відограв лише визначну ролю на протязі цілого періоду як військова сила. За допомогою власне дружини Русь поширює свої державні впливи на всі сумежні з нею українські землі і навіть провадить військові акції в далеких чужих краях. (Згадаємо хоча-б відомі походи Олега та Ігоря на Візантию, виправу Ігоря 944-го року на Каспійське побережжя, походи Святослава на Хозар, Ясів, Косогів, нарешті на Дунай у Болгарію, та инше).

Яка саме територія Української Держави була за Олега, Ігоря та Святослава — сказати трудно. З літопису відомо, що

*) Проф. М. Грушевський: там-само, ст. 55—56; курсив наш.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Олег ходив походом на Деревлян, Уличів, Радимичів, Сіверян, Тиверців і що Деревляне, Сіверяне та Радимичі платили Олегові дань. Взагалі літопис уже згадує про „світлих князів під рукою Олега та Ігоря сущих“. Останній скорив своїй владі також і инші племена поза українськими етнографічними межами, як напр.,Вятичів.

Яку-ж власне форму прибрала українська державність за цього нового періоду історії, відомого під назвою періоду „дружинного“?

Основний напрям „руського“ державного устрою — на погляд Костомарова — тримався „двох шляхів:“ з одного боку це було складання цілої Руської Землі в одне державне тіло, а з другого — утворення в ньому політичних організмів, які „заховуючи кожний свою відокремність, не втрачували-б звязку та єдности, проявом чого була-б сукупність їх.“*)

Поширюючи владу Руси на сусідні землі, київська державність не зачипала в цих останніх місцевих особливостей, їх устрою, як не втручалась також і у внутрішні справи: всі відносини цих земель до „центру“, яким був із себе Київ, яко „мати городів українських“, з іменем якого були звязані традиції про „старшинство“, — обмежувалися головним чином на „дані“, яку ці землі повинні були давати київському князеві. Дань цю збирали звичайно підчас т. зв. осіннього „полюддя“: з непокорних за допомогою дружинних залог; в цьому випадку до платіжки дані „примучували“. Але поза цим землі правувались по силі своїх місцевих стародавніх звичаїв і, очевидно, в них продовжували деякий час княжити їх місцеві князі: за кн. Ольги, наприклад, у Деревлян сиділи місцеві князі, що — як каже літопис — „розпасли суть Деревську землю.“ „Лише потроху й помалу з центра замісць місцевих князів насаджувались підручні князю київському князі київського дому, а в ріжні провінції було посилано київських намістників; в „непокорних“ територіях розтошовувалися дружинні залоги“.**)

Цей процес в утворенню „Руської“ або Київської Держави, процес, який дуже влучно проф. М. Грушевський означує, як процес „механічної еволюції“ української державности, досяг свого найвищого ступіня вже за часів Володимира Св., за якого Українська Держава охоплювала величезні простори: на далекому північному заході кордони Української Держави доходили до Прусів, на заході — майже до Кракова, а на південному сході — до Ясів та Косогів. Таким чином українська державність поширила свої впливи далеко поза етнографічні українські межі, а прийняття віри християнської за Володимира надало їй нового, глибшого морального змісту та оперло на нові культурні основи.

*) Н. Костомаров: „Монограф. и изслѣд.“ т. I, 1.
**) Див. Грушевський: „Очеркъ“, ст. 65.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Відокремлення земель.

Але з часу Володимира Святого (з кінця X-го в.) в історії української державности відзначається разом із тим процес, коріння якого фактично було заховане в перших періодах її історії; процес цей відомий в історії під іменем відокремлення земель.

Вже за життя Володимира Св. його численні сини займають місцеві столи по визначних політичних центрах. Розміщуються вони „не по окремих провінціях, а по готових державах“*). Таким чином визначується ніби більш міцний звязок земель-держав із центром Київом, на ґрунті єдности (в кожній землі) князівського роду. Але з поширенням князівського роду починає разом із тим також ширитись розподіл окремих земель на окремі князівства (зокрема після Ярослава,**) причому при кінці цього складного процесу ясно накреслюється ціла система князівств-волостей, які всі разом складали з себе одну певну землю. В цей т. зв. княже-дружинний період поодинокі землі з усією системою своїх волостей-князівств виявляють тенденцію до автономного, цілком незалежного від Київа політичного життя. Поділ на окремі волости йде, але цьому поділові, як влучно висловився Костомаров, „народности вказали межі: поділ продовжувався, але вже нові галузі трималися звязку проміж себе в тих границях, які зазначили ім народности“... „Всі князі одної землі між собою завжди були в найтіснійшому звязку: їх князівства мали змисл одної групи володіння, одної нероздільної, внутрішньою єдністю утвореної округи“.***) Врешті-решт замісць впливів дружинних елементів ясно виявляється значіння „земщини“. Керує державними справами центральна „громада“ землі: власне — віче старшого города по стародавньому правилу: „що старійші думають, на тому і пригороди станутъ.“ У всіх земських справах пригороди з своїми волостями тяготіють до старшого города. Цю силу земщини добре розуміють князі, що „шукають підпори у самого населення, у землі, прислухаються до голосу її віч. „В результаті — пише пр. М. Грушевський — київським князям, збирачам спадщини Володимира Св., приходилося вести боротьбу не тільки з князями окремих земель, але і з самими землями, що відстоювали свою відокремішність, і вся доосередочна енергія старої державної машини ослаблюється також і цими відосередочними стремліннями земель“.

*) Див. Вл.-Буданова: „Обзоръ“, 15.

**) Ярослав розділює свої володіння межи дітьми. Він дає „городи, розуміється, з пригородами“, себ-то волости. Роздаючи волости, він має на оці повну їх політичну самостійність, а тому забороняє синам „переступать преділ братній“ (Сергеевич. „Рус. Юрид. др.“ ст. 45).

***) Там-само.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Процес цей закінчився відокремленням земель: опріч Київської Землі в кінці процесу відокремилася Земля Сіверська, яка складала два незалежні князівства: Чернигівське і Переяславське, далі Земля Волинська, а ще ранійш Галицька з своїм визначним у той період центром Галичем. Відокремилася також Земля Турово-Пинська на глухому Припетському Поліссю. Таким чином вся Україна поділилася на окремі землі з цілою системою окремих князівств-волостей в кожній поодинокій землі; разом-же всі ці князівства-волости, уявляючи з себе цілком самостійні, політично-незалежні держави, складали внутрі кожної подинокої землі „одну ґрупу володіння“.

Національна єдність.

Розпавшись на окремі землі з цілою системою князівств у кожній землі, Україна-Русь разом із тим продовжувала заховувати національну єдність. Єдина мова, єдина релігія, єдині основні положення народнього права старо-руського, що знайшли для себе яскравий вияв у „Правді Руській“; нарешті єдина династія єдиного князівського роду київсько-руського, стародавні впливи й традиції київські, — все це, не зважаючи на князівські „котори“, суперечки проміж собою окремих князів і навіть волостей, — все це обєднувало всі поодинокі політичні уґруповання українські в одне визначне національне ціле — в „Землю Руську“. Що, не дивлячись на свій політичний розділ, Земля Руська — Україна — уявляла з себе одне визначне національне ціле, про це заховалося з XII в. чимало свідчень літопису. В свідченнях літописів XII в. Русь взагалі різко відділюється від північних (великоруських, а навіть білоруських) земель і волостей. Так, напр., в літопису під 1149 роком розповідається про побачення київського князя Ізяслава з братом своїм Ростиславом Смоленським, причому літопис одріжняє Русь од Смольнян-Кривичів. По свідченню Іпатєвського літопису (1180 р.) Ростово—Суздальська волость — не Русь; так-само не Русь і Володимир на Клязьмі, рівно-ж і Новгород (1149 р.): „Пустиста Новгородци и Русь воєвати к Ярославлю“. В Іпатєвському літопису під 1224 р. згадується, напр., про раду князів Мстислава Романовича Київського, Мстислава Козелецького та Мстислава Галицького з приводу майбутньої зустрічі з татарами. В літопису про цих князів сказано так: „Ти бо бяху старѣшинами в Руській земли“; далі літопис відтіняє: „Юрія князя-ж великого Суздальского не было в том совѣтѣ“ і т. д.*)

*) Див. про це у Сергеевича: Р. Юр. Др., т. I.
Розповідаючи, напр., про події, які сталися в літо 6675, літописець пише: „а Святослав приде з Суздальці і з братами і з Смольняни і з По-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

З другого-ж боку з поширенням національного звязку між українськими землями назва Руси прикладається й до инших (опріч київської) територій, що підпали під впливи київської державности; так, напр., назва Руси прикладається в пол. XI-го століття до Володимирської волости на Волині, далі поширюється на Галич і Чернигів і т. д. В літописних свідченнях, починаючи з XII в., для означення Української Землі починає зустрічатись вже і назва „Україна“, про що вище ми вже згадували.

Таким чином, не дивлячись на політичний розділ і на відокремлення земель — всі вони були звязані поміж собою внутрішнім звязком, який не зникав і надалі, навіть тоді, коли поодинокі українські земді та волости під впливом історичних подій почали тратити свою політичну незалежність і входити в сферу впливів чужих сусідніх народів. Всі частини України — „Русь з Поділлям, Полісся, Волинь, Червона Русь — при кожній народній дії“, пише Костомаров: „показували обопільне тяготіння і визнання свого внутрішнього звязку та нероздільности. Через це Русь-Полян, Полісся, Волинь, Поділля, Червону Русь, всі частини Південно-Руської Землі та Південної руської народности з їх приватними відокремішностями повинно розглядать як єдину Південно-Руську Землю, всі перераховані частини якої відносно загального свого звязку зєднані ще тіснійше, ніж у Великій Руси Вятичі, Рязань, Суздаль відносно загально-народнього звязку великоруського елєменту.“*)

НАСЕЛЕННЯ.

Невільники.

У всіх взагалі історичних народів населення в старовину поділялося на „вільних“ і „невільних“. Інститут „рабства“ у відповідні історичні періоди життя народів уявляв із себе загальне явище. Правничі думки, що осуджували такі інститути, як інститут невільництва, рабства, йшли та розвивалися за довго до їх можливого реального здійснення. В стародавніх грецьких державах уже тоді, коли високо розвинулася культура, рабство продовжувало істнувати; цього мало — в самому суспільстві грецькому, навіть серед визначних представників грецької думки (Аристотель), продовжував жити погляд, що рабство — явище нормальне, при-

---

лоцани к Руси (П. С. Л. т. VI, Новг.) Москва ще й напочатку XIII в. в уяві літописця теж—не Русь. Так, напр., під 1213 р. літописець про одного князя розповідає так: „Он-же иде з Москви в Русь“. (Полн. Собр. Рус. Лѣт., лѣт. по Воскр. сп., 119 ст.). Автор.

*) М. Костомаров, I. т., ст. 13.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

родне. Теж і віра християнська з її ідеалами рівности й братерства всіх людей не мала змоги рішучо, цілковито й одразу знищити рабство, і ми знаємо з історії всесвітньої, що довгий час — цілі століття вже за християнської ери — в ріжних народів продовжував істнувати (в тих або инших формах) цей інститут. Для знищення невільництва в Америці, напр., відбулась тяжка горожанська війна; в царській-же Росії рабство (у формі кріпацтва) було скасоване лише в 1861 р.! Всю першу половину XIX в. в Московщині, кажучи словами московського поета Некрасова, „потомокъ татаръ, какъ коня выводилъ на рынокъ раба-славянина“, а поет Пушкін свого часу з жалем мріяв: „Увижу-ль я народъ неугнетенный!“ Життя-ж і страждання ґенія нашого слова Тараса Григоровича Шевченка — живий доказ „живучости“ старовічного інститута рабства, для знищення якого потрібно було на протязі цілих століть цілій низці поколінь зосередити всі свої зусилля на боротьбу за волю.

Отже після всіх цих коротеньких замітів нас не може вражати самий факт істнування в стародавній Україні-Руси інститута рабів: історичні закони, закони еволюції та людського поступу в основі своїй однакові у всіх народів.*)

„Несвобідні“ в наших памятниках мали ріжні назви: 1. челядь, 2. холопи, і навіть пізнійше просто „людіе“. В останньому випадкові лише підкреслювалося, що вони до когось належали: „боярські“ людіе і т. д. В звичайному значінні під „людьми“ розумівся простий народ (особисто-вільний) у відріжнення від бояр. „Челядь“ одного походження з „чадо“ і означає власне домочадців. „Холоп“ — назва, якої вживалося для означення невільного чоловіка; для означення невільної жінки вживали назви „роба“. „Холоп“, „хлоп“, „хлопець“ — як це підкреслює проф. Сергєєвіч — є назви, яких потім уживалося для означення слуг взагалі.**) В литовсько-польський період нашої історії назва „хлоп“ (також „кметь“) прикладалося (під впливами польсько-шляхецькими) на Україні і до „волосних людей“, себ-то до селян, на котрих поширювалася все більш і більш панська неволя; під „хлопом“ розуміється власне „селянин“, а не слуга в стислому значінню цього слова. Слово „роба“ походить од слова „робити“. Назва „роба“, як і „холоп“ вживається „Руською Правдою“: „А второє хлопьство: поиметь робу без ряду“. (Р. Пр., Тр. 103).

---

*) На погляд проф. Чічеріна, в стародавній Руси справжнє рабство зявилося лише після прибуття варяжських дружин, і можливо, було занесене ними. Взагали-ж у науковій літературі висловлювалися й погляди (Мацийовський), що рабство не було інститутом стародавньо-славянским, а було прищеплене славянам зовні.

**) В памятниках права московського несвобідних звали також „слугами“, „дѣловими людьми“, „служилими людьми“. — Див. Сергєєвіч: Р. Юр. Др. т. І.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Холопи“ були повні і неповні. Повні „холопи“ звалися „обельними“; „обельний“, „облий“, „обель“ — значить повний, цілковитий.*) Цілком окрему ґрупу уявляла з себе катеґорія напівсвобідних людей: в даному разі ми маємо на увазі т. зв. „закупів“, про котрих згадує Р. Правда.

Перш ніж спинитись на правному становищі обидвох катеґорій, несвобідних і напівсвобідних людей, вважаємо за конечне. торкнутись самих джерел походження на Україні інститута рабства,

Найстародавнім джерелом невільництва на Україні, як і всюди, була війна. Полонених усюди обертали на невільників: так було в Ґреції, старому Римі, — було так-само і в нас. Відомо, напр., що Ольга, скоривши своїй владі Деревлян, віддала їх військо в рабство; те саме зробив і кн. Ярослав Мстиславич, що воював з Ляхами.

Другим джерелом холопства був договір купівлі-продажу: про це джерело рабства згадує Р. Пр. Цей договір мусилось укладити перед свідками з додержанням деяких приписів: покупець холопа мусив у його присутности дати продавцеві дрібну монету. Шлюб з робою мав наслідком рабство. (Р. Пр., Тр. сп. 103). Для оминення цього треба було молодому перед шлюбом умовитись із господарем роби про заховання для себе особистої волі: „поиметь ли с рядомь, то какося будеть рядил, на том же стоить“. (Тр. 103). Той, хто взяв на себе обовязки тивуна або ключника, не виговоривши для себе окремою умовою свободи, — ставав холопом. Довжник, що не зміг виплатити свого боргу, міг легко стати рабом: про такі наслідки власне договору позички для довжника у випадку невиконання ним договору також згадує „Р. Правда“ (Р. Пр., Кар. сп., 68—69 арт.). Рабом ставав і злочинець, якого віддавали „на поток і разграбленіе“ (ibid., 5 арт.). Згадаємо тут, що й потім, навіть у XVI в., як відгук цього, в литовсько-українському праві мала чинність постанова, що злочинці, засуджені на горло, але яким покривджений дарував життя, — разом із їх нащадками оберталися на невільних: „Таковиі в неволю мають бити дані і діти їх, коториі ся будуть потім родити (Лит. Ст., I р. XI, арт. 13).**) Само собою вже зрозуміло, що діти рабів — раби; це цілком ясно підкреслено в Р. Правді: „от челяді плод“ есть натуральний прибуток хазяїна.

Взагалі, як це цілком справедливо замічає проф. Чічерін, —

---

*) В литов. пер. нашої історії слово “обель — вічно“ зустрічається в актах купівлі-продажу і данини для означення повного, цілковитого збуття майна без права викупу його попереднім власником та його спадкоємцями. (Акт. Лит. Метр. т. I та ин.)

**) Характерно між иншим, що в бувш. Рос. Імп. арештанти в офіц. актах до указа 1816 р. звалися не тільки „колодниками“ (від слова „колода“, яка заміняла ланцюги), але також і „невольниками“. Зап. И. Р. Г. Об. т. I. 1867).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кожне залежне відношення могло бути джерелом рабства: полон, шлюб, позичка, найми, злочин, добровільне підданство — все це могло вільного чоловіка зробити рабом, не кажучи вже про способи посередні, як то: купівля та народження в холопському стані*). Про добровільне підданство, про самопродаж Р. Пр. впрочім не згадує, хоч і цей спосіб, очевидно, істнував.

Згідно з Р. Правдою можна гадати, що раби у нас були безправні. Принціп: servi sunt res, хоч і не розвинувся в нас, як у старому Римі, але він просвічує: „од челяди плод и од скота...“ Самі ці слова Р. Правди вже означують загально-безправне становище раба.

На вбивство раба Руська Правда не дивиться як на вбивство свобідної людини: „А в холопі і в робі віри не мається“ (Р. Пр., сп. Тр., 84). Раба можна було забити і навіть без його провини; але зважаючи на те, що вбивство холопа зявлялося втратою в господарстві, його господареві треба було дати відповідний еквівалєнт за згубу, втрату, а крім цього заплатити 12 гривень князеві. В Рус. Пр., між иншим мається „такса“ за вбивство холопів. З цієї такси видно, що життя звичайного холопа оцінювалося в пять гривень. За крадіж холопа господареві платилося 12 гривень „за обиду“**); (12 гр. платилося теж у випадку крадіжки бобра).***) Характерно, що в Статуті Литовському (XVI в.) на крадіжку челяди дивилися ще як на злочин проти майна хазяйського (Розд. XII, арт. 8, Лит. Ст. 1529 р.), і артикул про неї поміщений поруч із артикулом, який торкається крадіжу волів, корів та иншої худоби; 8 арт.: „Теж уставуєм, если бы хто вывел або выкрал чиего чоловека албо челядина“; 9 арт.: „А хтобы у кого украл вола, корову, свиню, або вепра, або овцу або козу.“ Коли ще в XVI в. істнували такі погляди на холопа, нема нічого дивного, що в добу Р. Правди „од челяди плод і од скота“ був лише природним прибутком, майном їх власників.

Коли у власника було вкрадено коня, зброю або одіж, він, згідно з Р. Правдою, не міг відібрати їх у фактичного посідача, а мусів звати відвічального за крадіж на т. зв. „свод“. Та сама процедура „свода“ прикладалась і для відібрання у фактичного посідача хазяїном свого краденого холопа. Для уникнення цієї процедури хазяїн, у якого вкрадено „челядина“, мусів наперед зробити „заклич або заповідь на торгу про челядина, який зник“. (Р. Пр., Тр. сп. 26, 28), і лише при цій умові він міг одразу без суду відібрати свого вкраденого раба від того, в кого раб знаходився. — За поміч рабу, що втік од хазяїна, Р. Пр. встановлювала „пеню“ таку саму, як і за вбивство раба.

*) Чічерін: „Холопы и крестьяне в Россіи до XVI в.“, 9 ст.
**) Р. Пр., сп. Ак., 27.
***) Р. Пр., Тр. сп., 62.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Особу раба на суді заступав цілковито його власник; раби — не субєкти прав: „іх-же князь продажею не казнить, зане суть несвободни“. (Тр. 42). З тої самої причини вони не могли бути свідками на суді, а рівно-ж і послухами (77, 127, 130 арт. Р. Пр., Кар. сп.). Лиш у тих випадках, коли справи не можна було розвязати без свідчення раба, рабів з категорії кваліфікованих, як, напр., тивунів боярських, допускалося на суд в характері послухів. Що-ж до прав на майно, то спеціяльної заборони мати його Р. Пр. не встановлює, але з загального безправного становища видно, що коли-б раб його і мав, то право його не було нічим забезпечене (бо-ж раб сам річ), — тим більше, що раб не був управнений закладати який-будь позов проти свого хазяїна.

Але в науковій літературі можна стрінутись і з иншими поглядами. Так проф. Сергєєвич гадає, що — хоч становище рабів було загально-безправне — але фактично вони мали і власне майно, і складали ріжні умови, і відповідали на суді, і були учасниками в ріжних судових діях, як хресне цілування, і навіть присуджувано їх до платіжки ріжних кар та згуб. Він так-само гадає, що за навмисне вбивство рабів карали, — не карали лишень за вбивство з необережности. З приводу такого погляду проф. Сергєєвича можна сказати, що до певної міри він правильний, бо хоч і суворі постанови Р. Правди про холопів (раб — „скот“), але не може бути сумніву, що і в той час люде не могли не розуміти, що в дійсности раба не можна цілковито звести до становища худоби. З тої самої Р. Пр. ми знаємо, що тивуни та ключники в більшости були рабами, але тивун — „перша людина“ в домовому господарстві; ключник так-само, бо ключ — ознака власти,*) а крім цього рабитивуни були і суддями. Безумовно, що виконувати всі ці обовязки (зокрема — судді) не могли люде, позбавлені громадянских прав. Правда — всі ці тивуни, ключники складали з себе кваліфіковану ґрупу рабів, але вже одне те, що була така категорія рабів, дає підстави для висновку, що дійсний погляд на раба ріжнився від того, який відбився в Руській Правді. Раби, очевидно, користали з деяких горожанських прав, хоч тут уже, з другого боку, не треба занадто впадати і в ідеалізм що-до становища рабів. Зовсім слушно замічає проф. Чічерін,**) що саме поняття про людину вироблюється лише шляхом історичного розвою, поступово; цілком зрозуміло також, що тоді таке ширше поняття про людину та її права ще не могло витворитись: для цього треба було ще багато часу. Але христова віра та культурні впливи християнства і в той час уже значно сприяли поширенню ідеї про людські права невільника і допомогли в поліпшенні його становища. Ті зерна, що їх сіяла християнська культура, яка боролася проти

*) Сергєєвич: „Р. Юр. Др.“ т. I.
**) „Холопы и крестьяне в Россіи до XVI в.“, ст. 144.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

рабства, очевидно, впали на добрий ґрунт, бо для зросту рабства та поширення його в нас взагалі не було сприятливих умов: ні замкнених в собі упривілейованих станів, ні відсовування народу, маси, від впливів на загально-державне життя; народ, що здавна жив у народоправстві, не міг бути народом рабовласницьким, і не дарма, як свідчить Маврикій, полонених своїх славяне тримали в неволі лиш тимчасово; після певного терміну їм давали можність або заплатити викуп і повернути на батьківщину, або залишитись у хазяїв вільними і як їх друзі. Це свідчення відбиває в собі ідеалізацію становища несвобідних, але в усякому разі для свого часу воно дуже характерне тим, що підкреслює ще раз гуманні риси славянства.

Одначе за християнської доби вже ясно визначається тенденція до поліпшення становища рабів. Так, напр., діти, яких було прижито від рабині її хазяїном, ставали після його смерти вільними разом із матірю — Кар. 110. Зокрема-ж гуманна тенденція починає помічатися з більшим поширенним віри християнської, з заснованням церкви. Церква в особі найкращих своїх тогочасних представників, напр., єп. Кирила Турівського (XII в.), ганьбить рабовласників і загрожує їм карами на тому світі за їх „ярість на раби“. Так-само впливи церкви спричиняються до поширення звичая відпускати рабів на волю в духовницях, рівно-ж все більш і більш увіходить в життя принціп непорушности церковних шлюбів рабів, та инш. Але для остаточного знесення рабства потрібний був ще довгий час, як ми вже це зауважили, бо і в слідуючому литовсько-польському періоді нашої історії деякий час ще живе інститут справжнього рабства у формі „челяди невільної“.

Опріч холопів обельних, себ-то повних, як ми вже зазначили, істнували в той час і люде напівсвободні. До них належать т. зв. закуши. Що-до означення власне-правного обличчя інституту закупництва в російській науковій літературі було висловлено багато поглядів. Де-хто з учених, як Меєр, Неволін, висловилися в тому напрямі, що закупництво треба виводити з тих зобовязань, які виникали з договору позички, забезпеченої самозакладом довжника. Чічерін гадає, що під закупництвом треба розуміти договір особистого найму, але звязанає при цьому з позичковим зобовязанням. Чічерін виводив інститут кабального холопства московського права від закупництва. Але вже проф. Сергєєвич зауважив, що це робити не можна, і з свого боку означив поняття „закуп“. Він цілком слушно зазначив, що слово „закуп“ зясувала сама-ж Рус. Правда, ототожнивши його з словом „наймит“: „Продасть-ли господин закупа обель, то наймиту свобода во всѣх кунах, а господину за обиду платити 12 гривен продажѣ“ (Тр. 55). Слідує от-же, що під закупом треба розуміти наймита, себ-то таку людину, яка наймається на працю за визна-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

чену платню, чи „купу“, як зве її Р. Правда. (Тр. сп. 53). Проф. Сергєєвич гадає, шо закуп служив за наємну плату, причому, коли брав гроші наперед, то борґ свій покривав своєю працею.*) Таким чином межи робітником-закупом та його хазяїном виникали стосунки на ґрунті договірному: закуп мусів або повернути гроші, що взяв у хазяїна, або протягом означеного часу (в Р. Пр. згадується рік) одробити їх своєю працею. Московський-же кабальний холоп служив кредиторові і власним трудом виплачував проценти на позичений капітал. В Рус. Правді згадується ще т. зв. ролейний закуп (роля-паша), під яким у розвиток погляду на закупа взагалі, як на наймита, треба розумити власне сільського наймита, наймита-робітника, а не винаємника чужої землі, як де-хто гадає.

Р. Правда знає ще й т. зв. двірного закупа, що жив, очевидно, як наймит, на хазяйському дворі.

На погляд проф. Владимирського-Буданова, який наближається до погляду Меєра і Неволіна, ролейний закуп — не наймит; це людина, що позичала в пана ріжні хліборобські знаряддя — борону, плуг та ин. Ці знаряддя повинно було повернути, а використану підпомогу відробити хазяїнові. Такі зобовязання ролейного закупа фактично вели до тимчасового прикріплення закупа до землі, на якій він працював і яка рівно-ж була власністю пана. Але такий закуп, на погляд проф. Вл.-Буданова, заховував свої особисті та маєткові права і мав навіть право позву проти свого пана. Він робився холопом лише за втечу від свого пана або тоді, коли вчиняв якийсь злочин. Таким чином проф. Вл.-Буданов означає ролейне закупництво Р. Правди, як тимчасове прикріплення.**) З свого боку його ученик проф. Ясинський у своїй спеціяльній розвідці, присвяченій виясненню юридичної природи закупництва, виводить цей інститут із договору позички, яку забезпечувалося разом із тим самозакладом особи довжника кредиторові (Див. М. Н. Ясинського: „Закупы Русской Правды и памятн. западн. рус. права.“). Хоч на погляд проф. Вл.-Буданова дальший науковий спір що-до закупів після праці проф. Ясинського можна вважати закінченим, але сумніви, які виникають при означуванні юридичної природи цього інститута, не усунені.***) Взагалі що-до закупів можна скорше погодитись з поглядом А. И. Філіппова, який зазначив, „що походження їх було дуже складне, і ледве-чи можна пристосувати його до якоїсь одної форми договору“.†) Одне лише можна з певністю сказати,

*) От-же виходить, що на погляд Сергєєвича, в основу закупництва було покладено договір особистого найму.

**) Див. „Обз. ист. рус. пр.“, 35—36; (пор. погляд пр. В.-Б. в його „Христоматії“ 99 пр. до 71 арт. Кар. сп. Рус. Пр.)

***) Див. В. А. Удінцева „Исторія займа“. К. 1908.

†) Див. його „Учебник исторіи русскаго права“, 214 ст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що інститут московського кабального холопства, який деякі російські вчені (Чічерін, Ключевскій) виводять із старовинного закупництва — не має з ним генетичного звязку. Інститут московського кабального холопства — явище пізнійше, і утворився в Московщині під безпосереднім впливом татар. Саме слово „кабала“ — арабське; в офіційній татарській мові „кабалою“ звалася „позичкова посвідка“. Позичаючи гроші, довжник видавав кредиторові посвідку,*) зобовязуючись виплачувати з позиченого капіталу проценти („рост“); коли-ж він не мав змоги платити процентів, то ставав на роботу до того самого кредитора і проценти виплачував своєю власною працею — як ми і зауважили про це вище — (це була т. зв. „служилая кабала“ московського права). При таких взаємовідносинах праця з метою виплачування процентів позбавляла вже довжника самої можности виплатити весь борг, а невиплата боргу робила з довжника „холопа“. Важливу ролю в історії московського кабального холопства, яке для Московщини в XV—XVI вв. є характерним явищем, відограли укази 1586 і 1597 рр., якими кредиторам було заборонено брати з довжників їх борги. На підставі цих-же указів „служилыя кабалы“ треба було писати в Москві „с доклада Приказа Холопьяго суда“; кабали записувалися в т. зв. „кабальні книги“.

Закуп — не раб: він особисто вільний, — лише не має права до кінця терміну відійти від свого хазяїна, який вчинок його мав наслідком обернення в раба. Це видко з Р. Пр-и: „Аже закуп бѣжить од господы — то обель“. (Тр. 52). Ця тимчасова залежність закупа від свого хазяїна сприяла de facto утворенню своєрідного напівсвобідного, напівзалежного становища людини, що мусіла під загрозою рабства працювати на свого хазяїна. „При таких умовах“, пише проф. Сергєєвич, „склалася, очевидно, відома нам приповідка: найнявся — продався“. Як люде ex officio свобідні, закупи мали право на майно, увіходили в ріжні договірні видносини, виступали в суді (в малих справах) свідками, і т. д. Власне хазяїнові належала лишень деяка дисциплінарна влада над закупом.

Свобідне населення.

Починаючи цей розділ, вважаємо перш за все зауважити, що в той час поділу населення на окремі стани, на замкнені в собі корпорації, не було, — але і тоді населення груповалося по окремих верствах, які відріжнялися одні від других головним чином економічними ознаками: мав значіння степень заможности, достаток, з чим був звязаний той або инший вплив на життя. Одначе

*) Ibid. 474; порів. Сергєєвича „Р. Юр. Др.“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

впливи поодиноких осіб спирались не лишень на економічний їх достаток, вони залежали також од їх індивідуальних здібностей, енергії та самодіяльности. Будь-же якихось спеціяльних норм, які надавали-б певній ґрупі населення корпораційний устрій, закріпляючи за її членами спеціяльні спадкові права, — в той час не було.

Все тогочасне свобідне населення, відходячи від ознак економічного стану, характера зайнять і впливу на суспільне життя, можна поділити на три головні катеґорії: 1. смерди, 2. бояри (лучшіе люди) і 3. мешканці городів.

Смерди.

Слово „смерд“ має два значіння: ширше і вужче. У ширшому значінню під словом „смерд“ можна розуміти всяку вільну людину, з виїмком князя. В Рус. Правді читаємо: „А за княж конь три гривнѣ, а за смердѣй двѣ гривнѣ“ (Ак. 25). У вужчому розумінню словом „смерд“ називали селянина, себ-то свобідного хлібороба. За литовської доби слова „смерд“ уже не вживають, хоч у памятниках права з XIV—XV вв. воно і зустрічається, і селян звуть „волосними людьми“, „мужиками“, „підданими“ чи просто „людьми“; в Московщині-ж за селянами закріплюється назва „крестьяне“, яка в бувшій Росії дожила аж до нашого часу. Що під словом смерд у вужчому значінню треба розуміти тогочасного селянина, на це єсть безпосередні вказівки і в літопису: „И рече Володимир (Мономах) дивно ми, дружино... сего не промислите, оже то начнет орати смерд, и приѣхав половчин, ударит и стрѣлою, а лошадь его поиметь“. (Лавр. 1103).

Смерди — особисто вільні люде. Без суда смерда карати не можна: „Или смерд умучать, а без княжа слова: за обиду три гривны“ (Ак. 31). За муку смерда кара — три гривні. Так-само було карано і за вбивство смерда; здоровля і життя його бере вже під свій захист держава.

Смерд — не холоп; він має право бути власником. Дружина Святополка не хотіла в 1103 р. війни з Половцями, боючись, що може „погубити смердів і ролю їх“. Літописець оповідає про поле смерда і про смерддє село (Лавр. 1103 р.). Як людина особисто вільна, що мала змогу користуватися з усіх громадських прав, — смерд міг звиситись і до боярства, себ-то найвищої впливової кляси. Літопис, напр., каже про двох галицьких бояр-Лазаря Домажирича та Івора Молибожича, що були „од племени смердя“ (Ип. 1240). Але, очевидно, дістатися смердові до боярства було в дійсности не так легко.

Смерди, займаючись хліборобством, жили або на своїх громадських землях або на ґрунтах приватних властників.

Яке було їх відношення до землі?

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Проф. Сергєєвич, спиняючись на стародавніх формах землеволодіння, між иншим, підкреслив думку, що старовинні земельні порядки нагадували взагалі земельні стосунки в старадавній ґерманській марці: „У склад старовинної ґерманської марки входили землі двох родів: 1) двори, виноградники і поля належали окремим членам громад на праві приватної власности; 2) ліси та луги були власністю громад і знаходились у нероздільному користуванні їх членів.“ (Р. Юр. Др., т., 221). Але навіть землі цієї другої катеґорії не уявляли з себе чогось непорушного, сталого. Це був лише запасовий капітал для членів громад, „і як хто з них почував необхідність збільшити свої поля, він міг це зробити на рахунок неподільної марки. Для цього досить було зорати й засіяти ще ніким необроблену землю, або навіть і того меншеобійти її з виконанням деяких осібних формальностей, і вона переставала бути загальною й оберталась у приватну власність.“ („Р. Юр. Др.“) Для дальшого освітлення старовинно-земельних стосунків і порядків, проф. Сергєєвич, між иншим, звертається до джерел, що мають безпосереднє відношення до вияснення селянського землеволодіння на Україні, а саме до даних, виданих в 1884 р. проф. Лучицьким (Матеріяли по історії громади і громадських земель в лівобережній Україні XVIII в.). „Хоча вони“ (ці матеріяли) — пише проф. Сергєєвич — „відносяться до XVIII в., але в них можна, здається, знайти риси дуже первісних форм“ („Р. Юр. Др.“). Із даних цих видно, що „у козаків лівого берега Дніпра були рілля і сінокоси, що належали до них на праві приватної власности. Вони звалися „одчизними і дідизними ґрунтами, прадідівськими нивами, своїми власними землями і водами, ставками.“ („Р. Юр. Др.“). Цим овлащеним землям і водам протиставляються вільні степи, що належали до цілої громади козаків і посполітих. Але так само, як і в ґерманській марці, окремі члени „освоювали“ з цього земельного фонду окремі земельні участки у власність.“*) („Р. Юр. Др.“) Таким чином проф. Сергєєвич вбачав народження приватної селянської власности в дуже стародавні часи. Правда, тогочасні правні відношення відріжнюються від сучасних, бо саме право власности, як абстрактне поняття, не було ще удосконалене, оформлене, — але сама суть правних відношень до землі набирала вже в той час певних форм.

Далі ми уважно спинимося коло інституту земельної власности на Україні, а тут торкаємось цього питання лише побіжно, щоби підкреслити думку, що ідея власности на землю, ідея власности „трудової“ (земля присвоюється і оброблюється власним

*) „Окремі особи, пише Сергєєвич, займають постійно одні і ті-ж участки, цим самим виводять їх із безроздільного користування членів громади, а в слідуючих поколіннях вони становляться вже приватною власністю дітей займанщиків“ (Др. I. 224.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

трудом) вже відзначувалася в той час, і хлібороби-смерди, що обробляли свої „ролі“ своїм власним трудом, очевидно, були в нас на Україні першими земельними власниками.

Смерди жили не тільки на своїх громадських землях, вони жили й на землях приватних землеволодарів. Землі, було багато, але не у всіх тогочасних селян були засоби для її оброблення. І, очевидно, вже в той час чимало селян, осідаючи на землях приватних землевласників, увіходило в безпосередні стосунки з приватними земельними власниками, користаючись матеріяльною підтримкою останніх: худобою, інвентарем, позичками і т. д. Чималий відсоток безземельних смердів — „ролейних закупів“ Руської Правди — наймитів ішов на сільські роботи до тих самих землевласників. Тут уже треба шукати початок тої соціяльної нерівности ріжних кляс населення і зокрема тої складної диференціяції селянських мас на Україні, з якими ми стрічаємось у слідуючому періоді історії нашого права. „Закупи“, „іскупні“ литовсько-руського права, напр., безумовно ведуть своє походження від „закупів“ Руської Правди. Так-само і „лезні,“ „вільні, похожі люде“ і т. д., очевидно, теж ведуть своє походження з епохи Р. Правди — від тогочасних селян-ізгоїв і т. д. (Про них див. вище).

Назва „смерд“ вживалась і на півночі в республіканському Новгороді. Під „смердами“ проф. Костомаров*) розумів тут власне селян, що не мали власної землі, а жили на землях приватних власників — владичиних, церковних, боярських. Такі селяне, що поселилися на землях приватних власників на підставі відповідного договору, в Псковських волостях звалися изорниками, кочетниками, огородниками. Правне становище їх і взаємовідносини між ними і власниками досить докладно зясовані в „Псковській Судній Грамоті“.

Бояре.

Вищу верству населення складали „бояре“. Боярин (болярин) од слова „болій“ — більший.

Свого часу ми зауважили, що у нас здавна по містах визначилася своя місцева старовинна аристократія — т. зв. „старійшини градські“, „лучші люде“, „нарочиті мужи“. Зважаючи на те, що ці впливові верстви були на місцях тогочасними представниками інтересів землі — їх в історії права звуть ще „земськими“ боярами (у відріжнення від „княжих мужів“, бояр дружинних). До них деякі вчені відносять т. зв. огнищан. Під огнищем розу-

*) „Ист. моногр. и изслѣдов.“, кн. III, т. VII і VIII. (Сѣв.-Рус. народоправства во времена удѣльно-вѣчевого уклада. — Истор. Новгорода, Пскова и Вятки“).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мілася паша на місці спаленого ліса. Звідсіль і гадають, що під огнищанами треба розуміти старовинно-боярську верству землевласників, що разом із тим використовували і невільницьку працю*). Впрочім деякі вчені виводять слово „огнищанин“ од слова „огнище“ в значінню хатній „очаг“ (Павлов-Сильванський: („Феодализм в удѣльной Руси“ ст. 455). Історики Ключевський і Платонов („Лекціи по рус. ист.“ ст. 82), гадають що слово „огнище“ в старовину означувало й „раба“, челядина“. Отже і виходить звідсіль, що огнищане володили рабами. Проф. Владимирський Буданов**) відносить „огнищан“ до київської дружини (старшої); становище огнищан він прирівнює до становища княжих тивунів, конюших то-що.

З протягом часу все більше й більше значіння набирала „княжа дружина“; роля „градських старійшин“, „старців“ все зменшувалась, а впливи дружинно-князівського елєменту збільшувались і врешті-решт шляхом визначеного процесу старовинно-земська аристократія — бояре „земські“ і дружинний елємент — зливаються в одну вищу верству — боярську.

Що торкається власне князівської дружини, то вона здавна поділялася на: 1. „дружину старшу“ — бояр „більших“, „старійших“, бояр думаючих, і 2. „дружину молодшу“ — бояр „менших“, „иних“. Старійші бояре в старовину іменувалися на найбільше впливові й високі уряди — посадників, воевод, то-що; з ними-ж радилися князі в ріжних важливих державних питаннях (боярська дума); до дружини молодшої в старовину належали „дѣтскіе“ отроки“, гриді, — і т. д. Ця старовинна диференціяція вищої верстви на бояр „старійших“ і бояр „менших“ залишилася й напотім — і після злиття старовинно-земської „аристократії“ з князівсько-дружинним елєментом в одну боярську верству. Бояре не складали собою певного стану, не мали корпоративного устрою, спадкових, їм одним належних прав. Це була лише кляса, лише верства економічно найбільш заможних людей, що визначувалися в більшости крім того своїми особистими якостями — хистом, здібністю, і т. д. Через це вони і звуться взагалі „ліпшими“, „лучшими людьми“.

Але в кінці земського періоду і зокрема на початку періоду литовсько-польського почала визначуватись тенденція до відокремлення боярства в осібну корпоративну групу із своїми виключ-

---

*) Цілком можливо, що „огнищане“, володіючи рабами, примушували їх випалювати ліс, викорчовувати пні, себ-то переробляти лісові участки під пашу. В литов. період такі участки зпід ліса звалися „проробками“. Праця була надзвичайно тяжка, і прикладання огнищанами в старовину невільницького труду до цієї боротьби з природою припустити безумовно можливо.

**) „Обзор исторіи рус. пр.“, ст. 29.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ними боярськими інтересами. Зокрема ці тенденції виявилися ясно в сусідній з аристократичною Польщею Галицько-Волинській державі, де боярство здавна відогравало визначну ролю в політичному й державному життю й уявляло з себе соціяльну ґрупу пройняту специфічними боярськими інтересами. Всі ці тенденції, як відомо, сприяли в литовсько-польський період під впливами шляхецько-польськими полекшенню самого процесу диференціяції населення на певні стани, денаціоналізації боярства і злиттю старовинно-українського боярства з ворожим нашому народові станом польської шляхти. Але в цей земський період боярство — підкреслюємо це ще раз — не уявляло з себе замкненої в собі самій корпорації. Перехід із кляси смердів до кляси боярської при вдачі, при здібностях смерда, при поліпшенню його економічного стану — був можливий: вся ріжниця між боярами і смердами, як висловлюється Платонов, врешті-решт зводилася до того, що „одні князю служили, другі йому платили“.*) Впрочім і сама служба в той час не була ще примусовою, — боярин завше мав право кинути її або перейти на службу до иншого князя в иншу волость.

Додамо ще, що в той час, як „градські старійшини“, „нарочиті люде“ і т. д. визначувалися головним чином як торговельна аристократія, — новітнє боярство покладало свою економічну міць головним чином в землеволодінню. Земля, зокрема, в кінці періоду, який ми розглядаємо, була вже більшою економічною вартістю, і через це вища, заможнійша кляса — боярська — і складала з себе клясу землевласників.**) Але, як ми вже це зазначили, одна заможність сама по собі без хисту і здібностей особистих не давала боярських „прав“. З цього приводу дуже влучну і разом з тим дуже стислу характеристику боярина дав Костомаров. Хоча ця характеристика власне стосується до боярина новгородського, але в певній мірі її можна віднести й до бояр українських. „По мірі безупинного впливу землевласників на громадські справи, гідність боярська, не відриваючись від значіння землеволодарів, зєднувалася з поняттям впливу на справи, а тому боярин взагалі був той, хто, незалежно від свого поземельного володіння, через свій розум, сприт та знання ставав у коло народних радників і керманичів“.***) Дозволяємо собі впрочім з приводу цієї характеристики зауважити, що слово „боярин“ в життю реальному далеко не завжди було можливо прикласти до „ліпшого“ мужа навіть і в той далекий од нас час. Про тенденції бояр галицьких ми вже зауважили; про ці-ж тенденції при нагоді ще буде й далі мова.

---

*) Платонов, „Лекціи по русской исторіи“.

**) Так було і в В. Новгороді, де — по виразу Костомарова — „боярство без маєтностей було неможливо“ (Сѣв.-рус. народопр.“ ст. 246.).

***) Ibid, курсив наш.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Гости, купці і чорні городські люде.

В свій час ми вже зазначили економічне, зокрема торговельне значіння українських міст. Всі торговельні інтереси зосереджувались у містах: тут були ріжні торговельні склади, факторії, тут провадилися мінові операції, до міст-же з ріжних країв зїздилися люде торговельні — купці і гости. Цілком природно через це, що значну ґрупу серед місцевого городського населення власне складали купці — люде, що займалися торгівлею. Слово „купець“ — від „купить“, і вже ця назва в визначній мірі означувала професію купця, що для продажу сам здобував, сам „купував“ крам. Але мусимо зазначити, що так само як смерди і бояре, і купці по городах не складали окремого, замкненого в собі стану. „Купцем“ в той час міг бути всякий. Кожна людина мала повне право займатись торгівлею і купувати для перепродажу крам: і смерд, і боярин і навіть сам князь. І коли вживається в памятниках права назва „купець“, то не для означення людини, що належала до певного стану, який мав свій окремий корпоративний устрій, але для означення людей, які здебільшого, або виключно, займалися торгівлею: вона була їх професією.*)

Але слово „купець“, маючи в собі ширше значіння, як термін,

---

*) Впрочім що-до „корпоративного“ устрою наших тогочасних купців треба зробить деякі зауваження. В науковій літературі зустрічаються й погляди, що купці, які займалися торгівлею, як професією, здавна мали і свій корпоративний устрій. „Купці (купчини) — пише, напр., проф. Філіппов — у визначнійших городах, як, напр., в Новгороді, складалися в окремі корпорації (сотні), мали свої двори, землі, озброєні дружини для охорони їх караванів під час подорожі в чужі землі“ (Див. А. Н. Філіппов: „Учебник исторіи русскаго права“, 208—209 ст.; курсив наш.) На організацію життя тогочасних купців, що зосереджувалося в купецьких „сотнях“, вказують і инші вчені „Купці — пише, напр. проф. Беляєв — складали свої общини (сотні), які мали своїх виборних старост (сотських)“ (Див. Беляєв: „Лекціи по исторіи русскаго законодательства“, 54 ст.) Зважаючи на те, що такі висновки вчених спираються на відповідний літописний матеріял, — треба безумовно зробить заключення, що і наші українські тогочасні купці, які займалися торгівлею, як професією, здавна мали і свої професійні організації, при допомозі котрих пляново провадили свої торговельні операції; такий висновок буде мати під собою тим більшу підвалину, що торгівля на стародавній Україні доби княжої, як ми знаємо, здавна відогравала дуже поважну ролю, зявляючись одним із визначнійших факторів суспільного життя взагалі. Але разом з тим — як нам здається — буде помилкою трактувати наші тогочасні купецькі організації, як корпорації, що мали замкнений в собі устрій. Торгівля в той час була свобідна; займатись нею, як ми й зауважили, міг всякий — і смерд, і боярин, і князь. Отже при такому свобідному відношенню до провадження торгівлі — організації купців, що постійно займалися нею, не могли мати характеру корпорацій, двері яких були б зачинені для осіб сторонніх. Хто вів торгівлю, хто з неї жив, хто, головне, мав засоби для її провадження і був у площі її інтересів — той, очевидно, і мав завше полну спроможність і повне право стати і членом такої тогочасної торговельної „корпорації“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

що означував людину, яка провадила торговельні операції, займалася торгівлею взагалі, як професією, — заховувало разом з тим в собі і зміст більш тісний, більш вузький, а саме: під купцем здебільшого розумілася людина, яка вела внутрішню торгівлю — торгівлю внутрі даної землі. Для означення-ж людей торговельної кляси із инших країн вживався другий термін: „гість". Таким чином „гість" — це був чужоземний купець. Характерно між иншим, що під „гостем", чужоземним купцем, розуміється й купець не тільки з инших держав, инших далеких або й ґеоґрафічно близьких країн, але і взагалі з не- української, не- „руської" землі. Це ясно видно із Руської Правди. Так в Рус. Пр., напр., сказано: „Пришел гость из иного города, или чюжеземец" (Р. Пр., 69 арт.) Мусимо замітити, що слово „гість" для означення чужоземного купца зустрічається і потім в памятниках литовсько-українського права.*) Впрочім иноді назва „гість" вживається в актах лит.-українського права і для означення взагалі чужої (не- місцевої) людини. Так, напр., в одному із актів 1598—1600 р. селянка, у котрої було вкрадено вночі коня, розповідає суду, що тієї-ж ночі до одного її односельчанина приїздив якийсь „гість" і тої-ж таки ночі відїхав; із змісту акту можна розуміти, що під „гостем" покривджена розуміла якусь невідому чужу людину взагалі, яку вона підозрівала в крадіжці. (Арх. Ю.-З. Россіи, ч. VI. том I (L XXXVIII).

Але в епоху Руської Правди під „гостем" треба розуміти чужоземного купця, а також взагалі купця, що вів торгівлю поза межами своєї землі. Торгівля з иншими землями, з иншими країнами вимагала від людини не тільки більших засобів-коштів, але й енергії, самодіяльности, знання життя, ріжних місцевих умов і т. д., через це назва „гість" набирала сама по собі більш важливого змісту. Гість серед людей торгових — це, так-би мовити, більш визначна фігура, ніж звичайний купець.

Сама назва „гість" старовинна.**) Про гостей вже згадується в договорах Русинів з Греками. Так в договорі Ігоря 945 року між иншим сказано: „Ми от рода русьскаго съели и гостіе". Тут гости значаться в числі руських послів, що заключали договір з Греками.

Купці — як це можна зясувати собі на підставі літописних

*) В Актах Литовської Метрики зустрічаються, напр., такі вирази: „А которие гості, купці чужеземниі, будут приізчати з товари своїми до того його міста". (Ак. Лит. Метр. том I, N 502).

**) „Слово гость — пише проф. А. Філіппов — треба виводити від слова gastis, що зустрічається в ґотській мові, — яке означувало спочатку чужоземця; лат. слово, що йому відповідає, є hostis. Спочатку — ворог, чужоземець, приходячи потім з мировими і перш за все з торговельними цілями, перетворюється в гостя, як чужеземного (пізнійш иногороднього) купця". (Див. А. Філіппова „Учеб. истор. рус. пр.", 208 ст.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

свідчень — користувалися всіма громадянськими правами: вони брали участь в громадянському життю, брали участь у війську, і навіть у таких поважних державних справах, як у веденню переговорів з иншими державами в ролі послів. Участь „гостей“ в посольствах зрозуміла. Гости багато їздили по світу, багато бачили і багато знали, а такі люде в місіях, що мали своїм завданням головним чином складати торговельні умови з иншими державами і землями, були дуже потрібні. „Гість“ — поважна людина; через це саме „гости“ і купці в той час користувалися навіть деякими привілеями: недоторканість особи їх забезпечується більше, ніж звичайної людини; за вбивство купця або „гостя“ по Руській Пр. покладався, напр., такий самий штраф, як за вбивство князівского урядника (40 гривень). „Гостинниці“, де спинялися купці, як і „страннопріїмниці“ — знаходились під особливою опікою і доглядом церкви і т. д. Опріч гостей, що приїздили зі своїм крамом в українські міста на час для провадження торгівлі, на Україні-Руси по її містах жило в той час і взагалі чимало чужоземців. Головним чином їх приваблювали до себе українські міста, як торговельні центри. В таких визначних центрах України, як Київ, чужоземці, живучи цілими кольоніями, допомогаючи завязанню торговельних стосунків з їх країнами, з їх державами, а почасти займаючись ремісництвом, користувались правом самоуправи. Так звані „гостинні двори“, або „факторії“, виявляли з себе свого роду автономні одиниці, що, користуючись правом внутрішньої самоуправи, правувалися на підставі своїх певних правил. Вони мали навіть право набувати нерухоме майно, користувалися правом суду над своїми членами і т. д. Взагалі треба зазначити, що на Україні „гости“, знаходячись під спеціяльною охороною церкви, були, як висловлюється проф. Владимирський-Буданов, в упривілейованому стані в порівнанню з місцевим населенням. Почасти треба це зясувати тою характерною національною рисою народа українського, яка так підкреслює повагу і пошану до чужого права, чужих інтересів при відсутности духа будь-якої виключности, нетерпимости, вузкости в стосунках з чужоземцями взагалі*). Україна-Русь ніколи не уявляла собою держави, що була обнесена китайськими стінами, куди не впускали чужоземців; навпаки — кожному заморському „гостеві“ там були раді; згідно стародавній традиції „гість“ в родині, серед якої він тимчасово перебував, користувався всіма правами члена сімї. Від гостя лише вимагалося бути зі свого боку толерантним до місцевого населення, його віри і звичаїв. З другого боку таке

*) В літописах наших (Старовинний звід, Київський літопис, Галицько-Волинський) помічається взагалі надзвичайно толерантне відношения до чужинців (Див. про це хоча-б у Линниченка: „Взаимныя отношенія Руси і Польши до половины XIV в.“ Кіев. Ун. Изв., 1882, N 2).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

упривілейоване становище „гостя“ й опіка над ним пояснюється й тим, що в той далекий від нас час принціп недоторканости особи взагалі не міг певно бути розвинений і ріжні ексцеси відносно чужоземців (при зміні, напр., політичної сітуації в стосунках до тої чи иншої держави) завше могли трапитись, а через те саме життя вимагало удосконалення, урегулювання правного становища чужоземців, щоб дати їм можність провадити торговельні стосунки з населенням і взагалі прикладати свій труд і знання (як, напр., ремісництво) на певних правних підвалинах.

Опріч купців і „гостей“ визначну більш-менш ґрупу населення тогочасних українських міст складали ще так звані чорні городські люде; в склад цих людей увіходили, очевидно, й ремісники. Вже в VIII, IX і X віках, на погляд проф. М. Грушевського,**) у нас значно розвинулася продукція ремісничa; помічався повний розвиток теслярства, гончарства, ковальства і т. д. З поширенням християнства і під його впливами значно розвинулася також і плястична штука, малярство і т. п. Від часу XI—XIII вв. залишилося чимало памяток церковного будівництва, виробів золотничих і т. д. „На всіх цих полях з грецькими майстрами — пише проф. Грушевський — працювали наші місцеві мистці більш-менш зручно, але нераз також дуже зручно переймаючи надзвичайно високу техніку Візантиї і вносячи свою власну орігінальність в мотиви і манеру грецької творчости“**). Отже ремісники, а також кваліфіковані майстри, штукарі і т. д. мешкали здебільшого в городах, де зосереджувалась — не тільки торгівля, а взагалі культурне наше життя, і де фаховці-майстри завше мали змогу найти для прикладання свого труда відповідний ґрунт.

Само собою, що в містах, як у визначних центрах, жило також чимало бояр. Чорні люде в тісному значінню цього виразу, себ-то ремісники, складали в містах саму низчу соціяльну ґрупу населення, купці належали до ґрупи середньої, а бояре до найвищої. „При перерахуванню ріжних ґруп населення — пише проф. Сергєєвич — купці стоять звичайно низче бояр, але вище чорних людей“***).

Ця диференціяція населення українських міст періоду земського досить довгий час заховувалася на Україні, а також в Білоруси, і потім ще в період литовського панування. Лише потроху і помалу з поширенням права магдебурського на українські і білоруські міста (починаючи з другой половини XV стол.) почався процес розкладу старовинного городського (земського) устрою, а разом з тим і процес диференціяції населення на певні стани з відокремленням власне городського населення в стан

*) Проф. М. Грушевський: „Очерк исторіи укр. народа“, 31 стор.
**) Проф. М. Грушевський: „Іл. історія України“, 137.
***) Сергєєвич: „Вѣче и князь“, 36 стор.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

містичів*) (міщан) зі своїм власним городським корпоративним устроєм на магдебурський німецький зразок. Але цей процес — процес зруйнування старовинного устрою українських міст і розкладу населення на певні стани з замкненням міщанства в тісні мури „магдебурій“ стався не од разу. Ще в XV стол. в містах України і Білоруси, в яких ще не було заведено магдебурського права — почасти ще заховувалася стара диференціяція населення на відповідні кляси (а не стани), що продовжували ще всі разом жити старим загально-земським життям. „В 1456 р. в Полоцьку — пише проф. Владимирський-Буданов — були ось такі верстви міських мешканців: 1. вища верства посідачів — бояре, 2. верства торгова — міщане (те саме, що перше „купці“, такий термін ужитий в грамоті короля Казимира під впливом польської мови, або радше польських юридичних понять); 3. міські дворяне; 4. верства ремісничa і хліборобська — чорні люде**). Правда, це свідчення стосується до білоруського Полоцька, але сумніву не може бути в тому, що це саме свідчення досить характеристичне і для вияснення соціяльної диференціяції міського населення в тогочасних українських містах, в яких ще старовинно-земський устрій не був остаточно зруйнований під впливом польсько-німецького муніціпального права.

В свій час ми спинимося спеціяльно на еволюції всіх верств тогочасного українського населення, а зокрема на еволюції населення міського, еволюції, яка відбувалася під визначними впливами німецько-польського магдебурського права; цього складного процесу ми торкнемося тоді, коли будемо викладати історію права українського слідуючого литовсько-польського його періоду.

Церковні люде.

Досить визначну ґрупу населення складали, так звані, церковні люде. Ми вже торкались побіжно питання про визначні культурні впливи церкви. Церква українська, правуючись на підстави своїх церковних правил, була автономна від держави і залежала тільки від Константинопольсього патріярха. Князі уважно ставилися до церкви і, не втручаючись взагалі до її внутрішнього самоуправління, піддержували церкву матеріяльно. Церковна догматика, церковне управління — це була та область, куди влада

*) Але для Литви половини XV в. вираз „містичі“, на погляд проф. Влад.-Буданова, ще не мав жадної визначенности, бо право магдебурське в той час тільки-тільки зявились на Литві. (Див. „Христ. по ист. рус. пр.“, 24).

**) Владимирський-Буданов: „Німецьке право в Польщі і Литві“ (в укр. перекладі 113 стор.). Див. також того-ж автора: „Христоматію по исторіи русскаго права“ — „Жалован. грамота короля Казимира“ 1457 р., травня 2; теж „Акт. Запад. Россіи“, т. I.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

князя не втручалася. Суд церковний — як ми вже зазначили — мав досить широку компетенцію. При таких умовах церква, уявляючи собою автономну орґанізацію, розвинула широко свою діяльність. Остання між иншим була скерована в напрямі гуманітарному: церква засновувала школи, лікарні, богодільні, страннопріїмниці, і т. д., матеріяльно і морально підтримуючи цілу масу людей, що потребували визначної помочи. Старі, хворі, каліки, — ввесь цей бідний нещасливий народ, що потребував орґанізованої опіки — купчився коло церкви і її установ. Отже ввесь цей елємент, який знаходився під опікою церкви (разом за самим духовенством), і складав собою окремо певну ґрупу населення так званих „церковних людей". В церковному уставі, який приписується кн. Володимиру Св., перераховуються всі головні катеґорії церковних людей: „игумен, поп, дьякон, дѣти их, попадья и кто в клиросѣ, игуменья, чернець, черница, проскурница, паломник, лѣчець (лікарь), прощенник . . . ."

Ізгої.

Серед людей, які знаходилися під опікою церкви, своєрідну ґрупу складали так звані „ізгої". Слово — „ізгой" деякі російські вчені (Микутський) виводять від латишських слів: izi — йду і izgois — той, що вийшов; другі вчені гадають, що слово ізгой походить від славянського слова „гоїти" в значінню „жити". По українському, як відомо, „гоїти" — лікувати (рани), заспокоювати; можливо, від цього слова „гоїти" походить і слово „ізгой". Кого-ж саме треба розуміти під ізгоями? Для зясування цього досить добру підставу дає один памятник права новгородського (в Новгороді теж були „ізгої"), а саме церковний устав князя Всеволода (1125—1136); в ньому мається таке означення ізгойства: „Ізгої" трої: „попов син грамотѣ не умѣет, холоп из холопства выкупится, купец одолжает: а се и четвертое изгойство и к себѣ приложим; аще князь осиротѣет". Таким чином під ізгоями треба розуміти людей, які розірвали звязки з тими верствами, до котрих належали, і залишилися викинутими з них. По влучму і короткому означенню одного вченного (Малиновського) — „ізгої" — це „бувші люде". Ізгоєм міг бути кожний: смерд, купець, і навіть князь, бо кожен з них міг остаточно підупасти в свому становищу і під примусом тяжких обставин залишитися „за бортом" життя. Але спочатку, як і гадають вчені, під ізгоєм розумілись власне люде, що вийшли, викупившись із холопства. В XV віці під ізгойством розумівся викуп, який за одержання волі платили холопи свойму панові. (Сергєєвич). В памятниках права московського для означення катеґорії „бувших людей" і зокрема селян вживався також термін „сироти"; впрочім і князі

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ізгої також називалися здавна „сиротами“, як це видно, напр., із устава князя Всеволода.

Ізгої, як ми зазначили, знаходилися під опікою церкви, бо в той час єдиною орґанізацією, яка відала благодійними справам, була власне церква. Бідний, зубожений люд, викинутий з своїх звичайних умовин життя — всі принижені і ображені, всі, котрих доля гірко покривдила — ввесь цей елемент знаходив для себе притулок коло церкви та її благодійних установ. У слідуючий литовсько-польский період історії нашого права катеґорії таких людей значно збільшуються. Зокрема ці катеґорії поповнювалися елементом селянським. З поширенням панських привілеїв, з наданням панам феодального ius ducale, з зосередженням юрисдикції над селянами в руках тих-же панів, зі зростом тенденцій до цілковитого відібрання від народа прав на землю, з примінюванням до селянської маси ясно визначеної системи ріжних утисків, а головне з поширенням так званої панщини — із верств народних викидалися „за борт“ цілі катеґорії селян, які, не зносячи панського свавілля, морального і економічного гніту, залишали свої оселі і йшли світ за очі. Отже всі ці катеґорії селян складали собою цілий контингент тогочасного українського населення, відомий під назвою людей „лезних“ (luzny гультай.*) Деякі українські вчені (як, наприкл., О. Ефименко)**) вбачають не без підстави в цих „лезних“ людях литовсько-польського періоду нашої історії старовинно — руських селян — ізгоїв, морально змучених і економічно знищених людей, для котрих не знаходилося вже місця в суспільстві „на власній не своїй землі“. В свій час на цій катеґорії українських селян і їх правному стані ми спинимося спеціяльно.

Влада.

Віче.

Вище спинялись ми на двох основних елементах старовинної української держави — на її території і населенню: тепер мусимо звернути увагу на третій основний елемент, який входить в склад поняття держави — на форму і орґанізацію влади в той час.

Форма і орґанізація влади в державі уявляє один із самих важливійших елементів державного життя: форма влади і її ор-

*) І. Назва, „лезний“, на погляд О. Лазаревського, походить від польського слова lużny, lóżny. (А. М. Лазаревський: „Малорос. посполит. крестьяне“, 14 ст.).

**) А. Я. Ефименко: „Історія украинскаго народа“, 118 стор.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ґанізація надає державі виразне обличчя, опреділює її структуру, дає можливість спостерегти істнуваннє в самому народі, в його масах, тих або инших правних ідей, правних ідеалів, які в відомий період народнього життя відчуваються безпосередньо самим народом. По орґанізації влади в державі в той або инший період народнього життя історик і історік права може більш-менш правдиво зробити відповідні висновки що-до самої культури народньої, зясувати більш обєктивно ту ступінь, до якої у певний історичний мент вже дійшов даний народ.

Виходячи із цих загальних точок, ми і звернемось до зясування форми влади і її орґанізації в старій українській державі.

За браком вичерпуючих і повних історичних свідчень сказати щось певне про форму і орґанізацію влади в старовинний період життя народа нашого доволі тяжко. Але в усякім разі історія заховала для нас деякі дорогоцінні свідчення про старовинну форму влади на Україні, які стосуються навіть і тих далеких часів життя нашого народа, коли він жив окремими племенами, правуючись по своїх стародавніх звичаях. Візантийські письменники шостого віку Прокопій і Маврикій, розповідаючи про Славян, що жили на сучасній території України, зазначують, що Славяне і Анти не мають единодержавя, але з давніх-давень живуть в народоправстві, що щасливі і нещасливі випадки скликають їх на загальні збори. Взагалі Славяне ці у свідченнях того часу малюються як народ свободолюбивий, який не зносить деспотизму. На підставі свідчень київського літопису треба сконстатувати, що у Полян здавна ріжні справи вирішалися народнім зібранням: так, напр., коли Хозари напали на Полян, останні зійшлись на народнє зібрання: „Здумавше Поляне — каже літописець — і вдаша од дима меч“. Приблизно на істнування таких-же самих стародавніх порядків також у Деревлян вказують ті-ж самі літописні свідчення. „В історії про повстання Деревлян — пише професор Грушевський — в половині X-го століття, хоча і згадуються деревлянські князі з компліментом, що вони „добрі“ і „розпасли“ деревлянську землю, але рішають важливійші питання все-таки самі Деревляне.*) Таким чином в самій основі організації влади у старовинних Українців покладалися ідея народоправства і цій ідеї зовсім не перечило те, що в літописних свідченнях одночасно з народніми зібраннями згадується почасти і про місцевих племенних князьків (Мал у Деревлян, напівміфичний Кий у Полян).

В чому власне у нас виявлялась ідея народоправства, в які форми вона в той час виливалася, як визначилася в народньому життю? Літопис дає нам можливість відповісти на це питання:

*) Професор М. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа“, 42 стор.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

„Новгородці бо ізначала — каже літопис — і Смольняне і Кияне і Полочане і вся власти, якоже на думу на віча сходяться, на що-ж старійші здумають, на тому і пригороди стануть“. Таким чином „ізначала“ себ-то перш за все і здавна стоїть віче — народнє зібрання: воно являється тим верховним народнім органом, який вирішував з давніх-давен долю народа.

Віче, як зверхній орган народньої влади, було явищем загальним: як вислів народньої волі, воно зустрічається споконвіку в усіх українських землях. І не тільки в українських етнографічно, не тільки в тих землях, де жили племена, від яких власне Українці ведуть своє походження: воно спочатку було явищем загальним у всіх східних славянських племен. Професор Сергєєвич в своїй відомій праці „Віче і князь“ сконстатував істнування віч на широчезних просторах, де жили східно-славянські племена взагалі. Для цілого славянського сходу Европи віча в давні часи були явищем загальним. Але найбільш інтенсивно виявило своє істнування віче в Землі Київській, у Полян, які „ізначала“, якоже на думу на віча сходяться“. Через що саме у Полян вічеві принціпи найбільш розвинулися, зясувати легко: Русь Київська в справі правного розвитку йшла здавна попереду инших славянських племен; через землю Полян проходила головна торговельна артерія „із Варяг в Греки“, що не могло не сприяти зросту громадського життя, розвиткові, енергії та самодіяльности населення. „Торгівля“ — пише російський історик Платонов — викликаючи знайомство з багатьма народами, сприяла нагромадженню багацтв і знання. Відносно освіти Київська Русь стояла не нижче инших молодих держав своїх ближчих сусідніх славян. Дослідувачі первісних стосунків Руси з Польщею просто визнають культурну перевагу першої.“*) Доситьв же того, що західнім чужоземцям Київ здавався суперником Константинополя.**) І, очевидячки, він здавався їм суперником Константинополя не лише тільки по гарному зовнішньому вигляді. Безумовно, що цей визначний розвиток Київської Руси знайшов для себе вираз і в сфері права державного — в організації участи самого населення в життю державному. Участь ця виявлялася здавна на вічах. Цим і можна зясувати той факт, що більш важливі питання, які торкалися цілої землі, здавна вирішалися на вічах: так, напр., хрещення Руси при Володимирі Святому було вирішене на Київському вічу. Безумовно цим розвитком енергії і самодіяльности населення можна також пояснити визначний розвиток вічевих принціпів і на далекій півночі в торговому здавна Новгороді, у Новгородців, які по свідченню літописця: „Почаша самі в собі володіти“. (Лавр.).

*) Платонов: „Лекц. по русской исторіи“, СПБ. 1901.
**) Там-же.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Розвиток вічевих принціпів у далекому від України-Руси Новгороді, який правувався довгий час, очевидно, не маючи жадних князів лише на основі чистого народоправства, надзвичайно характерний особливо коли взяти на увагу племенну близкість Новгородців і Українців, яка — на погляд Костомарова — похована десь в глибині далекого минулого.

Але що-ж власне уявляло собою старовинне українське віче, який був його склад, функції і взагалі в чому покладалися його завдання і сама природа його влади?

Слово „віче“ походить від слова „віщати“, „оповіщати“, себ-то скликати, збірати; виходить от-же — віче є народнє зібрання.

Ми сказали вже вище, що віче було зверхнім народнім органом влади, що в ньому відбивалася верховна воля народа. Таким чином ідею суверенітету носив у собі сам народ, сама земля, а віче — по характерному опреділенню Костомарова — було „виявленням влади землі“; виявлення-ж влади землі — це і є виявлення верховної волі народа.

Коли саме зявилися у нас на Україні віча, яким шляхом вони спочатку почали утворюватись, набрали певного змісту, значіння — ми не знаемо. Ми згадували вище вже свідчення візантийських письменників VI-го віку про істнування в славян здавна народоправства; от-же нам і приходиться лише сконстатувати самий факт істнування у нас віч здавна і власне — як виявлення верховної народньої волі. По характерному опреділенню професора Сергєєвича, „віче“ не утворено князем і складає початкову форму побуту*). Виходить віче істнувало з передісторичних часів.

З кого-ж складалося віче? Ми зазначили вище, що все населення в той час поділялося на свобідних і рабів. Свобідні користувались всіма громадянськими правами: по ідеї всі свобідні були рівні, а коли була між тими або иншими ґрупами населення ріжниця, то вона полягала головно в тім або иншім економічнім достаткові, в більшій чи меншій заможности представників тих чи инших ґруп; що-ж торкається прав громадянських, то жадної ріжниці між, скажемо, боярами чи простими хліборобами-смердами в той час не істнувало. А коли так, то правом на участь у вічу, в народньому зібранню, користувалися в однаковій мірі всі свобідні громадяне даної землі. Обмеження прав що-до участи у вічах відносилось лише до тих, хто персонально залежав від другої особи: через це холопи, раби, закупи у вічах участи не брали. Не брали участи у вічах також жінки і неповнолітні громадяне. В науковій літературі впрочім істнують погляди, що із свобідних у вічах брали участь власне представники окремих родин — домохазяїни. Але з другого боку такі компетентні знавці

*) Сергєєвич: „Р. Юр. Др.“, том. I.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

вічевого устрою, як професор Сергєєвич, гадають, що для участи у вічу не вимагалося ні сталого на визначеному місці прожиття, ні якихось инших прикмет, що обмежували-б участь у вічах, а через це всяка вільна людина даної волости мала право брати участь на вічевому зібранню.

Головну масу на вічах складали прості люде — „людіе“, але у вічах брали участь також і бояре. Так, напр., під 983 роком літопис розповідає, що в складі народнього зібрання, на котрому було вирішено принести жертву поганським богам — були присутні „бояре і старці“ (себ-то лучші люде). Під 1097 в літопису значиться: „Святополк созва боляр і Киян“ — Киян, себ-то простих людей; в 987 році на зібранню, яке складалось із бояр, старців і людей“, розглядалося питання про віру, і було вирішено послати послів, які на місцях дізналися-б про кращу віру і т. д.

Князь брав участь також у вічах. Таким чином віче було владою загально-земською, загально-народньою.

Але безумовно поголовна участь всіх громадян у вічах даної землі, даної окремої волости, була фактично неможлива: для такої участи потрібно було, щоби та чи инша волость по своїй території і скількости самого населення була-б занадто вже малою, походила-б, напр., на дрібний сучасний швайцарський кантон. Таких занадто вже малих волостей у нас не було, а коли-б і були, то це було-б виключенням, хоч і у нас, як відомо, землі довгий час дробилися на окремі самостійні держави-волости, серед яких були і дрібні. От-же дякуючи почасти тому, що фактично неможливо було скликати на віча всіх громадян даної землі-держави, і зважаючи на те, що на Україні здавна міста були осередками не тільки економічного і торговельного життя, але й центрами життя політичного, — набрав певного значіння і змісту звичай, що віче збіралося завше в центральному „старшому“ городі даної землі, при чому в вічевому зібранню брали фактично участь лише мешканці-громадяне цього „старшого“ города. Що-ж торкається громадян пригородів, мешканців сел ітд., то вони фактично постійної участи у вічах „старшого“ города не брали, хоча de iure мали повне право на те. Такої думки принаймні додержуються чимало вчених. Постанови віч „старшого города, себ-то постанови центральної громади землі, були і для пригородів обовязковими. Це певно не значить, що в самих пригородах зовсім не одбувалося віч; віча одбувались і в пригородах, але ці вічеві зібрання, не торкалися загально-земських справ, а лиш обмежувалися розвязуванням справ місцевого значіння.*)

*) В науці істнує й инший погляд: так, напр., профессор Сергєєвич гадає що, „порядок пригородного віча і предмет його відомства нічим не відріжнюється від порядків і предметів відомства віча головного города“. (Сергєєвич — „Вѣче и князь“, 93—94 стор.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Впрочім професор Сергєєвич тримається думки, що пригороди брали участь взагалі у вічевих городських зібраннях, але з огляду на їх географічне віддалення від городів, участь пригородів у вічах городських не була постійною і повною. Професор Костомаров, розповідаючи в одній із своїх монографій про природу, склад і організацію новгородських віч, які безумовно мали багато загального з вічами нашими українськими, між иншим звернув свою увагу також на участь пригородів у вічевому життю Великого Новгорода. „Невідомо — пише Костомаров — в якій степені, коли і як брали участь в Новгородському вічу пригороди і волости. Зустрічаються вказівки, що разом з Новгородцями брали участь у вирішенню справ також пригородні мешканці, на пр.,коли Всеволода виганяли, то скликали Псковичів і Ладожан.*)

Очевидно, треба спинитись на думці, що в тій чи иншій мірі в загально-земському вічевому життю брали участь і пригороди — що найменше в поодиноких найбільш важливих випадках, власне тоді, коли реальні життєві умови тому фактично не перешкоджали. Але разом з тим пригороди, маючи самі значіння центрів для місцевої людности, мали і свої місцеві віча незалежні від віч старшого города.**) Виходить — віча одбувалися, як устаршому місті цілої землі, так і в кожному пригороді, — взагалі в кожному місцевому центрі даної поодинокої волости. Таким чином вічевою стихією було переняте все тогочасне життя.

Віча скликалися тими, хто був зацікавлений, щоби дане питання було розглянене вічем. Такою особою міг бути кожний громадянин; міг бути ініціятором скликання віча також князь. „Скликати віче — каже у вище згаданому творі Костомаров — значило винести справу на обміркування народа, а тому всякий, хто вважав себе в праві говорити з народом, міг скликати віче. Траплялося — скликав віче князь, але не по якомусь осібному визнаному за ним праву, а тому, що князь, як правитель, природньо має причину і конечність говорити з народом.***) Ці спостереження Костомарова, хоча власне і відносяться до скликання віча у Великому Новгороді, можуть бути прикладені до порядку скликання віча і на території тогочасної України-Руси, бо врешті-врешт якоїсь помітно-виразної ріжниці між самою природою новгородських віч і вічами старовинно-українськими-ми принаймні не помітили. Але думку деяких російських істориків, що „за законне“ віче вважалося лише віче скликане князем, ми поділити

*) Н. Костомаров: „Ист. моногр. и изслѣдованія“ — кн. III. том VII-VIII, 254—5.

**) В пригородних вічах мали право брати участь також мешканці головного міста, так-само як мешканці пригорода мали право брати участь у вічах головного города, бо колишня волость, город і пригороди разом складали одне ціле.

***) Н. Костомаров — ibid. 258.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

не можемо: віче було верховним органом влади, воно виявляло волю народа, зміст і значіння його з давніх-давен визначувалися в його верховенстві над князем, або, як висловлюється Костомаров, „в признанні народньої волі віча над правом князя“,*) і через це вважати за законне віче лише те, яке скликав сам князь, було-б рівнозначно зводити віче до значіння „боярської думи“.

Виходить — скликати віче мав право кожен громадянин; одначе скликати віче без поважних причин було не тільки недоцільно, але просто небезпечно; бо ті, що хотіли використати народнє зібрання в особистих цілях, ріжні інтриґани та політикани того часу, при невдачі тяжко відплачувалися перед народом за це. Народ не терпів зловживань з його волі, і не дарма у Великому Новгороді тих, що намагалися використовувати таким способом народню волю — звали „коромольниками“.

Чи був якийсь спосіб перевірки права тих, що хотіли брати участь у народньому зібранні — ми не знаємо. Але можна всетаки гадати, що в кожному конкретному випадкові перед розпочаттям віча проводилася фактична перевірка тих, хто явився на віче. Одних допускали, а инших, що не мали права на підставі загально-вічевого устрою та стародавних звичаїв брати участь у вічах, усували.

Невідомо також, яким саме способом виносилися вічеві рішення. По влучному опреділенню Костомарова — „маса рішала справу“.**) Більшість істориків права сходяться на тій думці, що для законности постанов на вічевому зібранню вимагалося „єдиногласіє“, у всякому разі необхідно було, як це, напр., підкреслив Лешков,***) щоби справа була вирішена на вічу безумовною більшістю, наче-б „з одного“, наче, як один, або „єдиними устами“. Таким чином ні про абсолютну, ні про відносну більшість голосів, що означується цифрами $^2/_3$ і $^3/_4$, не можна було й казати. Даючи повну можливість висловити на вічу свою думку кожному громадянинові, віче очевидячки, прагнуло до того, щоб обєднати всі думки на однму приємлимому для всіх положенню і винести рішення, свою вічеву постанову — мовляв — „єдиними устами“. Само собою, що для законности вічевої постанови, ухваленої на зібранню, безумовною, кваліфікованою більшістю голосів, — голоси поодиноких громадян, що не погоджувалися з постановою віча, не мали вже жадного значіння.

Яку-ж компетенцію мало віче та які конкретно справи воно розвязувало? Маючи на Україні з давніх-давен значіння верховного органу, який і виявляв зверхню безапеляційну волю народа, віче й володіло по ідеї цілою повнотою влади. Не було справи, не

*) Н. Костомаров: Том I. 41 сторінка.
**) Н. Костомаров: Том VII і VIII, 255.
***) Див. його рецензію на монографію Сергєєвича „Вѣче и князь“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

було питання, яких фактично не мало-би права розвязувати віче. Але само собою, що віче, як верховний народній орґан, не мало жадної потреби в тому, щоби розмінювати свою власть на всякі дрібниці, і тому історично утворилося так, що на вічевих зібраннях вирішалися головним чином найбільш важливі справи — справи, що торкалися інтересів держави, навіть цілого народа. Розповідаючи про природу влади і компетенцію новгородського віча, професор Костомаров писав: „Віче встановлювало рішення по управлінню, договори з князями та иншими землями, оголошувало війни, заключало мир, закликало князів, вибірало владик, робило розпорядження про збір війська і про захист країни, віддавало на власність або в кормленіє землі, опреділювало торговельні права і якість монети, иноді ставило громадою церкви та манастирі, встановлювало правила й закони: було таким чином законодавчою владою, а разом з тим являлося судовою, особливо в справах, що торкалися громадянських прав“.*)

Не можна краще, на наш погляд, охопити компетенцію віча, як це зробив професор Костомаров. Правда, це Костомарове опреділення компетенції віча відноситься до віча новгородського і то в розцвіт його розвитку, але ця характеристика природи віча і його компетенції в основних своїх точках в значній мірі може бути пристосована також і до наших українських віч, бо, як ми вже вище зазначили, природа віч в самій сути й основі своїй була та сама.

Таким чином влада віча була законодавчою і судовою. Таку надзвичайно широку владу віча можнацілком справедливо опреділити, як владу верховну, і в дійсности віче було верховним правителем цілої землі-держави.

Законодавча діяльність віча виявлялася в обговоренню на народніх зібраннях і в установленню законодавчих постанов, які мали, як закони, обовязкову силу в державі. Треба одначе зазначити, що ця законодавча діяльність віча в найбільш давні часи вічевого життя на Україні не набрала широкого значіння і власне тому, що тоді люде правувалися майже виключно на підставі норм права звичаєвого і не відчувалося ще ясної потреби у виданню спеціяльних законодавчих норм. Старовинні постанови віч законодавчого характеру до нас не дійшли. В Новгороді та Пскові в більш пізній період історії продуктом вічевої законодавчої діяльности зявилися — як відомо — визначні памятники права: Псковська (в Пскові) і Новгородська (в Новгороді) Судні Грамоти, памятники XIV і XV віків.

Одним із самих важливих обовязків віча зявлялося закликання князя на княжий стіл і опреділення на підставі уложеного з ним договору („ряда“) відносин між ним, князем, і народом.

*) Костомаров: „Ист. моногр.“, том VII—VIII, 254 (курсив наш).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Нижче, коли будемо торкатись природи князівської влади і становища князя в стародавній Українській Державі, ми ще спинимося на питанню про взаємовідносини між вічем та князем, а зараз вважаємо лише необхідним підкреслити одне основне положення, що власне віче (а не князь) було верховним органом народу, і старовинний український князь залежав од віча.

В основу їх видношень покладався договір — „ряд". „Головуючим" субєктом такого договору — як це цілком слушно підкреслює проф. бар. Корф*) — залишалося власне народнє зібрання — віче: од волі останнього залежало врешті-решт становище князя і санкція самого договору. Князь мусів виконувати ті обвязки, які йому були зазначені народом на вічу в спеціяльному договорі — ряді. Про безумовне право віча закликати князів і з ними радитись, умовлятися на певних основах, цілком ясно свідчать літописи. Так, напр., в році 1113 Київське віче покликало на Київський стіл Мономаха, в році 1146 князя Ізяслава і т. д.

Маючи право закликати князів на княження, віче eo ipso мало й право, на випадок, коли-б князь не виконував принятих на себе обовязків, усувати його з князівського столу. Так, напр., в 1067 році Київське віче усунуло з князівського столу князя Ізяслава, будучи незадоволене його війною з Половцями; в 1078 році Чернигівське віче усунуло князя Всеволода і обрало Олега Святославича і т. д.

До досить важливої компетенції віча належало також розвязання питання про війну і мир — питання, яке безпосередньо торкалося інтересів народу. Правда, мається чимало свідчень, що той чи инший князь иноді розпочинав війну на власну руку без волі віча, але це не підбиває зовсім основного положення, що розвязання питання про війну і мир було власне прерогативою віча. І це цілком слушно і зрозуміло: вирішаючи справу про війну або мир, віче руководилось волею землі; постанова віча була виявленням волі земщини, — а коли так, то й війна набірала значіння народньої справи. Війни, які розпочинали князі без волі земщини, лише спираючись на свої дружини, ніколи не набірали характеру і значіння загально-народньої справи, і князі, розпочинаючи такі війни на власну відвічальність, часто жорстоко терпіли від подібних сепаратних кроків. І ми бачимо, що князі розуміють добре, яке значіння має санкція віча для такої справи, як війна, і силкуються уникати колізій, звертаючись за підтримкою у військових справах до віча.

Що-ж торкається державного управління взагалі, то в цій сфері діяльність віч виявлялася головно в загальному зверхньому догляді за ріжними урядовими органами влади,

*) Бар. С. А. Корф: Історія русской государственности", 69.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тим більше, що найбільш важливі посади в давні часи, як, напр., посада тисяцького, обсаджувалися шляхом народнього обрання власне на вічах. Віча, констатуючи бездіяльність народніх обранців, а тим більше спостерігаючи їх неґативну для народних інтересів працю — скидало їх з посад, на котрі вони були обрані.

В найбільше важливих випадках віче творило суд, особливо, як це свідчить Костомаров, в справах, що торкалися громадянських прав. Віче власне було верховним судом по справах, які торкалися ріжних непорозумінь між народом і князем. Коли князь не вдоволяв народнім вимогам, віче своїм присудом вказувало йому „путь чист". Взагалі коли між вічем та князем виникали які-небудь суперечки, останні усувалися шляхом „визнання народньої волі віча над правом князя".*) Ми зазначили вище, що у вічу брали участь всі свобідні, виходить і бояре; при нормальному ході життя на віче зявлявся і князь. Таким чином віче виявляло з себе, як ми вже сказали, загально-земську, загально-народню владу. Професор Костомаров зве віче „самим дорогоцінним і важливійшим явищем народньої самобутности, „ознакою істнування землі, що визнає свою автономію".**) Костомаров підкреслює також, що „князі водворялися по обранню і таксамо проганялися", що віче вважало за собою право „судити, проганяти і карати другорядні власти, що були встановлені князями, а иноді і їх самих."

Професор Грушевський досить стримано відноситься до діяльности наших українських віч: навіть Київське віче, діяльність котрого відзначилася особливо виразно, не придбало, на погляд професора Грушевського, визначних форм і постійних визначних функцій.***) Але і професор Грушевський мусів визнати, що в моменти, які загрожували спокою і добробуту країни, віче завше підіймало свій голос. „В такі моменти — пише професор Грушевський — воно, як справжній суверен, виявляло свої бажання і вимоги князю".†)

Врешті вважаємо не зайвим нагадати, що (опріч трудів українця Костомарова) в російській науковій літературі особливо яскраво підкреслено значіння віча в трудах професора Сергеєвича, також бар. Корфа. Значна більшість російських учених, як історик Соловйов, професор Ключевський, Бестужев-Рюмін і другі та історики „русскаго" права Самоквасов, Владимирський-Буданов

*) Костомаров — том I. стор. 15 і 205.

**) Там-само.

***) „Князь з своєю дружиною забрав до своїх рук політику, суд, адміністрацію, а населення так звикло до того, що почувало себе безрадним, коли князя в трудну хвилину не було, і не було кому розпорядитись. Хисту до управління землею віче міст в українських землях так і не розвинуло". (Див. Проф. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа", 111 ст.).

†). Там-само.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і чимало инших, домінуючу ролю в стародавньому київському державному устрою віддають князеві, а не вічу.

Князь.

Ми в свій час спинялися на тому, що на Україні в давні часи відогравали визначну ролю городи, як центри військові, релігійні і зокрема торговельні; ми також, зазначили, що в українських містах, як осередках життя, визначну ролю відогравала мійська торговельна аристократія — „градські старці“, „старійшини по всім градам“, „лучші мужі“. Але опріч цих градських старців, що впливали тоді на життя, літопис згадує також про місцевих племенних князів, як Мал у Деревлян. Так-само і з візантийських джерел, як, напр., із свідчень імператорів Маврикія і Константина Багрянорідного видко, що у Славян було чимало „царків“, хоч у візантийських-же свідченнях і підкреслюється, що Славяне не люблять самовладдя. Прокопій Кесарійський, розповідаючи про Славян, зазначає, наприклад, що Славяне не підлягають єдиному мужу, але здавна живуть в „народовластю“. Таким чином опріч старійшин градських у нас здавна були і князі. Що з себе уявляли ті князі? Ми вже вище, розповідаючи про загальний устрій і походження старовинної Київської Держави, зазначили, що, очевидно, ці старовинні місцеві князі, або як їх звуть „князьки“, були подібні до тих „банів“, „жупанів“, які в відповідний період історичного життя зустрічаються у південних і південно-західних Славян. Де-хто з учених, як, напр., проф. бар. Корф, додержуються погляду, що ці князі цілком відповідали південно-славянським „жупанам“ і „банам“. Таким чином це були виборні племенні начальники, що виконували почасти військові обовязки, почасти обовязки суддів або жреців. Справами землі керували народні зібрання — віча, які збіралися в визначних центрах. А такими центрами були на Україні городи. Ми вже вище спинялися також на свідченню літописця, автора „Повісти временних літ“, про так зване прибуття Варягів, яке сталося, по свідченню літопису, приблизно коло 862-го року: ми тоді вже зазначили, що прибуття Варягів, про котре згадує літописець, безумовно, не можна розуміти, як якусь безсумнівну подію, що мала місце в той час. Варяги здавна по великій торговельній артерії Дніпра приходили на Русь, прямуючи на Візантию; варяжські купці приходили до нас з озброєною силою, з дружинами вояків, певно і в початку IX-го віку, а може й ранійш. Як-би там не було, а в X-му і в початку XI-го віку ми бачимо вже варяжських дружинників на службі в руських (київських) князів, що, — як пише Грушевський*) — дало потім авторові „Повісти“ підставу прийти

*) Див. „Очерк ист. укр. народа“, 54—55; також „Іл. історія України“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

до висновку, що київські князі походять від варяжських „конунґів“ і що саме імя Руси прийшло до нас з Варягами із Швеції. Ми тоді привели висновок нашого вченого про безпідставність заключення автора „Повісти“ про походження руських князів од варяжських „конунґів“, а імени Руси із Швеції і вертатись до цього питання не будемо, тим більш, що воно стосується здебільшого до історії, а не історії права. Для нас важливе сконстатувати, що вже з X-го віку київські князі зявляються на історичній арені в оточенню дружини, яка в більшости свого складу мала спочатку варяжський елемент. Спираючись на цю військову фахову силу, на кваліфікованих вояків, руські князі відзначуються в цей час, власне як начальники дружин, за допомогою котрих ведуть свої визначні військові акції. Ясно, що Київська Русь в цілях захисту своєї території і в цілях захисту своєї торгівлі притягала до державної служби також варяжський елемент. Власний інтерес землі підсказував їй конечність притягнення цього елементу на службу державі, зазначуємо ясно — „державі“, — бо та система городів-центрів з землями, що тягли до них, з визначною орґанізацією влади, вічами, громадськими старійшинами і т. д. безумовно виявляла з себе най і не розвинену, як слід, най і досить примітивну по своїй структурі, але в усякім разі державну орґанізацію.

Таким чином підкреслюємо ще раз, про яке-будь „перенесення“ державности до нас варяжськими дружинниками при сучасному стані історичної науки безумовно не можна й говорити.

Спираючись на свою дружину, київські князі поширюють територію, збірають „дань“ з сусідних племен та поширюють впливи київскої державности. Місцеві туземні „князьки“ потроху заміщуються київськими намісниками або князями — підручниками київського князя. З поширенням київського князівського роду і поділом землі на окремі волости — в кожній волости є князь із того-ж роду київського. В такому напрямі — коротко кажучи — відзначується державний процес. Але „земщина“ зі своїми стародавніми вічами, що виявляли волю народа, змагається затримати свої споконвічні права. І ми бачимо, що стосунки земщини і князя з дальшим розвитком державного процесу набирають визначний характер і зміст. Земщина виявляє свою волю через віча, але віче само по собі занадто складний орґан, щоби керувати землею; народу потрібний князь: князь-начальник дружини, князь-суддя, князь-адміністратор. Дві визначні державні сили стають одна проти другої, одна доповнює другу, одна і друга потрібна землі. І обидві ці сили знайшли для опреділення своїх стосунків, своїх правних взаємовідносин визначений ґрунт в договорі — „ряді“. На підставі „ряду“ князеві давався так званий „корм“, який забезпечував його і дружину; зі свого боку князь мусів виконувати у волости

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

певні обовязки, головно (спочатку) військові. Ряд заключувало з князем віче, виявляючи народню волю, але, як ми вже вище зазначили, „головуючим“ елементом такого договору було віче, бо власне від нього залежала санкція самого договора; таким чином принціп верховенства землі — народа над князем — не порушався. Але ряд з князем спочатку не заховував у себе досить певних ґарантій правного ладу. Князі довгий час блукали зі своїми дружинами від волости до волости, не проймаючись місцевою стихією, місцевими інтересами земщини; чуючи за своїми плечима озброєну силу, князь тягнувся до раті, його вабило поле; цим, мабуть, почасти можна зясувати факт, що, не зустрінувши підтримки для своїх військових акцій в земщині, князі поодиноких волостей розпочинали військові акції на власну руку. Треба було не малого часу, поки князь „закріпився“ за волостю і пройнявся її місцевими інтересами.*) Таким чином одним з головних обовязків князя у волости були власне функції військові; він з своєю дружиною повинен був захищати територію землі або даної волости від ворогів, забезпечувати в країні лад і спокій.

Але здавна відзначуються й инші визначні та поважні функції князя: функції судові. На погляд професора Сергєєвича судові функції й були якраз головними функціями князя. І князь дійсно був суддею, суддею головне по справах карних. Суд свій провадив він або сам, або з поширенням його князівської влади, через встановлені ним орґани влади — ріжних тивунів, бояр і т. д. Але все-таки князь не охоплював у своїй особі цілої повности судової влади на всій території волости; поруч князя були місцеві громадські судді — ріжні старці, які у своїх місцевих округах на своїх громадських землях провадили судівництво незалежно від князя, (згадаймо хоч-би суд „по конах“, по землях, про котрий згадує Руська Правда, — суд, який безумовно знаходиться в звязку з громадським судом, відомим потім на Україні в литовсько-польський період історії під назвиском суду копного). Взагалі що-до судових функцій князя, то, на погляд Костомарова, князеві належало власне „оправлення“ виправданого і кара винного, себ-то власне те, що безпосередньо належало „внутрішній обороні земства“. „Через це — пише Костомаров — половина вір і судових пошлин, що платила винна сторона, ішли князю; ця платіжка була „казнь“.**)

---

*) „Довгий час князь і волость“ — пише бар. Корф: „стояли один проти другого, як дві незалежні і самостійні суспільні сили, заключуючи між собою лише тимчасові договори; тільки на основі таких чисто-договірніх відносин і будувався їх обопільний звязок“. (Бар. С. А. Корф: „История русской государственности, 70).

**) Н. Костомаров: Том VI—VIII, 93 ст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Оприч судової влади князеві належать також функції адміністративні. Державне життя ускладнювалося; такий складний орґан влади, як віче, не міг жваво і завше відкликатися на всі біжучі потреби життя, на всі його вимоги, які необхідно було розвязувати в адміністративному порядку. В даному разі князь і міг зявитись орґаном, що зосередив у своїх руках адміністраційні функції по управлінню волостю під зверхнім доглядом того-ж віча. Але, як адміністратор, князь, не втручався у внутрішнє життя тогочасних громад; відношення князя до окремих громад, що здавна мали свою самоуправу, особливо спочатку, не йшло далі збору з населення відповідної данини. І лише з розвитком князівської влади функції князя, яко адміністратора, значно поширюються на рахунок компетенції віча. Взагалі треба зазначити, що через увесь стародавній період нашої історії просвічує одна ідея: князь не був монархом, тим більш в тому стислому значінню цього слова, яке монархові надається в науці в наш час. Князь був дійсно „необхідним“ (вираз Костомарова) елементом волости — держави, але врешті-решт він був тільки першим слугою народа, хоч із широким обсягом своїх власних князівських прав. Досить влучно охопив природу влади тогочасного князя професор Бєляев, зазначивши, що князь був незалежним лише тоді і в тих своїх розпорядженнях і підприємствах, які не торкались земщини.*)

В основу взаємовідносин між народом та князем покладався, як ми вже зазначили, договір — ряд. Ряд заключувало з князем віче. Основною вимогою віча князеві було — „не ображати народа“.**) Князь представляв вічу свої умови, свої пропозиції, а від останнього вже залежало, чи приняти ці пропозиції та посадити князя на стіл, чи їх відкинути. Таким чином остаточне рішуче слово належало вічу. Воно санкціонувало своєю ухвалою „ряд“. Безумовно у відповідній сфері життя державного князь одержував досить широку владу, але вся його діяльність знаходилася під зверхнім доглядом віча. Закликання князя на князівство мало характер тимчасовий: перехід стола від батька до сина, від брата до брата не тільки не був звичайним порядком переємности князівської влади,— але, як це підкреслює професор Сергєєвич — у народньому переконанню являвся чимсь „недоречним і образливим“.***) Через це і про закликання того чи иншого князя на старовинній Україні-Руси з правами спадковими в історичних джерелах нема жадного свідчення.

Самий договір, ряд князя з вічем, заключувався звичайно на словах, принаймні листовних договорів до нас не дійшло.

З дальшим розвитком історичного процесу князівська влада

*) Бєляєв: „Лекціи по исторіи русскаго законодательства“, 27.
**) Див. С. А. Корф: „Исторія рус. государственности“, 76.
***) Сергєєвич: „Вѣче и князь“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

набірала потроху все більшого значіння; судова влада князя і його органів поширювалася, все більші кола, більші ґрупи населення, підпадали під його юрисдикцію. Ширилися також його адміністраційні функції, а головно начала виразнійше визначуватися законодавча влада князя. Ранійш не було визначної потреби в законодавчих нормах, бо правувалися майже виключно на підставі народніх звичаїв. Ранійш князі були лише, по виразу Корфа, кодифікаторами норм права звичаєвого, а з розвитком державного життя, виникла пекуча потреба урегулювати законодавче питання, утворити норми права писаного. І ми бачимо, що князь взяв і в цій діяльности помітну участь.

Князь зосереджує також у своїх руках право іменувати на ріжні посади, які ранійше заміщувалися шляхом обрання (напр., на посади тисяцьких). Князь вже тіснійше звязується з волостю та її інтересами. Він уже не блукаючий з волости у волость кондотьер, начальник дружини, ватаги сміливих наїзників — він, тепер суддя, адміністратор, законодавець. Але в цей більш пізній час історії князівської влади Київської Руси відзначуються також инші звязки князя з землею: князь не тільки звязаний з волостю своїми князівськими функціями по управлінню державою, він і приватний власник, вотчиник,*) біля нього купчаться бояре — теж землевласники. Він дає землюу володіння боярам, манастирям,**) певно із своїх власних земельних фондів, а це сприяє закріпленню його становища, його влади. Військові успіхи князя в таких війнах, що мали загально-земський характер, в яких брала участь і земщина, земське вояцтво, не могли не сприяти ще більшому зміцненню князівської влади.

Історик Грушевський в свойому нарисі історії українського народу в стислій формі закреслює обсяг ділання і функції українського князя: „Він (князь) — пише Грушевський — видавав закони і розпорядження, в його руках була адміністрація і суд, який він творив або сам безпосередньо, або через своїх урядовців і аґентів, яких сам іменував; він розпоряжався доходами землі, накладав нові податки і дані або змінював попередні, нарешті він брав дуже діяльну участь у церковних справах. Особа князя користувалася великою повагою, вона вважалася майже недоторканою навіть в тяжких смутах і розрухах: такі факти, як вбивство князя населенням в Київі в 1146 році або повішення князів галицькими

*) Під 1158 р., напр., записано в літопису про те, що князь Ярополк Ізяславич (Володимирський) подарував свій маєток біля Київа Печерському монастирю.

**) Проф. Бєляєв, на підставі свідчення літопису, констатує, напр., що у одного із князів (Ігоря Олговича) було „кобил стадних 2000 а конь 1000 і навколо по селах багацько жита, а при одному сельці 900 стогів на гумні“. (Див. Бєляєва: Нѣсколько слов о землевладѣніи в древней Россіи“, (Временник И.Мос. О. Ист. и Др. Рос., кн. 22; 46—49 ст.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

боярами, що були роздратовані масовим мордом бояр, були явищами виключними. „Але — подає компетентний історик — візантийське учення про богоустановленість влади не встигло поширитись в суспільстві“.*)

Таким чином князь не був на Україні монархом, що прибрав свою владу a Deo. З ідеєю монархізму звичайно звязують ідею про виключні привілеї, виключні прерогативи, виключний авторитет і головне спадкові права. В російській науковий літературі виразно визначувалися тенденції шукати монархічних принціпів в стародавній Київській Руси. Історик Соловйов, напр., являючись представником так званої теорії „родового принціпу“, утворив цілу систему заміщення князями столів друг після друга. По системі Соловйова, відомій під назвиском „ліствичного возходження князів“, перехід столів від князя до князя провадився по принціпу родовому в порядку старшинства — з менших князівств на більші. Згідно з цією теорією, що встановляла складну ґієрархію князівського роду, старший київский князь був ніби на становищу патріярха, або короля в Руській Землі. Ми вже вище привели погляд Сергєєвича, що перехід столів від батька до сина або від брата до брата вважався в стародавній Руси чимсь незвичайним і навіть образливим для народу. Але це не значить. що князівські тенденції до затримання столів у свому роді і в певній волости були цілковито невідомі Україні-Руси. Починаючи від Володимира Святого, ідея династична, як ідея про виключне право Володимирового роду на княження в Руській Землі, безумовно ясно просвічується, але в свому розвиткові ця ідея далі формального визнання принціпового і виключного права за нащадками Володимира Святого на обняття столів у „Руських“ волостях не розвинулася; тенденції-ж до затримання за своїм родом, власне за своєю лінією, виключного права на ту чи иншу волость дійсно помічалися на Україні серед місцевих князів. Так, напр., відомо, що на Київщину з часом виявляли свої виключні претензії нащадки Мономаха, на Чернигів—Ольговичі, на Волинь — нащадки Ізяслава Мстиславича і т. д. Це цілком зрозуміло, бо князі, що були тісно звязані своєю діяльністю в тою чи иншою волостю, безумовно були зацікавлені в тому, щоби після їх смерти їх стіл, їх „отчина“, залишалися за їх нащадками; от-же, вмираючи, вони призначували завчасу у своїх духовницях після смерти собі спадкоємців. Але ця передсмертна воля князів і взагалі всі такі розпорядження самі по собі не мали жадного юридичного значіння для народа. Врешті-решт ухвала визнання прав на стіл за спадкоємцями князя залежали від віча. Правда, князі-претенденти на стіл иноді здобували його

*) Професор М. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа“, — 113.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

шляхом війни, збройною рукою, використуючи право сильного, але цей надзвичайний спосіб*) здобуття „отчини“ лише підкреслює виразнійше ідею, що в спадковому праві князів не було нічого твердого, сталого, і що врешті-решт затвердження за тим або иншим князем права на стіл залежало од народа — віча. Приблизно з половини XII-го віку обрання князя на стіл народом на його вічах набірає форму постійної і сталої правної традиції.

Що-ж торкається питання про так зване старшинство князів, то й відкидаючи теорію „лiствичного восходження“ історика Соловйова, не можна не відмітити деяких ознак, коли не юридичного, то фактичного старшинства стола київського князя. По ідеї всі князі, як представники незалежних одна від другої держав, були рівні, у своїх міжкнязівських відносинах вони звали друг друга „братами“; але, вважаючи на те, що самим старовинним осередком землі української був Київ, що власне від нього „Руська земля стала есть“, що Київ здавна являвся визначним торговельним, економічним, культурним і релігійним центром, князь київський фактично не міг не відзначуватись серед усіх инших князів, як князь старший, „великий“;**) ясно, що через це також стіл князя київського набірав домінуюче політичне значіння. Князь київский вважався через це для всіх инших молодших князів „старійшим“, був для них „в отца місце“, „піклуючись, як каже проф. Грушевський, про добро роду і про загальний добробут Руської Землі“.***)

Але це першорядне становище князя київского, як старійшого, мало лише моральне значіння, хоч на погляд Грушевського, ці моральні права старійшого в руках князя могутнього перевертались фактично в справжню владу над иншими князями. І це цілком зрозуміло: київський, напр., князь — старший князь — мав здавна в свойому розпорядженню більш матеріяльних сил і більше засобів для поширення своїх впливів. Очевидно в инших землях і волостях, а не тільки на Руси Київській, встановилися поміж князів „старших“ і „молодших“ такі самі фактичні взаємовідношення. Безумовно, наприклад, на Сіверщині, стіл чернигівського князя мав більше значіння, чим стіл князя якої-небудь захудалої волости тієї-ж Чернигівської Землі.†)

---

*) Треба впрочім зазначити, що цей спосіб придбання столів в епоху князівських „котор“, міжусобиць, із надзвичайного перевертався у певній мірі у звичайний; проф. Сергеєвич у своїй відомій монографії „Вѣче и князь“ (1867 р.) власне і тримається того погляду, що князівські столи „добувалися“ князями.

**) „И кто убо не возлюбитъ Кіевского княженія — каже літописець під 1155 р. — понеже вся честь, и слава и величество, и глава всѣмъ землямъ Русскіимъ-Кіевъ“ (Полн. Собр. Рус. Лѣт., т. IX, Патр. или Никон. лѣтопись“.)

***) Проф. Грушевський: „Очерк исторіи украин. народа“, 110 ст.

†) Кн. Юрий Долгорукий каже князю Ізяславу Давідовичу, по свід-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Що-ж торкається виключних спеціяльних юридичних прав князя київського, то таких прав в дійсности не було; сама, напр., влада князя „старійшого“ і „великого“ нічим не відріжнялася по самій природі своїй од влади инших князів. Коли-ж до голосу князя київського прислухалася вся „Руська Земля“, то головне через те, що князь київський, як старійший, був для всіх инших князів „в отца місце“, а не в силу будь-яких виключних, йому одному належних юридичних прав.

В таких загальних рисах вияснюєтся нам природа влади українского князя, його роля і значіння, як органа влади на Україні-Руси в земський або князівський період її історії.

Князівські зїзди та договори князів між собою.

Ми відмітили вище, що, не дивлячись на політичний розділ, на відокремлення українских земель, ці останні заховували свою національну єдність, не розпорошували свого внутрішнього звязку. Але не тільки мова, віра продовжували звязувати українські волости-держави в одне національне тіло, в один національний організм; були також в сфері чисто правних і політичних стосунків инші звязки. В данім разі ми маємо на увазі так звані „князівські зїзди“, на котрих князі поодиноких держав-волостей, увіходячи друг з другом в безпосередні стосунки, заключували по ріжних державних питаннях відповідні договори.

Землі розпалися на цілу низку поодиноких волостей. Кожна така волость — якою-б вона малою по своїй території не була — виявляла з себе цілком самостійну незалежну державу зі своїм вічем, князем та з певними своїми органами влади. Але бути цілком відокремленою одна від другої, бути обнесеною китайськими стінами, за межі котрих не проникали-б ріжні впливи ззовні — безумовно ці волости не могли; така відірваність не лежала навіть в інтересах цих поодиноких держав-волостей, населення котрих було тісно звязане мовою, вірою і стародавніми правними традиціями. Для кожної волости було важливе головно одне: забезпечити свою політичну незалежність, заховати на далі своє право на самостійне політичне істнування, захистити від зовнішнього ворога свою територію. Але опріч цих головних завдань виникала в кожній поодинокій волости-державі ціла низка инших питань державного характеру, що торкалися не тільки зовнішніх відносин, але і внутрішнього життя; розвязати їх можливо було тільки шляхом відповідного порозуміння з представниками влади инших сусідніх держав-волостей.

ченню літописця (під 4155 р.), так: „Твое убо есть великое княженіе Чрънигов ъ, мнѣ-же достоитъ сидѣти на великомъ княженіи въ Кіевѣ“ (П. Соб. р. лѣт., 1862, т. IX; курсив наш).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Без такого порозуміння для розвязання тої чи иншої справи визначувався лише один шлях: війна. Зокрема таке порозуміння було необхіднім для урегулювання межикнязівських стосунків, бо князі, належачи до одного князівського роду, дуже часто знаходилися проміж себе в так зв. „которах“, ворожнечах, власне за права на той чи инший стіл, на обняття своєю владою тої чи иншої волости. От-же щоби попередити міжусобні війни і означити взаємні права та обовязки, а також щоби захистити державну незалежність своєї волости, князі почали у певних випадках зявлятися на так звані князівскі зїзди, де по тих або инших питаннях складали поміж себе відповідні їх інтересам договори. Такі зїзди князів відомі в науці під назвою „думи князів;*) що-ж торкається самих договорів, які складали проміж себе князі, то в ті часи, до котрих ці договори стосуються, вони мали ріжні назви: „ряд“, „докінчання“, „цілування“. Змістом таких договорів були: 1. військові конвенції, — умови, що-до оборони території од ворогів, або що-до спільного наступу; 2. ряд, яким забезпечувалася недоторканість території волости князів-контрагентів; 3. опреділення порядку вихода князів-контрагентів на війну; 4. забезпечення повної незалежности в справах внутрішнього управління, 5. урегулювання питань, які торкалися претензій князів на заняття того чи иншого князівського столу (на відомому Любечському зїзді 1097 р. князі-союзники казали один другому: „Нащо губимо Руську Землю, самі на себе „котору“ діючи!... кожний держить вітчину свою“. На князївських зїздах иноді розвязувалися судові справи: князі-судді постановляли свій присуд відносно того чи иношого князя, який порушив спокій, або заподіяв визначний злочин (так, напр., на Увітичському зїзді 1100 року князі судили князя Давида Ігоревича за осіплення Василька).

У взаємовідносинах князів на їх зїздах підкреслюється ідея рівности всіх князів, хоч фактично князі, займаючи столи в ріжних поодиноких волостях (більших, менших, або зовсім дрібних), не були рівні. Але на своїх зїздах вони для підкреслення ідеї рівности звуть один одного „братами“, так-само підкреслюється ідея єдности і незалежности князів. Увіходячи у відповідні договірні стосунки, князі-контрагенти зобовязувалися разом з тим не вступати в нові умови без волі і згоди сторони по договору. Для забезпечення сили договору князі цілували хрест (цілування). Иноді в цілях забезпечення цілости договору в цьому останньому

*) Цей термін „дума князів“ треба ясно відріжняти від терміну „князівська дума“, який прикладається поодинокими вченими (Сергеєвич, Філіппов та инші) до т. зв. „боярської думи“. Під останньою (про неї див. вище) розуміється рада князя з своїми „мужами“ по ріжних державних питаннях.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

зазначувалися наслідки, які мали наступити для тої сторони, котра договір порушила-б: так, напр., в договорі між Ростиславом Київським та Святославом Чернигівським (XII вік) була умова, що той з князів, що не виконає договору позбавляється волости. Князівські зїзди — на погляд Сергєєвича — не були установою постійною для всіх руських князів, куди князі повинні були зявлятися для обміркування питань загальних для всієї Руської Землі; князі мали лише право зявлятися на таки зїзди, а не обовязок; через це самі зїзди князів не мали ні означеного складу, ні означеного часу для зібрань князів. Зїзди не мали права видавати обовязкових для всіх князів (не тільки князів-контрагентів) постанов і взагалі таких постанов, що мали-б силу і значіння для цілої Української Землі. Але в науковій літературі зустрічаються й инші погляди: так, професор Владимирський Буданов гадає, що „союзу князів" належало право видавати закони, що мали силу не тільки для якоїсь одної землі: напр., Руська Правда Ярославичів була вироблена на зїзді трьох князів братів.

Орґани управління.

Певної системи та певного поділу на орґани центральні і місцеві в Київській Державі не було; поділ на орґани центральні і місцеві був відносний.

I. Центральне управління: Перш за все сам князь являвся орґаном центрального управління. Князь самостійно розвязує карні справи і позови про „задниці", провадить адміністраційну діяльність: так, напр., відомо, як Ольга встановляла „погости і дані" і т. д. В центральному управлінні беруть визначну участь князівські „думці", „бояре думаючі" (боярська дума). Опріч того ближчими помічниками князя що-до суду та управління являються ріжні призначені князем урядовці і судді — тивуни, ключники, детські, отроки, ябедники і т. п., які складали так званий „княж двір".

На місцях визначну ролю, як представники центральної вляди, відогравали посадники.

Але опріч князівських орґанів влади були паралельно також орґани „земські". До цих орґанів влади відносилися тисяцькі (в центрі); також сотники, десяцькі, добрі люде, старці і т. п. — представники виборної влади (на місцях).

Таким чином в управлінню визначуються ясно орґани князівські та земські. Що-ж власне торкається поділу на орґани центральні та місцеві, то як ми вже зауважили, такий поділ був відносний, бо, напр., сам князь, являючись орґаном загальнодержавним, разом з тим брав участь у місцевім управлінню

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

в певній окрузі, проводячи свою діяльність або безпосередньо, або через своїх аґентів (тивунів, детських і т. п.); що-ж торкається, напр., такої посади, як тисяцький, то на цьому уряді елементи центрального та місцевого управління у відомій мірі обєднуються, зокрема-ж у більш пізні часи, коли тисяцькі стали вже іменуватися князями.

Орґани влади центрального унравління (княжі).

Рада князя, або „Боярська дума“.

Опріч самого князя, як ми зазначили, в центральному управлінню відогравала визначну ролю так звана „боярська дума“. Про думу є вказівка в Іпатієвському літопису вже під 1169 роком. Професор Грушевський цілком слушно вважає самий термін „дума“, який принято в науковій літературі терміном пізнійшим, московським.*)

Боярська дума — це рада князів з боярами, завданням якої було полагоджувати питання, які торкалися державного управління. Український князь не був необмеженим правителем, а через це і свої розпорядження він робив, порадившись поперед зі своїми найближчими співробітниками. Цілком природно, що такими найбільш близькими до князя особами були частійш за все бояре, „мужі“. Що князь дійсно радився зі своїми „мужами“ по ріжних державних питаннях, на те є ясні безпосередні вказівки в Руській Правді. Так, напр., відміна синами Ярослава, „убіення за голову“ і заміна його „кунами“ сталася після ради синів Ярослава з „мужами їх“: „По Ярославі же паки совокупившися синове его Ізяслав, Святослав, Всеволод і мужі їх . . . і отложиша убіенне за голову, но кунами ся викупати“ . . . (Тр. 2.) Так само устав князя Володимира Всеволодовича „про різи“ (проценти) був складений з участю дружини: „Володимир Всеволодович по Святополці, созва дружину свою. . . . і уставили до третього різа . . . .“ (Тр. 48). Впрочім у тій-же Руській Правді — як це цілком правильно зауважує професор Сергєєвич — находяться вказівки на указну діяльність князів і без поради з їх мужами: розмір прибутків так званих „вірників“ був, наприклад, встановлений князем Ярославом без участи „мужів“. Руська Правда зве його уроком Ярославля: „То ті урок Ярославль“ (Ак. 42). Виникає таким чином питання: чи була князівська рада (дума) установою постійною, кажучи инакше — чи був князь обовязаний радитися зі своїми „думцями“? В науковій літературі з приводу цього пи-

*) Очерк, 114 стор.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

тання нема одностайного погляду. Професор Сергєєвич тримається погляду, що дума не була постійною установою: князь просто радився з людьми, котрим довіряв, але він не був повинен з ними радитися; він радився тоді тільки, коли сам того бажав; саме слово „дума“ заховує в собі зміст власне „наміру“, „пляну дії“. В протилежність проф. Сергєєвичу, другий видатний учений, проф. Владимирський-Буданов (як також Загоскин і Ключевський), висловлюється про „думу“, як про установу постійну. „Боярською думою — пише цей учений — зветься постійна рада ліпших людей (бояр) кожної землі, яка вирішала (враз із князем) вищі земські питання.*) Але й Владимирський Буданов зазначує, що самого терміну „боярська дума“ не було, а назва ця утворилася штучно від слів „бояре думаючі“. На погляд проф. В.-Буданова, як і багатьох инших російських учених, дума є не тільки постійна установа, але і орган верховної влади, склад якої взагалі трійний: князь, боярська дума і віче. В найбільш важливих випадках князь радився зі своїми боярами, дружинниками, а потім і з боярами земськими, — старцями, або старійшинами. На початку XI-го віку бояре-дружинники і бояре земські злилися, і в складі думи залишилися тільки бояре. Тих-же приблизно погядів на думу, як на орган верховної влади, орган постійний, трималися з російських наукових сил такі вчені, як академик Дяконов, Філіппов, професори Алексєєв, Івановський, Малиновскьий і другі. Наш історик проф. Грушевський висловлюється про думу, як про „обовязкову участницю княжого правління“, але дума не мала ні сталої форми, ні означеної компетенції“. Князь — пише проф. Грушевський — радився з тими боярами, які були під рукою, або яких він бажав бачити на нараді, через це склад ради міг постійно мінятися“.**) Впрочім князь був зацікавлений сам, щоби його дружина була в курсі його справ. Олександра Єфименко тримається приблизно такого-ж погляду: „дума“ була власне не „думою“, а зібранням „думців“, почасти випадкових, а коли й постійних, то за-для „вигоди“, а не принціпу. Нам здається, що погляд проф. Грушевського найбільше в даному випадку правильний: „дума“, безумовно, зявляється в княжому правлінню визначним чинником, але вона в той час не мала ні сталої закінченої форми, ні ясно означеної компетенції, кажучи инакше, — вона ще не мала під собою ясно окресленої юридичної підвалини. Наради з думцями князя вимагав стародавній звичай; така нарада була природна в країні, для котрої ідея про необмеженого спадкового монарха завше була далекою і чужою. Радитися постійно з вічем по всіх біжучих питаннях державного управління князь певно не міг, бо віче було

*) Див. Владимирський-Буданов: „Обз. ист. рус. пр.“ в. V., 45 стор.
**) Очерк ист. укр. народа, 214 стор.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

досить тяжким по своїй структурі органом та в його завдання, як органа верховної влади, не могло увіходити в обовязок по всіх біжучих справах радитися з князем, який сам підлягав вічу. Цілком природно, що князь радився по всіх питаннях, які власне торкаються княжого правління, зі своїми найближчими співробітниками — боярами. Але князь радився не тільки з боярами, — на свою нараду він запрошував иноді представників духовенства, єпископів; взагалі склад думи не був ясно означений, і міг змінятися відповідно до біжучих тогочасних обставин. Але для нас важливе те, що такий взагалі звичай скликати на наради „ліпших людей“ істнував, що скликання таких нарад вимагала, очевидно, і давня традиція. Те, що по деяких питаннях князь робив постанови і без думи (як, напр., постанова про прибуток вірників), лише вказує на тенденцію князів до поширення своєї компетенції, тенденцію, яка ясно відзначується з протягом часу. На цю-ж тенденцію ясно натякають і деякі літописні свідчення. Так, напр., про князя Володимира Галицького літопис розповідає, що він „думи не любляшеть з мужми своїми“. (Іп. 1188). Правда, літопис, відтіняючи неприхильність князя до думи, вказує на особисту причину, що відносилась власне до князя Володимира, який ніби „бы бо любезнив питію многому“. З другого-ж боку не можна в даному разі не брати на увагу і того, що річ тут ішла про думу галицьку, себ-то про боярство галицьке, яке само здавна виявляло ясну тенденцію до поширення своєї влади на рахунок влади князя і влади віча. Борючись зі свавіллям галицьких бояр, що прагнули до утворення в державі своєї геґемонії, князь Володимир, природно, не міг прихильно ставитись до нарад з такими „думцями“.

Що-до самої компетенції князівської ради — „думи“, то, оскільки можливо її вияснити на підставі Руської Правди і літописних свідчень, до думи належали взагалі найріжноманітні справи, що торкалися державного життя, зокрема справи, що торкалися внутрішнього управління, а також почасти і справи судові, (суд., напр. князя Володимира над Рогнідою за її відомий замах на життя свого чоловіка провадився при участи „думців“; князь Святополк, напр., радився з боярами-дружинниками про похід на Половців; також і князь Володимир. Дружина, як відомо, була проти цього походу).

Хоч рада князя (дума) і не набула в цей час сталих і ясних форм і певної компетенції, не підвела під себе твердої юридичної підвалини, але давня традиція про необхідність в інтересах державних нарад князя зі своїми ближчими співробітниками продовжувала і надалі заховуватись. На жаль з занепадом Київської Держави і з зосередженням життя державного (після занепаду Київа) майже на ціле століття в Землі Галицькій ввесь дальший

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

основний процес еволюції державних форм під впливом зовнішніх чинників відзначився власне в розвиткові компетенцій боярських (панських) на рахунок компетенції народних зібрань — віч, які потроху підупадали в свойому значінню і завмерали. Власне в литовський період нашої історії в безпосередньому ґенетичному звязку зі старою боярською думою знаходилася так звана рада панів великого князівства Литовського.*) Пани-рада в XV століттю складали з себе, як відомо, вищий орґан при особі господаря; в цьому органі обмірковувалися панами-радою з великим князем важливіщі державні питання; пани-рада в відсутність господаря мали визначне самостійне становище в державі, впливаючи на управління князівством. В привілеях литовсько-руських господарів XV-го віку завше згадується про наради господаря з панами-радою.**) — Таким чином литовсько-руська рада панів не тільки удержувала своє становище при особі господаря, але і розвинула свою компетенцію на рахунок влади великого князя, себ-то досягла того, до чого дійти, в обмеження прав своїх князів, так прагнула в свій час галицька „дума", галицьке і почасти волинське боярство.

Цілком инша еволюція сталася з „думою" в Московщині. „Москва, як висловлюється професор Сергєєвич, все старовинне перероблює на нове, переробила вона і думу князівську".***) „Думці" великих князів московських перевернулись із слуг вільних — в невільних, покірних виконавців волі государя. У государя московського відбувалося, так зване „сидѣніе" бояр; на цьому „сидѣнію" бояре покірно приймали до відома всі вказівки, які їм давав государь. „А лучится царю мысль свою о чемъ объявить" — пише про ролю думи московський письменник XVII-го віку Котошихин — и он имъ, объявля, приказываетъ, чтобы они бояре и думные люде, помысля, къ тому же дѣлу дали способъ... и они мысль свою къ тому способу объявляютъ".†) „Московські думні люде — пише професор Сергєєвич — не вирішали державних справ, а тільки відповідали на запитання государів і виконували їх накази. Дума робить все, що їй буде наказане государем зробити, і не робить рівнож нічого, коли государю не буде хотітись наказувати їй діяти. А це значить, додає професор Сергєєвич, що дума не має ніякої компетенції".††)

---

*) „І місцеві сойми, і рада, і вальний сойм в. кн. Литовського знаходяться в ґенетичному звязку з боярською думою давньої Росії". (І. Малиновський: „Рада В. кн. Литовськаго" ч. II., 21 ст. (курсив наш).

**) „Ино ми в то угленувши і порадившися з нашою вірною радою", — така, напр., формула була майже звичайною у привілеях Волинського князя Свидригайла.

***) Сергєєвич: „Лекціи и изслѣд.", 269 стор.

†) Там-само.

††) Ми вже зазначили побіжно, що термін „боярська дума" відносно

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Княж двір.

Орґаном центрального управління, крім самого князя і думи, був так званий „княж двір“. Під княжим двором в більш тісному, безпосередньому значінню розумілося власне місце, де зосереджувалися суд і розправа. В ґенетичному звязку зі старовинним княжим двором, про котрий згадується в Р. Праді, в литовський період української історії знаходився так зв. „господарський двір“, або „замок“. В останньому, як відомо, провавдився суд і розправа гозподарем або його урядовцями: воєводами, старостами ітд.

На всій системі урядування на старовинно-княжому дворі відбивається характер тої далекої епохи, коли органи державної влади разом зі своїми офіційними функціями заховували свій приватно-правний вигляд. Елемент власне публічний в урядуванню ще не відділився від приватно-правного. Тивуни, що виконували ріжні доручення князя, разом з тим керують його господарством і т. д. Із аґентів князя відомі зокрема: тивуни, ключники, детські, отроки, ябетники і т. д. Тивуни часто набірались із рабів і напіввільних слуг, вони завідували князівським двором і взагалі князівським господарством, а разом з тим виконували, як ми зазначили, ріжні доручення князя характеру державного, як аґенти по управлінню. Але зокрема відзначувалися судові функції тивунів. Тивуни були суддями, тим більш, що сам князь часто відїздив з городу по ріжніх справах у волость і на ввесь цей час своєї відсутности вести судівництво доручав тивунам. Таким чином власне тивуни були помішниками князя в управлінню і головно в судівництві.

Тивунів князь іменував, очевидно, по згоді з вічем: „А ось вам тивун — говорить князь киянам 1146 р. — по вашій волі“.

Відомі деякі катеґорії тивунів: I. тивун огнишний, або двірський, котрий власне відав двором князя; II. тивун конюшний і III. тивун сільський. За підручних тивунам двірським службовиків вважались ключники. Тивуни, як і посад-

„ради князя“ доби княжої — термін штучний і московський. Цей термін („боярська дума“) відносно ради князя доби княжої вживає разом з багатьма російськими вченими і проф. Влад.-Буданов (проф. Сергеєвич уживає термін „князівська дума“). З свого боку проф Філіппов з приводу цієї термінольогії пише: „Правильніше було-б одначе, на наш погляд, цю раду при князях Київської Руси, а рівнож і Руси удільної, звати князівською, а не боярською думою, перше тому, що ця дума в багатьох не подібна на думу, що була коло московських государів і що звалася боярською; друге тому, що звичайно не боярин є радник князя в цей час, а княж муж, старший дружинник, і третє — самим характерним у цій думі було те, що вона являлася необхідною радою при князі, була князівською думою, або його радою“. (Учебн. ист. рус. пр. Пособіе к лекціям. 191 ст.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ники,*) перейшли потім і в Литов.-Українську державу. В Лит. — Українській державі, вважаючись господарськими урядниками, тивуни зокрема мали у свому „держанню“ волости господарські, і перед виданням Литов. Статута 1529 р. із цих власне тивунів виникли т. зв. „державці“.

Детськи і отроки знаходилися при дворі князя. Їх завдання більш-менш були однакові. Діяльність їх була головно звязана зі справою судовою; вони виконували ріжні обовязки, що торкалися справи судової: приставляли на суд оскаржених, виконували судові присуди, були присутними при т. зв. „муках“ (напр., при муці залізом), а опріч того виконували инші доручення князя. Де-хто з істориків права (Сергєєвич) гадає, що головна ріжниця між детськими та отроками покладалась у тому, що отроки були молоді люде, походили з рабів, в той час як детські були особами вільного стану.

Як детськи, так і отроки супроводили князя на війну, як воїни. „Детськи“ відомі також лит.-українському праву під тією-ж назвою, а також під назвою служебників, слуг, виїзжих і зокрема (пізнійш) „вижів“. Детськи находилися для виконання ріжних службових доручень, звязаних з веденням суду, при ріжних урядах (воєвод, старост і т. п.). Пізнійше в Лит.-Українській Державі, зокрема від часу сеймової конституції 1551 р.,**) вже під впливом права польського стали зватися „возними“.***) Більш докладно ми торкнемося еволюції посади детських та функцій і ролі, т. зв. „присяжних вижів“ і „возних“ на Україні, коли будемо викладати еволюцію державних форм і ріжних органів влади в литовський і польський період нашого права. Це саме застереження наше відноситься до всіх инших органів влади, які перейшли з Руси-України стародавньої в Литовську Державу, набравши під впливом ріжноманітних чинників почасти нових форм. Тут-же ми для „памяти“ вважаємо лише необхідним робити кожний раз відповідні зауваження, аби потім було легше спостерегти ґенетичний звязок між новою і старовинною державною формою відповідного органа влади.

Опріч детських і отроків в памятниках права, власне в Руській Правді, згадується ще про так званих „ябетників“. Під ябетниками треба розуміти окремих „урядовців“, обовязок котрих

---

*) Провінціяльні правители в Литовсько-Українській державі звалися вже намісниками, потім з поширенням польських впливів — старостами. На еволюції посад тивунів і посадників ми в свій час спинимося. Тут лише зазначимо, що хоч назва „староста“, як висловлюється проф. Влад.-Буданов, загально звісна в усіх краях славянського світа, але між польським старостою та „руським“ нічого спільного не мається“.

**) Див. про це: Леонтов. „Р. Пр. і Лит. Статут“.

***) В лит. статутах 1566 і 1588 р. „вижи“ вже мають назву „возних“ (IV. ст. 1566, IV. 4—5, 67—68) Ст. 1588, IV. 8—11, 93—98).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

головним чином покладався в так званому „соченню“ — шуканню злодія і покрадених річей („а не отсочить від себе сліда“ — вираз Руської Правди). Через це ябетники відомі були литовсько-українському праву під назвою „соків“, осочників“. В одному з привілеїв 1505 року про ябетників сказано, що вони „ходять по землі, людей соромотять, клеплють.*) Посада ябетників відома і другим славянським народам (чеський accusator, черногорський „клевештин“ і т. д. (В свій час на посаді ябетників ми спинимось більш уважно.)

Були при дворі князя і так звані „гриді“. Гриді — це придворні слуги князя; назва гридь походить від слова „гридниця“ — покої; в більш пізній час вживався частійше в памятниках права термін „дворяне“, зокрема в памятниках права московського: власне сей останній термін вживається найперш у суздальському літопису 1175 року, в якому розповідається про вбивство князя Андрія Боголюбського. На погляд професора Сергєєвича, „гриді“ і „мечники“ — це дві ріжні назви одних тих самих осіб, воїнів, що жили при дворі князя на його утриманню. По шведські „gred“ — меч.**)

Детськи, отроки, гриді, ябетники, а також мечники, метельники і т. д. увіходили, як відомо, в склад молодшої дружини. Всі ці княжі слуги мали від князя утримання, але разом з тим, виконуючи те чи инше доручення князя, вони одержували за свою працю платню безпозередньо від народа (так званий „корм“). Бояре і мужі складали із себе дружину „старшу“.

Мусимо тут-же зауважити, що обовязкової, примусової служби в той час на Україні для бояр не було; кожний боярин, кожний дружинник, кожна службова людина, мали право по своїй волі кинути службу, або перейти на службу до князя другої волости.

Фінансове урядування.

Певної системи фінансового урядування не було. Того, що ми тепер звемо „державними маєтностями“ (російск. — „государственныя имущества“) в тісному розумінню цього виразу, не було; так-само не визначилось ясно істнування так званих „державних регалій“. Особисті прибутки князя з ріжних прибуткових статей і прибутки власне „державні“ в той час майже зливалися. Але, не зважаючи на відсутність певної фінансової системи врядування, безпосередні і побічні податки і оплати (мито) збіралися з населення. Вище фінансове урядування зосереджувалося в особі са-

*) Смол. привілей 1505 року (Див. Леонтовича, там-само; також „Акт., относ. к исторіи З. Р“, т. I, 362).

**) Сергєєвич „Р. Юр. Др.“, том I, 354.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мого князя, котрий для стягнення податків призначав ріжних урядовців — митників, данщиків, пошлинників і т. д.

До безпосередніх податків належали дань і урок. Це старовинні терміни. Під данню взагалі розуміється всякий безпосередній податок. Спочатку дань була власне „платіжка“ за спокій. Олег спитав Радимичів: „Кому платите дань? — Хозарам, відповіли ті“. „І би — засвідчує літописец — Олег обладая радимичами, а з кривичі і сіверці маючи рать“. Данина потроху перевертала́сь в постійний податок, який мусіли вносити підлеглі племена і народи. Ольга, скоривши своїй владі Деревлянську Землю, встановила там „устави і уроки“, а в Новгороді — погости і дані. Деякі історики права в еволюції дані спостерігають на Руси відповідні стадії. Так, наприклад, професор Гельсінгфорського Університету барон Корф*) спостерігає власне три стадії: 1. дань в формі, яка наближувалася до форми простої контрибуції з населення, яку брав князь за свій військовий риск; 2. яку брав князь, що вже твердо обняв владу в якійсь волості (дані Олега, Ольги, Ігоря, Святослава); 3. дань, що має вже характер державної повинности. В останній стадії само вже населення вважає своїм обовязком давати князю дань — обовязок, який має характерну назву: „возити повози“. Хоч власне в більш тісному значінню під „повозом“ треба розуміти натуральну повинність населення по постачанню для державних потреб підвод.

Старовинною формою стягання дані було так зване „полюддя“. Під полюддям власне розумілася дань, яку збірав сам князь, відправляючись зі своєю дружиною за стягненням дані зі скорених його владі народів. Полюддя звичайно одбувалося в осени, а саме в листопаді.**) Спочатку полюддя мало вигляд, по опреділенню професора Вл.-Буданова, ніби військових походів, що періодично повторювалися.***)

В дальшому свойому розвиткові полюддя, як це засвідчує, між иншим, професор Грушевський,†) перевернулося вже в регулярний податок (незалежно від того, чи приїздив за данню сам князь, чи його аґенти). Регулярний податок мав уже свої спеціяльні назви. З часом основні катеґорії оподаткування диференціювалися, набірали певних форм; таким чином утворилися ріжні самостійні податки.

За одиницю по оподаткуванню в той час, на погляд Владимирського-Буданова, вважався дим-двір і рало-плуг (окре-

---

*) Бар. Корф: „Ист. рус. государственности“, 85—86.

**) Про це, наприклад, свідчить візантийський імператор Костантин Порфірорідний: „В місяці листопаді з початком зими вся Русь зі своїми князями виходить з Київа і йде на „полюддя“.

***) „Обзор“, 79.

†) „Очерк ист. украинськаго народа“, 120.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

мий участок землі, що оброблювався домохазяїном власними силами). На це є літописне свідчення: „Сдумавше Поляне і вдаша (Хозарам) од дима меч“. Професор Грушевський для опреділення форм і способів оподаткування населення на стародавній Україні-Руси звертається до порядків більш пізнього часу XV-го—XVI-го віків і пригадує так зв. „дворишний“ характер землеволодіння. Із тодішних порядків видко, що за основу оподаткування служило дворище, під котрим треба розуміти основну одиницю селянського землеволодіння. Держава в той час мала зацікавлення в землі, на котрій пробувало населення, що ту землю обробляло, — мала зацікавлення перш за все в фіскальних інтересах. Через це дворище (на Волині і в Галичині), земля (в Київській Землі), село (в Сіверщині) заявлялося не тільки одиницею по землеволодіння, але також одиницею натуральною по оподаткуванню, по несенню повинностей (служби по тогочасній термінольогії). Але, як це завважують наші історики, в тогочасних памятниках права зустрічається старовинний термін „дим“, під котрим в той час, на погляд О. Єфименкової*), треба розуміти лише частину дворища, як родинно-громадської асоціяції, — частину, що в господарському відношенню відокремилась од цілого. Єфименкова між иншим гадає, що старовинно-руська осада жила спочатку одним загальним життям, коло одного „вогнища — дима“. От-же є підстава поділити думку професора Владимирського-Буданова, що за одиницю по оподаткуванню населення на старовинній Руси вважався дим - двір.**) Як ми зауважимо в свій час, в Литовсько-Руській Державі навіть істнував спеціяльний податок з „димів“ — так звана „подимщина“. Сама назва вказує безумовно на тісний його звязок зі старовнинно-руським „димом“. В праві московському „подимщині“ лит.-руський відповидав почасти податок „посошний“.***)

Як бралися дані на стародавній Руси-Україні?

Спочатку дань бралася сирими продуктами — сирівцем (хлібом, медом, хутрами) і вже в більш пізній час грішми, але власне дань грішми почали всеж-таки брати в досить давні часи. Вже в Руській Правді згадується ціла кількість грошевих одиниць: гривні (золотом, сріблом або й просто гривні), куни, ногати, різані, векші (виверицi). Під кунами в даному разі треба розуміти не тільки кунні хутра і взагалі шкіряні гроші, але

---

*) А. Я. Єфименко „Ист. Укр. народа“, 116. Професор Леонтович опреділює „дим“, як частину дворища (Див. Леонтович: „Крестьянській двор“). В тогочасних актах зустрічається рівночасно термін „подимье“ (Дивись хоча-би „Ак. Лит. Метр., том I., 546, 613, 615 і 'др.).

**) Але розпреділення по димам, як це зазначує Вл.-Буданов, робило само населення („Обзор“).

***) Там-само, 80.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

й гроші металеві. На погляд професора Мрачек-Дроздовського,*) кунами в епоху Руської Правди звалися взагалі гроші. В деяких тогочасних памятниках зустрічаються такі, наприклад вирази: „істі куни“ (истыя куны, грам. Ростислава 1150 р.); в данім разі „іста“ значить капітал; проценти-ж на тогочасній мові звалися „різами“. В памятниках зустрічається між иншим свідчення про дань кунами з придатком „чорні“. Олег, наприклад, по свідченню літопису, „примучив Деревлян, имаше на них дань по чорні куні“. Характерно, що в памятниках права „тяглі“ люде потім звалися „чорними людьми“, а їх села „чорними слободами“, хоч в Руській Правді немає терміну „чорні“ люде, а є просто „людіе“.

В Руській Правді згадується також ще одна стара назва: „скот“. В стародавні часи „скотницею“ звалася князівська скарбниця. Скот такого-ж походження, як римське pecunia від pecus — худоба. З цього приводу професор Мрочек-Дроздовський зауважує, що імена „хутр“ в Рускій Правді вживаються лише по спогадах

*) Погляди вчених на „куну“ взагалі ріжні. „Куни, пише напр. А. И. Никитський, були не грошовими знаками, а грошовими сурогатами. Вони не були простими клапотями шкіри, а спровжніми хутрами, що мали нарізну вартість“. (Див. А. И. Никитського: „Очерк економической жизни В. Новгорода“, Чтен. О-ва И. и Др., 1893, кн. I, 101). Але і Никитський зазначає, що правильнійше думка тих, хто гадає, що під кунами треба розуміти „відрізки шкірок“. Куна рівнялася „різані“ „а різань вже своєю назвою викликає думку про відрізок“ (Див. там-же, 102; порівн. Сергеєвича: Лекціи по ист. рус. права, 460—461). Зі свого боку історик Костомаров в одному з своїх творів з приводу „куни“, як одиниці, що виявляла цінність речі, пише, що „одиниця, яка виражала цінність, була куна, куниця, себ-то поняття про цінність певної речі складалося так, що за цю річ можна набути стільки-то кунніх хутр. Чому власне куниця, а не друге хутро набуло це значіння — зясовується тим, що хутро куниці було з усіх хутр середньої гідности — не дуже низької, не дуже високої. Для означення більш низьких цінностей служила білка або векша, себ-то, прикладаючи цю назву, означували вартість речі тим, що за неї можна набути біліче хутро“. (Див. Костомарова: Моногр., VII—VIII т., 360). 40 шкір білки, звязаних разом, звалися „сорочком“. На погляд проф. Сергеєвича, слово куна в Рус. Правді вживається для загального означення грошей, але це слово має і спеціяльне значіння; ним опреділювалася і спеціяльна категорія грошей; в виразі Рус. Правди „10 кун“ треба розуміти „монету визначеної цінности, і з сукупности котрих складається гривня кун, яка заключує в собі декілька таких дрібних одиниць“. На погляд проф. Сергеєвича, гривня кун рівнялася 20 ногатам, 1 ногата 2½ різаням, 50 різань рівнялися 20 ногатам (гривні кун). (Див. Сергеєвича „Лекціи по історіи рус. права“, 459 ст.) Самою дрібною монетною одиницею вважалися векші або вивериці. Проф. Беляєв гадає, що в куні було 18 векш, а в гривні 900. (Див. Беляєва: „Лекціи по исторіи русскаго законодательства“, 202). Не спиняючись тут докладнійше на тогочасних грошових одиницях, вважаємо необхідним лише зазначити, що свідчення памятників права про цілу кількість грошових одиниць від великих по своєї риночної цінности (золота гривня, напр., рівнялася 50 грив. кун) до самих дрібних (векша, в гривні 900), не може зі свого боку не вказувати на інтенсивний розвиток в епоху „Правди“ торговельного і взагалі суспільного життя.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і що гроші вже були з металю. Вважаємо ще необхідним додати дещо про гривню: І. як про одиницю ваги, ІІ. як про грошеву одиницю — гривню, про яку згадує Руська Правда. Академік Круг гадав, що слово гривня норманського походження (hring); Мрочек-Дроздовський гадає, що це слово старовинно-славянське. Гривня — прикметник у скороченій формі; „гривна“ — шийна оздоба, ціп, металеві кільця, що спочатку покладалися на гриву коня, і які з часом стали засобом обміну. Вага гривні був фунт; фунт став основною одиницею ваги. Але вага фунта-гривні не була однаковою; в Новгороді Великому вживався великий фунт (96 золотників), який став основною одиницею міри ваги в цілій Росії. На Україні — в Землі Київській — вживався малий, або так званий грецький фунт (літр) в 24 лоти, або 72 золотники. Що-ж торкається до гривні в значінню грошової одиниці, то її вага рівнялася приблизно половині грецької літри (1/2 фунта). Гривня срібла, як це видко і з археольогичних дослідів, важила 10—15 лотів (півфунта). Але київська гривня мала значіння власне для Землі Київської; в других землях вага гривні могла бути инша.

Дуже цікаво пригадати еволюцію старовинної грошевої одиниці нашої гривні, традиційна назва котрої в наш час була відновлена постановою Українскої Центральної Ради. Основна риса еволюції цілого процесу була, на погляд професора Мрочек-Дроздовського, на труді якого ми в даному разі спираємося, така: „Вагова одиниця замінюється лічбовою і разом з тим зявляється й народжується ідея кредита.“*)

Гривня вже в X віці стає у нас основною грошовою одиницею. Срібло на тогочасній мові мало значіння взагалі грошей, як і куни (тільки куна старійша). В загальному розумінню грошей (з нечистого срібла) куни зустрічаються до XV-го віку. Крім власних грошей, чеканка котрих, як можна гадати, розпочалася з часів Володимира Святого, в широкому обігу на Україні були і гроші чужоземні: німецькі, скандинавські і т. д.

Опріч безпосередніх даней в той час бралася з населення „пошлина“ (мито); під митом в данім разі треба розуміти податок, який пристосовувався до тих або инших відповідних моментів: населення користується тою чи иншою послугою держави, державних органів, і за цю послугу з нього береться відповідна платня у визначеному розмірі, наприкл., судова оплать з цивільних і карних справ.

В той час уже помічалася певна диференція митної оплаті. Так, напр., мито і перевоз бралися при переправі через мости, річки і т. п. Це була своєрідна дорожня оплать. Мито бралося також при провадженню торговельних операцій; були на-

*) Див. Мрочек-Дроздовського: „Опыт изслѣдованія источников по вопросу о деньгах Русской Правды“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

віть спеціяльні урядовці — митники, при участи котрих заключувалися ріжні торговельні умови; про цих митників згадує також Руська Правда. При продажі коня — пише Єфіменкова — митник клав на ньому пятно (тавро), за що знову таки стягалася „пятенна“ пошлина.*) Бралася між иншим спеціяльна оплать з мір і вагівниць; ця оплать („вісне і помірне“) бралася за вимір і з важення краму. Спочатку, як відомо, власне догляд за мірами і вагівницями зосереджувався в руках духовенства.

Більш розвинене було мито судове, судова оплать; бралася судова оплать з цивільних і карних справ; до прибутків з карних справ треба зокрема віднести також грошеві штрафи за відповідні карні вчинки. Відомі ріжні категорії прибутків з судових справ — штрафи: віра, полувіра, продаж; також пошлини: помочне, залізне. Опреділення судових пошлин мається також в Руській Правді. До прибутків од судових справ належали, як ми зазначили, штрафи (кари) за злочин. В Руській Правді за голову забитого („убіеніе“ Руської Правди, убивство, мужебойство Литовського Статута) бралася грошева оплать (заміна приватної помсти). Оплать ця була подвійної форми: 1. головничество — викуп кунами, себ-то пеня на користь родичів забитого і 2. віра (віревне); під вірою розумівся штраф, що стягався на користь князя. Ці традиції що-до стягнення грошевої оплати за убієніє істнують ще в литовський період нашого права, в той час як в Московщині вже в час Судебників діють инші принціпи. По 1-му Литовському Статуту (XVI вік) за мужебойство покладалася: 1. головщина, 2. вина. Головщина (caput) — це була пеня, яка присуджувалася на користь покривдженим родичам за вбитого; вина — штраф на користь господарю.**) В Московщині вже в час Судебників убивців карали смертю. „А доведуть на кого розбой, или душегубство.... того казнити смертною казнею.... а на кого доведутъ татьбу или душегубство, или иное какое лихое дѣло опричь разбоя.... велѣти того казнити смертною казню. А государскому убойцѣ и градскому сдавцу и коромольнику живота не дати: казнити его смертною казнею“ і т. д.***)

Досить оригінальний і характерний „штраф“ уявляла з себе так звана „дика віра“. Під нею розуміється штраф, який платила автономна в своїй самоуправі старовинна українська громада в тих випадках, коли на її землях був знайдений труп забитого, причому сам злочинець не був відомий. Кожна така громада в своїх внутрішніх справах керувалась принціпом кругової відвічальности всіх своїх членів, і цей принціп був тою

*) А. Єфименко: „Ист. укр. нар.“ СПБ, 1906, 50.

**) Тільки по статуту 1566 року за вбивство шляхтича накладалася смертна кара; також і при затриманню убивці на „горячому вчинку“.

***) Судебник царя Івана Василевича 1550 року, 59, 60, 61 арт.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

підвалиною, на котрій базувався інститут „дикої віри“. Громада, як колектив, мусіла відповідати за всіх своїх членів, за спокій та за лад на своїй території, а через це й нести відвічальність, як колектив, за такі правопорушення на її території, які заподіяв невідомий злочинець.*) В свій час ми більш уважно спинимось на цьому питанню, а тут вважаємо лише потрібним зауважити, що інститут „дикої віри“ відомий був усім славянським народам. Так, напр., подібний штраф у відповідних випадках платила сербська „околина“ (громада) по „Закону благовірного царя Стефана“ 1349—1354 р. Пеню за вбивство (hlawa) у відповідних випадках платила і чеська „осада“ (волость), або окрема „гонитва“ — округа, що відповідала, як гадають учені, старовинній „верві“ Рус. Правди.

Продажа Рус. Правди — це був штраф на користь князю, який накладався за ріжні злочини (крім убивства) проти здоровля людей; за відрубання пальця, напр., накладалося три гривні продажі на користь князю, (Тр. 22) За каліцтво стягалася т. зв. „полувіра“ (Тр. 21).

Помічне — це була оплать, яку платили за „поміч“ детським. Помічю детських на суді при провадженню справи користувалися иноді сторони; за цю поміч сторона, що нею користувалася, повинна була платити детському „помічне“. Власне в старовинному українському процесі епохи Рус. Правди, як і потім в литовську добу, активну ролю на суді відогравали самі сторони, а детські і тому подібні органи лише виконували деякі функції підчас ведення справи, функції, які, маючи певне значіння, допомогали ходу самого судового процесу.

Під „залізним“ розумілася оплать, яка бралася з оскарженого, якого позбавляли свободи і заковували в „залізо“.

Опріч цих судових, або звязаних взагалі з веденням суду пошлин, відомі ще деякі категорії пошлин: „корчмита“ — податок, що брався з власників корчем, „гостинна дань“ — пошлина, яка спеціяльно стягалася з купців за користування місцем для складу краму і т. д.

Здавна, очевидно, почали брати ріжні провінціяльні правителі ще спеціяльну пошлину за шлюб, так звані (пізнійше) „виводні куниці“.

Але опріч безпосередніх податків — даней і спеціяльних пошлин — мита (до речі замітимо собі, що слово мито виводять від німецького „Maut“), які бралися з населення, — на останнє вже в той час накладалися й ріжні натуральні повинности.

*) В науці впрочім істнують погляди, що участь громади в платіжці „дикої віри“ иноді мала для її членів характер свобідний, договірний (Леонтович). Для такого висновку є підстава в самій Р. Пр.: „аже кто не вможиться в дикую віру“ і т. д. (Тр. 6.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Із таких повинностей відомий був, напр., так званий „повоз“*) — повинність постачати в інтересах державних і зокрема військових підводи, човни і т. д.; накладався на населення також обовязок направляти мости на переправах через річки і т. п.

Органи влади на місцях (княжі).

Посадники. Органом центрального уряду на місцях був посадник. Посадники призначалися князем в ріжні місцеві адміністраційні центри. Посадник був правителем окремої провінції. На погляд Костомарова, слово „посадник“ відомо всій „Руській“ землі. Як гадає цей учений, посадник являвся урядовою особою, яка мала значіння князівського намісника. Траплялось — пише Костомаров**) — що князь, приймаючи город і край під свою владу, затримував його за собою тим, що садив там посадника. Так Володимир Мономах садив своїх посадників на Дунаю. В городі Володимирі на Волині Святополк, коли захопив це місто від кн. Давида Ігоревича, посадив у ньому свого посадника Василя. Саме слово „посад“, як гадає Костомаров, означує в українській мові возведення в сан, дарування влади. „Так в українських шлюбних церемоніях, що заховують в собі живий зразець удільного укладу, молодий з невістою, в ознаку пошани, садовляться „на посад“.***) На півночі в Новгороді слово „посад“ заховувало в собі зміст і „жилого мѣста“. В Великому Новгороді посадники, як і тисяцькі, відогравали визначне значіння; на свої уряди вони там обіралися, а не іменувалися князем. Яке велике значіння відогравав у Великому Новгороді посадник, свідить хочаби й те, що для опреділення дати якоїсь події звичайно згадувалося імя посадника, який тоді держав свій уряд — „так само як в Римі це робилося по імені консулів“.†) Владика, тисяцький і посадник — ця трійка складала з себе політичне й державне представництво Великого Новгорода.

Влада посадника, як правителя окремої провінції, мала адміністраційний характер; разом з цим посадник доглядав і за стяганням з населення ріжних податків (фінансова компетенція). Він по своїй окрузі провадив суд і росправи; він мусів піклуватися про військову оборону провінції. Посадники, згідно з пануванням у той час приватно-правних поглядів на уряд, стягали

*) З „повозом“ ми зустрічаємося в литовський період історії нашого народа: так про „повоз“ згадується вже в земському привілею короля Казимира Ягайловича 1457 року.

**) Костомаров: том VII—VIII. 256.

***) Костомаров, там-же.

†) Там-же.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

безпосередньо з місцевого населення на своє утримання, так званий „корм.“ Власне у внутрішнє управління провінції вони не мали змоги значно втручатись, бо кожна громада, складаючи з себе автономну одиницю, користувалася самоуправою, обіраючи для управління і суду свої окремі земські органи влади: соцьких, десяцьких, старців, добрих людей і т. д.

Земські органи влади.

Визначним представником земської влади — земщини — в старовину був так званий тисяцький. На уряді тисяцького відбивається стародавній, архаїчний поділ території з її населенням на окремі десятичні округи. Ціла земля складала з себе тисячу (ідеальну). Старші городи й провінції поділялися на сотні та десятки. Професор Грушевський*) між иншим звернув увагу, що в той час як в других землях тисяча звичайно сходилась із землею, на території Полян центром одної тисячі був Київ, другої — Білгород, а третьої — Вишгород. Поділ території з її населенням на десятичні округи виявляв із себе старовинну військово-адміністраційну організацію землі. Як давній пережиток, як „архаїзм“,**) рештки цієї старовинної організації ще жили в XI і XII століттю. Від цієї старовинної організації землі і математичного ідеального поділу населення на тисячі, десятки і сотні ведуть своє походження уряди тисяцького, десяцьких і соцьких. З протягом часу на уряді тисяцького вже зєднуються принціпи центрального і місцевого управління, і сам тисяцький, замісць безпосереднього обрання на свій уряд населенням, іменувався вже князем. Функції влади тисяцького, соцьких і десяцьких мали характер військово-адміністраційний: почасти в їх руках зосереджується також компетенція адміністраційно-фінансова (догляд за виконуванням населенням ріжних грошевих і натуральних повинностей).

Тисяцький.

Тисяцьький — „старійший чин землі“ (вираз професора Грушевського.***) Тисяцький здавна виступає в ролі заступника самого князя, він-же — провідця народнього війська (земського ополчення). Після того як в справах військових поширилися впливи елементу дружинного, роля тисяцького, як начальника війска, значно підупадає. Тисяцький відав також і справами торговель-

*) Грушевський: „Очерк исторіи укр. народа“, 57.
**) Там-само, 114.
***) Там-само.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ними, між иншим і судом. Він-же повинен був піклуватись про охорону ладу і спокою — себ-то відати справами, які стосуються т. званої „поліції забезпеки“. Взагалі тисяцький був представником народніх інтересів, інтересів самої земщини, і через це до голосу тисяцького мусів прислухатись і князь. Коли, напр., князь хотів розпочати війну без волі віча, на перешкоді намірам князя ставав тисяцький. Тисяцькі відогравали значну ролю в демократичному Новгороді; для розвитку тих тенденцій, які характеризують посаду тисяцького, як „народнього трибуна“*) (вираз професора Владимирського-Буданова), не було з другого боку жадних сприятливих умов у Московщині, чому красномовним свідченням являється траґічна смерть останнього московського тисяцького, що був у 1374 році покараний на смерть.

Таким чином тисяцький був представником земщини в центрі, визначним орґаном власне земського управління.

Орґани влади земського управління (місцеві).

На місцях орґанами земського управління були соцькі, десяцькі, старости, старці, добрі люде і т. д.

Соцькі та десяцькі.

Соцькі. Спочатку діяльність соцьких, як і діяльність тисяцьких, мала головно характер військовий: з розвитком князівської влади і князівського службового елементу функції соцьких були скорочені. Головні обовязки соцьких покладалися в піклуванню про забезпечення в даній адміністративній одиниці ладу і порядку — функції характеру поліційного; до їх обовязків також належало піклування про постачання підвод в інтересах військових і взагалі для службових осіб, турботи по відбудуванню ріжних будівель для захисту городу від ворогів, стягнення з населення ріжних повинностей.

Ті самі функції по містах, головним чином функції поліційного характеру, виконували підлеглі соцьким десяцькі. З цими старовинними орґанами влади — соцькими і десяцькими — ми пізнійше зустрічаємося під назвиском „сотників“ і „десятників“. В Чорній Руси на чолі місцевої сільської адміністрації — сорочники, в наддніпрянських волостях — старці, в степових південних околицях Київщини — стоять отамани і т. д.

*) „Обзор“.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

II.

Народній суд.

Що торкається власне організації народньої судової влади і ріжних її органів, то цього питання в ширшому масштабі ми торкнемося пізнійше, коли будемо викладати про судовий устрій на Україні, а зокрема про організацію народнього українського суду (так званого „копного") в литовсько-польський період нашого права. Тут лише вважаємо потрібним зауважати, що суд князя та його тивунів далеко не уявляв з себе організації, яка охоплювала під свій присуд усю масу тогочасного населення. Уявляючи з себе цілком автономні одиниці, окремі громади з давніхдавен правувалися на підставі стародавніх звичаїв народніх, незалежно від суду князя та його урядовців. Народ сам зумів забезпечити собі лад і спокій шляхом організації свого, окремого від князівського народнього суду. „На всьому протязі — пише О. Єфіменкова — обнятому українським племенем, в крайньому разі у відомих нам ближче „руських" його межах, в XVI і XVII століттю ми бачимо якісь територіяльні організації досить великих розмірів, що охоплювали у свій район по декілька великих заселених місць, себ-то розмір їх мусів-би приблизно відповідати розмірові сьогочасної волости. Ми не маємо відомостей про жадні инші функції організацій, крім судової, і тому можемо назвати ці союзи судовими округами, хоча з словом, „округа" ми звикли зєднувати думку про штучний поділ, а тут ми маємо діло з організаціями, які виросли природним шляхом".*) Ці народні, так звані копні організації, безумовно, вели своє походження з давніхдавен, на що маються ясні вказівки в Р. Правді. В Руській Правді, як відомо, згадується не тільки про так званий „заклич або заповідь на торгу", про челядина, який „сховався",**) про ізвод перед 12 чоловіки;***) там теж згадується і про „свод в городі" і „свод по землях — конах",†) про так зв. „гоненіе слідом з чужими людьми" (сусідами) і „послухи".††) Сумніву не може бути в тому, що копи литовсько-польського періоду і кони в Руській Правді знаходяться поміж себе в тісному ґенетичному звязку. „Копи — пише професор Леонтович — безумовно уявляють з себе розвиток конів Правди, відносяться до старовинних славянських установ, мають один корінь з чеськими „осадами" і з сходками на торгу, конами Правди".†††)

*) А. Єфіменко: „Копные суды в лѣвобер. Украинѣ", 198.
**) Тр. Сп. 26—28.
***) Ак. Сп. 14.
†) Тр. 31, 33 і др.
††) Там-же 70.
†††) Леонтович: „Рус. Правда и Лит. Статут".

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

На самостійне становище в той час суду народнього вказують і ті „судні мужі“, старці, добрі люде, про котрих згадує Руська Правда. Власне під т. зв. „добрими людьми“, що затримались і в литовський період історії нашого права, розумілися сусіди сторони в процесі, що мали значіння — як висловлюється проф. Леонтович — „почасти суддів факта, почасти свідків“. В інституції добрих людей безумовно заховані були зерна тих підвалин правного суду, на яких базується інститут присяжних суддів, „присяжних засідателів“ — безсторонніх, обєктивних суддів самого факту про вину або невинність підсудного. Характерно, що цей інститут „добрих людей“, затримавшись потім в литовсько-українському законодавстві, в Московщині — як це засвідчує той-же вчений — був паралізований і навіть цілком щез під впливом раннього розвитку шкідливих для нього адміністративних і судових порядків.*)

I.

Адміністраційний поділ.

Свого часу ми зауважили, що слово „волость“ мало в особі ширший і більш тісний зміст; в значінню ширшому під волостю розуміється ціле окреме князівство, себ-то окрема держава з своїм вічем (городським), князем та иншими органами влади; в більш тісному змісті слово „волость“ мало значіння окремої провінції, яка разом зі своїми пригородами знаходилась під управлінням своєї місцевої влади. Такі провінції були неоднакові. Складні провінції — пише професор Влад.-Буданов**) — звуться або попередніми племенними назвами (1149 — „всі дреговичі“), під якою назвою розумілася провінція Чернигівської Землі, або до них прикладаються назви ґеоґрафічні, як напр. „Посемье“; також (але рідко) звалися і тисячами. Частійше вживалася також назва „полк“ (Полк Білгородський, Полк Київський). Але частійш за все окрема провінція звалася волостю. Волость, виявляючи з себе складну частину цілого князівства, цілої взагалі держави, в свою чергу поділялася на сотні. У Великому Новгороді українським сотням відповідали так звані „погости“ і „потуги“.

Руська Правда згадує ще одну одиницю провінціяльного поділу — „вервь“.

„Вервь“, як старовинна провінціяльна одиниця, здавна приваблювала до себе увагу вчених. Що-ж власне можна розуміти під „вервю“? Ми в початку нашої роботи підкреслили той процес, який характеризував собою цілу еволюцію старовинного суспільного життя; ми пригадали в свій час, що з притягненням до ро-

*) Леонтович: Там само.
**) Див. „Обзор исторіи русскаго права“, 74.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

дових організацій нових елементів, родові звязки порушалися, упадали, і замісць їх виникали инші звязки територіяльно-родові, а це в свою чергу вело до організації життя на громадсько-територіяльних підвалинах, на ґрунті єдности території і місця прожиття. От-же в науковій літературі висловлювалися думки, що під старовинно-руською „вервю“ треба власне розуміти товариство людей, що були звязані не стільки єдністю свого кровного походження від одного роду, одного родоначальника, скільки звязками територіяльними — місцем прожиття. Старі кровні звязки вже не мають того значіння, що колись мали: виникають звязки більш ширші, звязки характеру громадського, суспільного. В основу взаємовідносин членів такого товариства, членів такої громади, покладалася кругова відвічальність усіх членів за кожного з цілої громади — за всіх. Ціла громада, все її населення, правується на підставі своїх стародавніх звчаїв і через свою громадську судову організацію, відому нам потім під назвиском суда копного, підтримує на своїй території порядок і лад. Таким чином „вервь“, про яку згадує Руська Правда, була надзвичайно давнього походження. Така старовинна адміністраційно-судова одиниця, що не утворилася штучним шляхом, шляхом адміністраційних розпоряджень зверху, а виросла природно, складаючи з себе свого роду один із етапів в цілому процесі суспільного життя, була відома й иншим славянським народам; так, напр., у Поляків було так так зване „opole“ (в латинських актах XII-го століття vicinatus, vicinia), у Виндольців „обина“; у Сербів „околина“, про котру згадують ще й закони царя Стефана. В науці між иншим також панувала думка, яка до цього часу не втратила свого інтересу, прирівнювати старовинну руську „вервь“ до південно-славянської „задруги“, під котрою розумілася власне родинно-громадська організація. Але такі представники науки, як професор Сергєєвич, не поділяють цього погляду. „Ми не маємо жадних вказівок на те, що „вервь“ — писав профессор Сергєєвич — була родинно-громадською організацією. Скорійш є підстава думати, що вона була територіяльною громадою, в склад якої увіходили по загальному правилу не тільки родичі, але й усі члени громади. Південно-славянська „задруга“ й сама не старовинного походження. Вона не старійша від XV-го віку.*) З свого боку професор Владимирський-Буданов висловив думку, що старовинній „верві“ відповідає новгородський „погост“ або „потуг“, як одиниця провінціяльного поділу; так-само „верві“ відповідала „сотня“ і „губа“ (в Пскові і Новгороді).

Звідкіль взялася сама назва „вервь“? Деякі вчені, напр. Погодін, виводили цю назву від норманського слова warf — округа;

*) Сергєєвич: „Лекц. и изслѣд.“ 260.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

професор Владимирський-Буданов теж підтверджує, що корінь цього слова загальний индо-европейський — warf,*) але другі вчені (Міллер, Соловйов, Сергєєвич) виводили назву „вервь“ од славянського слова „веревка“.**) Висловлюється і погляд, що на Руси, як і в старовинному Римі, родинний звязок одержував назву „веревки“, „ужа“ — римське linea. „Вервь“ Руської Правди — пише професор Сергєєвич — адміністраційна одиниця, населення котрої не памятає про єдність свого походження і певно має в своїх колах приблудних чужородців. Всі вони звуться „людіе“.***) Зважаючи на те, що населення „верві“ само правується на своїх вічах, на своїх зібраннях, де-хто з учених, напр., професор Леонтович †) висловлює гадку, що, можливо, Руська Правда під „вервю“ розуміє не виключно саму відповідну округу — волость, а і саме зібрання волостних людей.

Військо.

На організації війська і військової справи взагалі досить уважно спиняються в своїх працях історик Костомаров††) (організація війська у В. Новгороді) і проф. Сергєєвич.†††)

Військо в той час складалося: 1. із народнього ополчення (земське військо) і 2. з князівської дружини. Таким чином на упорядкуванню справи військової, на її організації і структурі самого війська, відбивався подвійний характер державних форм: поруч князівських органів стояли й сили самої земщини.

Народнє ополчення не складало з себе постійного війська, воно скликалося тільки на час війни; по закінченню війни земське військо демобілізувалося, і „вої“ відпускалися додому. Народнє військо складалось з усіх верств населення і через це виявляло з себе загально-земську, загально-народню силу. Участь народа у війську, скількість війська, справи постачання і т. д. вирішувало і опреділювало народнє зібрання — віче. Траплялося иноді так, що скликалося поголовне ополчення — до війська мусів вступити кожний, хто міг носити зброю. У звичайних випадках земське військо поповнювалося охотниками; імпульсом вступу до війська охотників являлася надія здобути на війні військову славу†*) та

*) Див. „Обзор“, 79.
**) Веревка вживалася, як одиниця земельної міри.
***) Сергєєвич — там-же, 258.
†) Леонтович: „Руська Пр. і Лит. Стат.“.
††) Костомаров, тт. VII, VIII.
†††) Сергєєвич, „Рус. Юрид. Древности“.
†*) В одній старовинній колядці, в якій розповідається про морську виправу Русинів на Візантию, воїни висловлюють такі бажання:

Не куймо, браття, золоті перстені,
Куймо, браття, шовкові шнури,

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

здобич. Князі, бажаючи розпочати війну, зверталися з закликом до охочих людей, запрошуючи їх до свого війська, але щоби скликати земське ополчення, князь мусів рахуватися з волею віча.

На чолі народнього ополчення стояв тисяцький; під командою тисяцького знаходилися соцькі й десяцькі. На час війни для командування окремими частинами війська іменувалися так звані „ратні воєводи“ (із мужів і бояр).

Постійним військом була дружина князя і дружини бояр. Дружина, як ми знаємо, поділялася на старшу (бояре, мужі), і молодшу (детські, отроки і т. п.).

Але опріч цих двох категорій війська було й військо наємне; головним чином воно поповнювалося тим елементом тюрським, що з давніх-давен перебував почасти і на самій Україні-Руси; в свій час ми пригадали, що з кінцем XI-го віку Тюрки-Берендії і Печеніги почали увіходити в українське життя, як складова його сила; од часів Мономаха ці тюрські елементи під назвою „чорних кльобуків“ жили по берегах річки Росі. От-же цими елементами здебільшого поповнювалося і це чужоземне наємне військо. Ми пригадали навіть і думку історика Костомарова, який натякнув на можливість вбачати у військових організаціях „чорних кльобуків“ зачаток майбутніх козацьких товариств на Україні.*)

На погляд професора Сергєєвича, кожний із цих розрядів війська також иноді звався дружиною; також і всі вони разом иноді звалися дружиною. Так під 1036 роком мається таке свідчення: „Ярослав виступи із града і ісполчи дружину: постави варяги посреді, а на правій стороні кияне, а на лівім крилі новгородці“. Але все-таки в літописних свідченнях слово „дружина“ частійш за все вживається для опреділення власне князівського війська; під 1024 роком в літопису, напр., читаємо: „Мстислав же рече: хто цьому не радий? Се лежить сіверянин, а се Варяг, а дружина своя ціла“. (Див. Сергєєвича „Рус. Юр. Др.“).

Військо складалося з кінноти (конників) і піхоти. Зброя була: мечі, списи, сокири, луки із стрілами, рогатини; для захисту від ударів ворога вживалися броня, щити і шеломи. Для означення війська в літописних свідченнях зустрічаються терміни „полк“ і „рать“. Проф. Сергєєвич гадає, що під полком треба розуміти (в більш пізній час) праве чи ліве крило війська, під

Шовкові шнури, мідянні човна.

Спустимось вниз по Дунаю.

Гей, по Дунаю під Царгород і т. д. (див. „Іл. Іст. України“ Грушевського).

*) Яку значну військову силу складав собою власне цей тюрський елемент — про це маються вказівки в літопису: у князя Ярополка, коли він року 1130-го пішов на Чернигів, було 30.000 берендіїв; у князя Володимира Глібовича в 1185 р. було 21.000 їх-же, і т. д. (Див. В.-Буданова „Обзор“, вид. V., 1907, 87 ст.)

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ратю — військову силу взагалі — армію.*) В час війни, яку вели вкупі ріжні князі, єдности командування не помічалося. Кожний окремий князь сам вів своє військо. „Дерзські і кріпкі на рать“, князі посилалися вперед. Про істнування яких-будь правил, що встановлювали військову дисципліну, вказівок не мається. Очевидно, визнання кожним вояком свого військового обовязку, надії здобути на війні славу і військову здобич — були єдиною забезпекою захования в час походу в самому війську необхідного ладу і порядку. Власне почуття підсказувало кожному воякові в інтересах справи не порушати порядку й ладу в час походу; але, певне, ексцеси й чималі бували. Новгородське військо, по свідченню Костомарова, уживало на війні, як звичайного способу боротьби з ворогом — вогню. „Взагалі палити, пише Костомаров, складало звичайний спосіб війни . . . Як скоро увіходили у ворожу землю — треба було палити“.**)

Постійним утримуванням користувалася лише дружина,***) (отроки, гриді і т. д.). Звичайне військо мусіло в часі війни само собі здобувати корм. Обєктом для здобуття корму і військових трофеїв була власність ворога. Але деякі вчені (напр., професор Сергєєвич) констатують, опріч безпосереднього здобуття собі кожним вояком корму в час походу, й инші способи більш орґанізованої винагороди війська. А саме, на погляд проф. Сергєєвича, мала місце система одноразових грошових винагород, які видавалися кожному воякові зараз після закінчення походу. Очевидно, ці винагороди видавалися з тієї контрибуції, яку накладали на ворога, коли похід був удалий. Опріч того корм в часі походу видавався воякам орґанізовано при переході військ через території союзних князівств; у данім разі союзники допомагали один другому в час війни на підставі окремих умов і договорів проміж себе. Для впорядковування цієї справи на місцях були навіть спеціяльні урядовці, що завідували кормом призначеним для вояків, піклувалися про відведення для війська помешкань, про постачання підвод і т. д.

Центральне військове управління зосереджувалось у руках самого князя, тисяцьких і воевод; що торкається місцевого військового управління, то на чолі його стояли посадники.

---

*) У В. Новгороді, на погляд Костомарова, слово „полк“ мало ширше і стислійше значіння; в першому значінню під „полком“ розумілося все ополчення, що йшло на війну, за виключенням дружини князя; у другому — відділ війська. („Сѣв.-рус. народоправства во времена уд.-вѣчев. укл.“, 278).

**) Костомаров: „Моногр. тт. VII і VIII“, 279.

***) Можна гадати, що дружинники одержували від князів добре утримання. Старі дружинники, по свідченню літописця, не покладали на своїх жінок золотих обручів, не ходили їх жінки в сріблі. От-же можна гадати із цього свідчення (XIII-віку), що в цьому принаймні віці дружина матеріяльно була добре забезпечена.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Федеративний принціп на Україні і теорія Костомарова.

Ми спинилися вище над організацією форми влади в старовинній Українській (Київській) Державі і накреслили в загальних рисах еволюцію українських державних форм та загальну структуру самої держави-землі. От-же повстає тепер питання, яку-ж власне державну форму уявляла з себе давня українська держава — Земля Руська?

Чимало російських учених вбачали в тогочасному державному устрою виявлення принціпів монархичних. Мало того, більшість російських істориків навіть тримається думки, що пізнійша московська монархія з її царським самовладдям являється прямим спадкоємцем Київської Руської Держави, і з особливою любовю вишукують монархичних принціпів у Київській Руси. І данина, яку збірав Олег і Ігор „зі всіх Славян, що підлягали їх владі, і „світлі князі під рукою Олега і Ігоря сущі", і єдиний князівський рід", і „ліствичне восходження князів", і ніби „єдині не тільки релігія, а і мова і право єдині для Київа і для Суздаля або Володимира на Клязмі — весь цей матеріял до ріжних дрібниць включно — все використовується для того, щоби підкреслити державно-монархичну традицію, яку ніби веде Москва від Руси Київської. „Звичайна схема „русской исторіи" — пише проф. Грушевський — починається оглядом кольонізації Східної Европи, захоплює історію Київської Держави до половини XII-го віку, потім звичайно з київського погрому 1169 року переходить до знову сформованого великоруського князівства, ростово-суздальського, яке замінило Київ, як новий політичний центр, і слідкує за історією московського народа, або держави, пристосовуючи до неї час до часу той чи инший епізод з історії України і Білоруси... Тільки з трудом і дуже повагом проникає в учену літературу розуміння того ясного і цілком очевидного факту, що київська держава, її право, побут і культура у московської народности зявляється майже такою-ж рецепцією, як право і культура візантийська або, напр., польська, в життю українського народа XVII—XVIII віків." *)

Ми не будемо тут спинятись на цих тенденціях російських учених від Карамзіна, Соловйова, Кавелина до Ключевського і Платонова включно, про них уже було говорено. Нас у данім разі цікавить юридичний бік справи про саму форму української державности київського періоду. Із цього боку — мусимо і це ствердити — і в російській науковій літературі висловлювались

*) Проф. Грушевський: „Очерк ист. укр. народа", 107 (курсив наш).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

і инші думки. Вже, напр., Лешков у своїй рецензії на роботу Сергєєвича „Вѣче і князь“ замітив, що старовинна Київська Руська Держава була й „ні теократія, ні патріярхальна або патрімоніяльна держава, ні монархія, ні републіка, а щось нове — нова форма державного устрою, яку необхідно самостійно досліджувати.“*)

Що-ж власне уявляла з себе Київська Україна-Русь з точки погляду права державного, які принціпи просвічують в її державній організації?

Із аналізу природи її державности, що нами вище зроблений, видно, що старовинна Українська (Руська) Земля не складала з себе в політичному відношенню якогось моноліту, одної держави: при єдности релігії, мови, правних традицій, при єдности навіть князівського роду, представниками котрого були обсажені всі столи, — Руська Зешля не утворила з себе врешті-решт єдиного політичного цілого; вона врешті виявляється перед нашими очима у вигляді цілої системи окремих самостійних держав зі своїм вічем, зі своїм князем, зі своїм військом та зі своїми органами влади в кожній. Підходити до старовинно-української держави з шабльонним поглядом про державу, як про щось закінчене, замкнене в собі — не годиться; тім більше не годиться вбачати в її старовинній формі якесь азійське царство, якусь китайщину, що за своїми стінами завмерла для дальшого поступу; не з централістичною державою, що трощила всі прояви місцевої самобутности,**) ми маємо діло; навпаки — ми мусимо констатувати инші змагання, инші тенденції; ми мусимо сконстатувати, як факт, що на українській території врешті-решт кожна окрема волость, кожний окремий визначний кус землі тягнулися до політичної самобутности. Це, очевидно, був той процес, з яким уже і в дуже давні часи світової історії підчас її розгляду зустрічається і історик, і правник у найріжнійших народів. Зміст змагань, зміст стихійного процесу залишалися незмінними; ріжнилися форми, шляхи і методи. І в даному разі, коротко кажучи, маємо діло з досить складною державною формою.

Як відомо, в сучасній науці державного права вже більш-менш ясно відріжнюються друг від друга так званий „союз держав“ (Staatenbund) і „союзна держава“ (Bundesstaat).

Вже в XVIII віці теоретики державного права змагалися ухопить основну ріжницю між цими двома формами складної держави. Вже в т. зв. „Federalist-і“***) висловлювалися погляд, що головна

*) Див. Лешков: Рецензія на „Вѣче і князь“ — Сергєєвича, 238.

**) Яскравий приклад такої держави уявляло з себе безумовно історичне велике князівство (потім. царство) Московське, основні традиції котрого потім продовжувала б. Імперія Російська.

***) Журнал в Зєдинених Державах Північної Америки.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ріжниця між союзом держав і союзною державою покладалася власне в тому, що в союзі держав центральна влада встановлюється не над підданими, а над самими державами. В першій половині XIX-го віку наукова думка прийшла до висновку, що „союз держав“ власне не єсть один політичний орґанізм, а простий звязок цілком самостійних і суверенних державних тіл — міжнародньоправна згода. В наш час панує взагалі думка, що в союзній державі кожна окрема держава, що увіходить в союз, єсть член союзу і обовязково бере участь в утворенню загальної волі (центрального уряду). Через це союзна держава обовязково повинна мати свій уряд, свій представницький орган і навіть свої окремі суди (федеральні трибунали), цілком незалежні від урядів, представництв і судів кожної окремої держави, члена союзу (федерації), при чому сі центральні органи здійснюють свої державні завдання безпосередньо.

Ми не будемо тут торкатись всіх поодиноких теорій і поглядів, які власне стосуються союзної держави (Єлінек, Токвіль, Вайц і другі). Ми не будемо спинятись навіть на теорії про так званий „поділений суверенітет“ (між союзом і окремими штатами), одним із представників якої являється Токвіль, і на питанні про можливість чи неможливість істнування несуверенних держав, на ріжниці між суверенними і несуверенними державами, між несуверенними державами і простими автономними одиницями, громадами і т. д. — всі ці питання, як спеціяльні, стосуються власне науки державного права.

Нам лише важливо сконстатувати факт, що в сучасній нам науці державного права підкреслюється положення, що в союзній державі обовязково мусить істнувати якийсь зверхній загальний орган, що стояв-би над окремими частинами одного загального цілого. От-же сконстатування цього питання нам і необхідно для вияснення, чи не помічається в процесі утворення старовинноукраїнської держави власне принціпів федеративних; чи не маємо ми діла зі своєрідною українською федерацією. Такої думки, як відомо, свого часу тримався найвидатнійший історик наш небіжчик професор Костомаров. Ми вже відмітили погляд Костомарова на основний напрям державного процесу в Руській Землі. Костомаров тримався думки, що цей процес ішов двома шляхами — „з одного боку до складання цілої Руської Землі в одно державне тіло, а з другого до утворення в ньому політичних орґанізмів, котрі, заховуючи кожний свою самобутність, не губили-би проміж себе звязку і єдности, яку виявляла-б їх сукупність“. Костомаров мусів сконстатувати, що в період коло половини XII-го віка вже ясно відзначився поділ на окремі землі з цілою системою волостей в кожній ґрупі володіння; поділ стався по етноґрафичних ознаках; межі поділу були зазначені самими на-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

родностями. При чому разом і Русь-Поляне, і Волинь, і Русь Червона — всі частини Української Землі і української народности складали єдину південну Руську Землю.*) Окрім релігії, мови, походження та побуту визначний звязок між всіма частинами цілої території покладався, на думку Костомарова, і в „єдиному князівському роді“. Всі ці сили не допускали окремі землі до організації свого життя на ґрунті цілковитої відірваности одної від другої, але ці сили разом з тим не були остільки міцні, щоби злити всі частини в єдине ціле.**) Зокрема Костомаров силкувався знайти звязок між самими князями, знайти такий орґан, який стояв-би над кожним із них, як орґан зверхній. За такий зверхній орґан Костомаров вважав великого київського князя. Таким чином Костомаров, опріч сконстатування цілої катеґорії сил моральних (мова, віра і т. д.), сил, що підкреслювали певну духовну єдність окремих часток цілої теріторії, — силкувався знайти і юридичну основу, підставу, на котрій базувались-би взаємовідношення окремих земель і волостей. Вбачуючи цю правну підвалину в особі великого князя київського і його функціях, функціях, які надавали йому значіння князя „старійшого“, князя, що був відносно инших з „отця місце“, — Костомаров і обґрунтував свою теорію про федеративне походження старовинної Руси.

Сумніву не може бути в тому, що аналіз старовинної руської державности, який був зроблений Костомаровим, його думки про федерацію Руси відкидати цілковито нам не можна. Аналіз Костомарова глибоко зачіпив той складний процес в народженню і поступовому зрості нашої державности, який нами коротко зясований вище. Федеративні тенденції дійсно помічаються в процесі народження Київської (Руської) держави, і з цим фактом мусять рахуватися історики права; навіть і ті представники науки, які цілковито стоять на инших позиціях, визнають за костомарівською теорією про федерацію Руси визначну наукову вартість. „Замовчувати цю ідею — пише, напр., про погляд Костомарова на федеративні підвалини Руси професор Владимирський-Буданов***) — неможливо,“ додаючи, що цьому погляду, цій теорії, повинно дати окреме місце серед пережитих форм руського державного порядку. Але в теорії Костомарова було одно слабе місце, свого роду „Ахілева пята“, по котрій вдаряли представники юридичної наукової думки. Це та правна підвалина, яку для обґрунтовання своєї теорії Костомаров найшов в особі великого князя київського, в його владі, в його функціях. Ми вже зазначили свого часу, що з боку правничого влада князя київ-

*) Костомаров: „Мисли о федер. началѣ въ древней Руси“, 9.
**) Там-само, 49.
***) „Обзор“; доповнення до I части; стаття: „О федер. начал. на Руси.“

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ського не визначувалася якимись окремими офіційними функціями, які-б цього князя підіймали над иншими, як певний правний зверхній орґан в системі поодиноких земель і волостей. Він дійсно був старійшим, він дійсно був „в батька місце“, а навіть і патріярхом серед усіх инших князів, патріярхом цілої Руси; але його впливи — як ми вже зазначили — були морального походження, не спирались на певний юридичний ґрунт, на певну державну підвалину. Це в наш час доказано зокрема трудами проф. Сергеєвича; а раз так, то з огляду на вимогу теорії державного права про необхідність в системі федеративній мати певний центральний орган — вимогу, про котру ми й нагадали вище, — теорія Костомарова підбивається значно в самому важливому свому положенню. Це, очевидно, замічав сам творець її, сказавши про федерацію Руси між иншим так: „Щось хотіло вийти — і не вийшло, щось готовилося — і не доробилося“.*)

Процес федерування, кажучи иншими словами, визначився, але не закінчився. Закінченню цього процесу, на погляд Костомарова, власне зашкодили татарські наступи. „Русь — пише Костомаров — стреміла до федерації, і федерація була формою, в котру вона починала одягатися. Татарське завойовання зробило раптовий зкрут в її державному життю“.**)

Загальний висновок про основні підвалини старої української (київсько-руської) державности.

Закінчуючи про форму і орґанізацію влади на старовинній Україні-Руси, вважаємо за конечне підкреслити ті загальні положення, які, на наш погляд, ясно визначуються в тогочасній державности. Перш за все ясно визначується ідея народоправства. Верховним орґаном землі-держави було вічє, найдорогоцінніше і найважливійше явище народньої самобутности*) (Костомаров). Але разом з тим і князь, як визначний орґан влади, бере участь в керуванню державою, виявляючи з себе „необхідний її елемент“. 2. Ідея децентралізації влади: автономія громад, місцева самоуправа і т. д. 3. Принціп виборчий (демократичний): народ управляється і правується своїми виборними властями (старці, соцькі, десяцькі, суд по землях — конах і т. д.); представники центру на місцях, як посадники і т. п., не порушають загально-демократичної концепції цілої державности. 4. Домінування приватно-правних принціпів і в сфері державного управління: система кормів; орґани кня-

*) Костомаров: „Ист. моногр. и изслѣд.“ т. I, 201.
**) Там-само, 49.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

зівського управління, як тивуни, виконують не тільки обовязки характеру державного (суд і т. д.), але й кермують князівським господарством; сам двір князя не відокремлюється ясно від приватного князівського господарства і т. д. Суд князівський з його вірами і судовою оплатю зявляється „прибутковою статею“, як для самого князя, так і для ріжних його органів. Лише помалу, шляхом еволюції, норми права публічного починають яснійше визначуватися і набірати самостійної ваги і значіння. 5. Ясно закреслений договірний характер правних стосунків: віче і князь і, як звязуюче звено, „ряд“; договори князів між собою (дума князів), договори князів з землями і т. п. Звідсіль — федеративні тенденції в процесі народження держави (на наш особистий погляд, власне не федеративні, а скорше конфедеративні);*) цей процес не доходить, не закінчується. 6. Держава не панує над людиною, над особою, не виявляє з себе самоціль; не населення для держави, а ця остання для потреб населення: невдалому князю народ вказує „путь чист“. Звідсіль актуальність самого населення, яке бере безпосередню учась у державному життю, його (населення) самодіяльність і енергія. Народ правується головно на підставі норм права звичаєвого, стародавнього; народ сам творить своє право, якому підлягають і князі. 7. Як прояв демократичности державного устрою — повна відсутність станів, замкнених в собі самих корпорацій, каст.**) І смерд, і боярин політично рівноправні; і смерд і боярин разом з князем беруть участь у вічу, яко органі, що виявляє верховну волю народа. Взагалі в цей період у сфері життя державного ясно зазначуються ті сили, що заховувала в собі сама земля, сили самої земщини, через що і цей період — так звана „княжя доба“ — відомий під титулом періоду земського.

Підупад Київа.

З відокремленням земель значіння Київа, як політичного центру, підупадає. Кожна земля з цілою системою своїх волостей, виявляючи одну ґрупу володіння, тяглася вже до своїх власних

*) Моногр. т. I, 15.

**) Кожна держава-волость врешті-решт була суверенна і цілковито незалежна. Договірний принціп конфедеративний просвічувався у думі князів, у князівських зїздах, де князі умовлялися, заключували військові конвенції для оборони своїх волостей і т. д.; але разом з тим відчувається і ширше поняття про єдину українську націю (федеративний принціп). На тих-же зїздах своїх князі кажуть: „Пощо губимо Руську Землю?“

***) Хоч фактична нерівність між поодиникими верствами, а зокрема нерівність економічна, в дійсности істнувала, (заможний боярин і хлібороб-смерд, або „ролейний закуп“ — наймит і т. д.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

центрів, а Київ (з другої половини XII-го віку) вже не відогравав тої визначної політичної ролі, яка впадала на нього здавна. Підупаду політичного значіння Київа сприяла ціла низка ріжних причин, характеру, як зовнішнього, так і внутрішнього; до перших треба безумовно віднести ту дезорганізацію, яку вносили в життя наступи тюрських хижацьких орд (Половців.). Нападаючи на каравани купців, вони підривали торговельні стосунки Київа з иншими землями і взагалі з иншими країнами, а це не могло не відбиватися на економічному стані цілого краю — цілої землі. Перенесення ж військових подій на державну територію вносило в життя заколот, дезорганізацію, порушувало спокій в державі. Але опріч цих зовнішніх причин, що підривали значіння Київа, дуже спричинилася його підупадові і та боротьба за київський стіл, яку провадили проміж себе представники ріжних ліній князівського дому. В Землі Київській, як відомо, управа зосередилася врешті-решт головним чином в руках старшої лінії Мономаховичів, але на київський стіл претендували і князі молодшої її лінії, також і князі чернигівські. Це все причинилося до загострення міжкнязівських стосунків та поширення міжкнязівських „котор“ і усобиць.

Ці усобиці українських князів, як відомо, використали князі московського Ростово-Суздального князівства, яке якраз в той час (друга половина XII-го століття) набрало визначного політичного значіння і визначної сили. Суздальські князі*) завше зазирали на Київ, з іменем котрого було звязано стільки славних історичних спогадів, вони ввесь час стреміли до заволодіння ним, щоби скорити своїй владі цей стародавній український центр. Усобиці українських князів їм були на руку. В 1169 році Суздальский князь Андрій (Боголюбський) — син князя Юрія Довгорукого, вмішався в сперечання українських князів, щоби знищити старовинний український центр Київ, і з великим військом напав на город. „Суздальці — пише професор Грушевський — кілька день грабували місто, церкви, монастирі, не жалуючи нічого: забірали з церков ікони, книги ризи, дзвони навіть здіймали, везли до себе в північні краї, людей убивали і забірали в неволю.“**) Описуючи цю нечувану, жорстоку навіть на ті часи розправу з Київом, яку заподіяли Москалі, літописець кінчає своє оповідання такими словами: „И бысть в Кіевѣ на всѣх человѣцех стенаніе и туга и скорбь неутѣшимая и слезы непрестанныя“ (Ип. 100). В 1203 Київ був знову пограбований. Після цього зруйнування Суздальцями, Київ — на погляд Грушевського, — упадає вже зовсім, упадає вже так „що пізнійший татарсь-

*) Князі ці були з молодшої лінії Мономаховичів.
**) М. Грушевський: „Іл. Історія України“, 110 сторінка.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

кий погром не багато доправив до тих домашніх погромів".*)

В 1240 Київ зруйновано Татарами, і з цього часу, яко політичний центр, він остаточно упадає; осередком політичного і державного життя України з того часу майже на ціле століття (від половини XIII-го до половини XIV-го століття) робиться Земля Галицька.

Галицько-Володимирська держава.

Серед українських земель досить своєрідним життям визначилася Земля Галицька, яка відокремилася вже в кінці XI-го віку. Серед місцевого населення в Галичині здавна визначилася своїми впливами верства боярська. Більша, ніж центральних українських земель забезпеченність Галичини, дякуючи її ґеоґрафічному положенню, від роздухів, звязаних з наступами кочових східних народів, сприяла економічному зросту власне верстви боярської, і бояре галицькі здавна зосереджують у своїх руках в Галичині впливи на політичне життя, спираючись на свою заможність. Вже в час правління нащадків Володаря — в час так зв. Ростиславичів, — боярство в Галичині, як політична і економічна сила, визначується своїми впливами. Разом з тим галицьке боярство здавна підпадає під впливи аристократичної Польщій Угорщини, потроху й помалу проймаючись своєрідним шляхецько-аристократичним духом, яким здавна визначувалося панство польське. Помалу старовинне вічеве життя в Галичині підупадає, і майже вся влада зосереджується в руках боярської думи, яка стремить до відсунення на другий плян самого князя. В XII-ому віці князів в Галичині закликувало на стіл уже не віче, а боярська дума, і бояре, як висловлюєтсья про них професор Грушевський, — „як ляльками перекидаються князями, шукаючи кандидатів більш здатних до запровадження своїх політичних плянів". Майже на правах князів вони керують цілими волостями, роздаючи землі своїм підручним. „До того, — пише професор Грушевський про галицьке боярство — бояре самі по собі набули великі засоби; через малолюдність княжого роду всі поважнійші посади, які по инших землях звичайно віддавано князям, займали в Галичині бояре (так вони мали в держанню значні міста, як Перемишль, Звенигород). Боярство галицьке було переважно не перехоже, а осіле, займаючи ріжні уряди; часом за кілька поколінь, воно придбало значні маєтности, мало власні свої дружини, а через богацтво, як і через держання урядів, мало по місцевостях значний вплив на людність".**) Ту-ж саму бо-

*) Там-само.

**) Грушевський (Сергієнко): „Громадський рух на Україні-Руси XIII-го віку", — 6 ст.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ярську силу і впливи боярських верств в Галичині констатують і инші українські історики. „В Галицькій Землі — пише професор Костомаров, народня сила і значіння зосередилися в руках бояр — осіб, що силою обставин виступали із маси і опанували справи в краю. Тут уже проривалися основи того панства, яке під польською владою охопило країну і, противопоставивши себе масі народа, зрушило нарешті її в лиці козаків“.*)

Яку визначну силу складали собою бояре в Галичині, свідчить яскраво хоч-би відомий історичний факт, що трапився в 1210 році, коли боярин Володислав сів у Галичині на князівський стіл. Це „вокняження“ боярина, особи не князівського роду — йшло безумовно вступереч усім старовинним традиціям, згідно з котрими займати князівський стіл мала право тільки особа князівського роду. З другого боку з початку XIII-го століття стався в Галичині в історії галицького боярства факт жорстокої розправи бояр з князями Ігоревичами (із Чернигівської лінії); галицьке боярство, роздратоване енергійною боротьбою з боярським свавіллям цих князів, яких воно само закликало до Землі Галицької, за допомогою Угрів, захопило декілька князів і повісило. Взагалі для усунення тих або инших незручних їм князів — бояре галицькі не спинялися перед дворцовими переворотами. Історик українській О. Єфіменкова, спиняючись на боярській оліґархії в Галичині, каже, що подібної оліґархії, подібного панування боярських верств, ми не знаходимо ні в одній із земель руських. „Впливи народа — пише О. Ефіменкова, що виявлювалися у вічу, відсуваються на задній плян і потім зовсім щезають за боярською оліґархією.“**)

Ці боярські впливи, на погляд Єфіменкової, ясно відзначилися вже в час знаменитого галицького князя Ярослава Осьмомисла, що по свідченню літописця, „підпирав своїми полками угорські гори і заступав путь королю“. Але не дивлячись на цю страшну оліґархію боярства, галицько-український народ знайшов в собі стільки сили, щоби заховати не тільки політичну незалежність своєї землі, але після наступу Монголів і зруйнування Київа ще ціле століття тримати в своїх руках живу ідею української державности. Безумовно, значно допомогла Землі Галицькій в поширенню її державних впливів злука з Володимирським князівством в одну своєрідну федеративну Галицько-Володимирську, або Галицько-Волинську державу***) — подія, яка сталася в самому кінці XII-го століття (1198—1199). Знаменитий князь Роман Мстиславич Волинський повів енерґійну боротьбу з бо-

*) Костомаров: Моногр. Том. I. 69 (курсив наш).
**) А. Я. Ефименко: „Ист. укр. народа“, 69
***) При нащадках Романа сталося остаточне обєднання Волині з Галичиною в одну державу.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ярським свавіллям; князь Данило Романович, король галицький,*) продовжував цю боротьбу, але навіть і в час Данила боярство галицьке вживало всіх заходів, щоби затримати свої впливи і свої позиції: „Бояре галицькі — каже літопис — Данила князем собі назвали, а самі всю землю держали“. Одночасно князь Данило вів енергійну боротьбу з так званими „людьми татарськими“. Вони складали з себе в той час (в половині XIII-го віку) цілу низку автономних громад, що, очевидно, добровільно втяглися під панування Татар, аби позбавитися боярського панування. Татарські люде займали досить велику територію на Волині, по горішньому Бугу, горішній Случі і Тетерові і — як гадає професор Грушевський — автономні громади людей татарських причинилися головним чином до того, що Данилові не вдалося скласти з України-Руси одну дужу сконцентровану державу і з усіма її силами поставити опір Татарам“.**)

Але, підкреслюємо ще раз, не дивлячись на цю олігархію боярських верств, Галицько-Володимирська Держава ціле століття після занепаду Київа продовжувала в тяжких зовнішніх обставинах (татарська гегемонія) тримати прапор української державности. Відрізана від південно-східних земель Татарами, Галицько-Володимирська Держава поширює свою територію на північ і почасти на захід; в склад її увіходять не тільки старовинні галицькі землі, але і Земля Ятвяжська, Берестейська; король Данило тимчасово поширює свою владу і на Київ***) князь Лев Данилович змагався навіть приєднати до Галицької Держави Краків. Замісць старовинно-галицьких центрів Перемишля, Звенигорода, Теребовлі, Галича, (від котрого власне пішла сама назва „Земля Галицька“), центрами політичного і національного життя робиться Львів†) при сині Данила князі Льві і Володимир Волинський, де правив при Данилі його брат Василько.

Таким чином в цей період, з половини XIII-го віку, не дивлячись на опозицію татарських людей, явно помічається тенденція до поширення державних впливів Землі Галицької і до утворення із самостійних земель єдиного національного політичного тіла. Загрожені зо всіх боків ворогами, українські землі, після занепаду Київа, явно відчували потребу створення якогось нового осередку національного і політичного життя і до консолідації розпорошених

---

*) Від папи римського князь Данило Галицький, як відомо, одержав королівську корону в році 1253.

**) Див.: проф. М. Грушевський (Сергієнко). Там-же 27 ст.

***) В 1240 р. підчас наступу Батия на Україну і облоги татарами Київа в останньому сидів, як відомо, намісник князя Данила — тисяцький Дмитро.

†) Львів, як гадають, збудований 1241 князем Данилом Романовичем Галицьким і одержав свою назву в честь сина Данила Р-ча, князя Льва Даниловича. Впрочім точно встановити дату заснування міста Львова — не можливо; в усякому разі в 1255 р. Львів уже істнував.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

національних сил. За такий осередок вважалася деякий час Галичина, територія старовинногалицька, що не вчувала так болюче тих страшних ударів, які були нанесені східним українським волостям наступом Татар. Поширюючи свою територію, Галицько-Володимирська Держава, дякуючи невпинній енерґії таких талановитих князів своїх, як Роман Мстиславич, Данило Романович, Лев Данилович, — заводить широкі зносини з західними державами, веде торговельні стосунки з Німцями, Чехами і т. д.; князі галицькі в офіційних актах величають себе „князями всієї Руси“,) („rex Russiae“, dux Russiae“, і т. д.) чим, як підкреслює професор Грушевський, зазначують свою національну свідомість.

Але, очевидно, чогось бракувало для дальшого розвитку галицької державности. Ми вже вище зазначили тенденцію і змагання галицького боярства до зосередження у своїх руках впливів на політичне життя. Ці тенденції, зокрема під впливами аристократичної Польщі, визначилися також і на Волині, серед її місцевого боярства. Сумніву не може бути в тому, що ці аристократичні тенденції галицького боярства, боротьба бояр за владу, їх інтриги, сперечання, нехтування громадськими інтересами, тенденції до використання своїх впливів у своїх особистих інтересах і спричинилися головним чином до занепаду в половині XIV ст. Галицько-Володимирської Держави. Утворення на Волині, очевидно, й далі на схід в сумежних з татарами територіях автономних громад „людей татарських“, що, можливо, цілком свідомо потягли до татар, аби не вчувати панування боярства, безумовно, й треба вважати, як реакцію народніх мас проти поширення боярської геґемонії та особистих прав бояр за рахунок прав народа.*) Очевидно, занадто дорогі і занадто істотні були для народа нашого старовинно-демократичні принціпи стародавньої України-Руси, на котрих базувалось усе колишнє українське життя. Хоч як талановиті були князі галицькі, нащадки Романа Мстиславича, але їх зусилля створити міцну (сконцентровану) державу українську обернулося врешті-решт в ніщо. З половині XIII в., з занепадом Київа, як політичного центру, народ почав вчувати все сильнійш і сильнійш нездорові тхнення боярських кол, і хоч ще ціле століття українська держава заховувала свою незалежність, але занепад її був неминучий. Безумовно, що до занепаду галицько-української державности в половині XIV-го століття значно причинилися, опріч внутрішніх, чисто зовніші причини, — і той громадський рух, що визначився на Україні в XIII віці в виді автономних громад „людей татарських“, не треба перебільшувати, а зокрема ідеалізувати. Історик права повинен лише сконстатувати цей рух,

*) Про „людей, що сиділи за Татари“, про т. зв. „болоховські городи“ в українській науковій літературі єсть спеціяльна дуже цікава розвідка проф. М. Грушевського (Сергієнко).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

як своєрідну прояву народнього самоозначення, як рух, на якому досить виразно визначилася правна ідеольоґія української народньо-селянської маси, що не вбачала ніколи в державі самоціль, що розуміла державу, як орґанізацію, яка повиннна забезпечувати цілому населенню комплекс принаймні найелементарнійших прав. Татари на тих територіях, де поширився цей рух, не втручувалися в автономії громад, збіраючи тільки з населення данину, і народ і без бояр змагався орґанізувати своє життя і затримати старовинно-громадські форми свого побуту. Але, як ми зазначили, не тільки внутрішні причини підточили галицько-українську державність, — були причини і зовнішні: Польща, Угорщина і Литва давно вже зазирали на плодючі українські землі і чекали лише догідного випадку, щоби використати в своїх інтересах внутрішні тертя. Такий випадок лучився в половині XIV-го століття після смерти галицького князя Юрія II-го, який в 1340 році був отроєний боярами. Польща, використуючи безладдя, втручилася в справи Галичини і врешті-решт Галичина, Холмщина, Белзька Земля в другій половині XIV-го століття, а західнє Поділля в першій половині XV-го століття підпали під безпосередню окупацію Польщі. Центральні українські землі (Київщина, Волинь і Східнє Поділля, а також частина Землі Чернигівської) увійшли в склад Литовської Держави.

З цього моменту в історії українського права починається новий період, який ми звемо добою литовсько-польською.

Роля і значіння православної церкви та її правне становище на Україні в княжу добу.

Наш начерк не був-би вповні закінченим, коли-б ми хоча-би в стислій формі не спинилися ще раз на тому, що вже сказано вище — на ролі і значінню церкви в старовинній Україні-Руси.

Той факт, що християнська віра була принята нашими правітцями з Візантиї, сприяв, як це ми зазначили в свій час, поширенню в нас впливів візантийського права, зокремаж права церковного.

Цілком природно, що духовенство, правуючись на підставі норм грецького церковного права, не могло не заняти одразу визначного місця серед тогочасних активних чинників на малорозвиненій в порівнанню з Візантиєю Україні-Руси. Духовенство не обмежилося виключно церковною діяльністю; як кваліфікована (по освіті) верства — воно одразу заняло визначне місце взагалі в тогочасному суспільстві, впливаючи і на державне життя. Єпископи, як вищі представники церковної влади, як живі виразники християнської моралі, одразу завязують близкі, безпосередні, сто-

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

сунки з князями. Далеко уступаючи по своїй освіті єпископам, вихованим на культурі візантийській, свідомим не тільки в праві церковному, але й горожанському, князі підпадають значно під вплив єпископів, радяться з ними по важливих, не тільки церковних питаннях, але й загально-державних; князі запрошують митрополита й єпископів, як також і бояр, на свої наради, на свої думу. Київські митрополити зі свого боку не уникають таких нарад з князями; будучи залежними, як ієрархи, лише, від Константинопольського патріярха, вони мають можність росмовляти з князями не тільки як духовні батьки зі своїми дітьми, але і як представники незалежної від князя влади, і князі, зважаючи на високий єпископський сан, не могли не рахуватися з їх порадами. Митрополит і єпископи вмішувалися часто в князівські спори, в князівські „котори", виступали в ролі третейських суддів між князями в їх спорах або в спорах, між князями і народом, користуючись впливом свого авторитету, як представники такої високої інституції, як церква. В своїх порадах князям вони, безумовно, відбивали ту офіційно-церковну візантийську ідеольогію, виразниками якої заявлялися, а через це і ширили на Україні впливи права візантийського. Безумовно, що ці впливи мали не тільки позитивний бік, але й почасти негативний, бо право візантийське в його закінченому вигляді, в усіх тих збірниках законів, як Екльога, Прохирон і другі, які були в щоденному вжитку духовенства, в досить частих випадках знаходилися в повній колізії з правною ідеологією народа українського. В свій час, коли ми будемо викладати історію права цивільного і карного, ми спинимось спеціяльно на тих поодиноких положеннях, на котрих ясно відзначилися впливи візантийські — як позитивні, так і негативні. Тут вважаємо не зайвим підкреслити ту, напр., зокрема гостру колізію, яка виникла між правною ідеологією народа нашого і ідеологією візантійською в справі, що торкалася реорганізації нашої системи карної, — заміни „устроенія отня і дідня" нормами права візантийського. Безумовно, напр., що система жорстоких кар, (як кара смертна, кара на тілі), заводилася в нас під визначним і безпосереднім візантийським впливом. Україна-Русь, як відомо, не знала зовсім ранійш смертної кари; у нас були — помста і викуп. По гіркій іронії долі з приняттям віри християнської вже при Володимирі Святому (в перший раз) у нас була заведена смертна кара. Її заведенню ми були зобовязані грецьким єпископам, їх „порадам" кн. Володимиру. „Се умножишася розбойниці — кажуть Володимиру єпископи — почто не казниши їх". Він же рече: „Боюся гріха". — „Ти поставлен еси од Бога — відповідають єпископи — на казнь злим: „достоін ти казнити розбійників". Але Володимир, видно, не витримав цього іспиту і незабаром вернувся „ко устроенію

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

отню і дідню“, себ-то до системи „вір“, яка істнувала ранійше. При Ярославі була знову заведена смертна кара для „раба, що вдарив свобідного мужа“ (очевидно, як гадає професор Сергєєвич, ця кара накладалася по присуду суда*) (Сини Ярослава скасували її знову.**) В договорах 911 і 945 з греками мається артикул, на підставі якого убивців карали на смерть; про цей артикул ми згадували, коли спинялися на договорах Русинів з греками. Цілком справедливо замічає з приводу цього артикулу цей-же вчений (Сергєєвич), що про викуп в данім разі нічого не говорилося не через те, що він не був відомий на Руси в X віці, а через те, що вбивця по грецьких (візантийских) законах не міг викупитись; убивцю в Греції карали смертю, а через це і той артикул заховує в собі норми не руського, а візантийського (власне римського) права. Таким чином вже до приняття християнства із Візантиї грецькей римське право проникало на Україну-Русь, впливаючи на зміну системи кар. Ясно, що з приняттям християнської віри з Візантії, ці впливи права грецького значно поширились. Очевидно, що і така сувора кара, як віддача злочинця „на поток і разграбленіе“, зявилась на Україні під впливом Візантиї. Ми не будемо дальше спинятись тут на всіх цих поодиноких впливах Візантиї на наше право. Привчаючи розум наших правітців до юридичного думання, грецьке право, дякуючи здебільшого церковній практиці, вжитку того права в ріжних церковних інституціях і безпосереднім впливам духовенства на державну владу, було занесено не тільки в церковні устави князів, але і в Руську Правду.

Виходить от-же, що духовенство зявлялося в той час на Україні визначним чинником в суспільному життю, впливаючи безпосередньо на зміну не тільки поодиноких правних положень, але і на відміну цілих поодиноких інститутів. Впливи ці були почасти безумовно високо-позитивні: так, напр., духовенство вплинуло значно на відміну таких інститутів, як многоженство (правда, на Україні і в поганську добу інституті малорозвиненому), крівавої помсти, судового поля, на полекшення становища рабів і т. д. Але візантийські ідеї про, так зв., спадкового монарха, (про що ми вже згадали ранійш), на Україні успіху не мали, хоч церква, а власне духовенство, (очевидно, грецьке), змагалися поширювати і в нас ці думки; епископи, напр., даючи пораду Володимиру Святому завести для розбійників смертну кару, казали: „Ти поставлен еси од Бога на казнь злим.“ Очевидно, ідеєю народовластя дійсно були глибоко переняті в той час всі верстви української людности, коли монархічна ідея успіху не мала. Ця остання ідея, як ми відзначили в свій час, набрала надзвичайного розвитку

*) Р. Юр. Др., I., 109.
**) Кар. сп., 76.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

лише потім в Московщині,*) а не на Україні, для котрої ця ідея завше була далекою і чужою.

Як же правувалася в той час на Україні церква?

Будучи незалежною від влади державної, від князя і його органів, і підлягаючи тільки патріярхові константинопольскому, українська церква фактично була самостійною, що користувалася в питаннях свого внутрішнього життя повною самоуправою. Коли залежність від Візантиї просвічувалася, — то лише в одному: в іменуванню митрополита київського патріярхом константинопольським. „Патріярх іменував митрополита — пише, напр., про становище нашої церкви в той час О. Ефименко, який висвячував єпископів, в чому едино і виявлялася ця підлеглість; в усьому иншому, за винятком питань права канонічного, руська церква все-таки користувалася повною автономією.“**) Але і в даному разі просвічувалася тенденція до набуття права вибору митрополита київського і захования цього права за собором єпископів; відомі, напр., два випадки, коли митрополити київські були не іменовані патріярхом константинопольським, а обрані на соборі „руських епископів“ при участи князя. Влада митрополита київського, митрополита „всея Руси,“ ширилася по-за етнографічно-українські межі. Владі його в церковному відношенню були підлеглі і єпископи Великого Новгорода, навіть тоді, коли єпископи новгородські стали не іменуватись із Київа, а обіратись***) на вічах Великого Новгорода, що набуло там характеру звичайности, — як гадають деякі вчені — вже в XIII віці.†) Взагалі влада вищого православного духовенства була по обєму своєму і обсягу незвичайно широка; деякі вчені, як напр., проф. барон Корф, висловили навіть думку про фактичне головування „Візантиї над князем, церкви над державою.“ Духовенство православне — писав проф. Корф, дякуючи тим величезним просторам, які ґеоґрафічно відділювали його від начальства, голови церкви, користувалося майже повною незалежністю, яка не могла не збільшуватися, дякуючи його культурній перевазі над славянсь-

---

*) „По старих славянських поняттях — пише Костомаров — князі були виборні правителі, що залежали від народньої волі, а учення, яке було принесене із Візантиї, стало придавати їм значіння візантийських государів“ . . . „З благословення церкви — пише той-же історик — в особі митрополитів утвердилася Москва; з благословення церкви Іоан III знищив новгородську свободу.“ В „Кормчих“ книгах, що походили із Візантиї, наші правітці ще в X і XI віці читали, що „народи, котрі не мають властелина, а управляються самі собою, — варвари!“ (Див. Костомарова: Собр. Соч. Истор. мон. и изслѣд., т. I, II и III, 1903. СПБ., 29 стор.)

**) О. Ефименко: Історія украинскаго народа.

***) В Новгороді „обрання владик залежало від віча; на цьому вічу брали участь не тільки духовні, але і всі міряне“ (Костомаров: VII—VIII т., 320).

†) Бар. Корф: „Історія русской государственности, 238—239.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ким суспільством.“*) Але будучи незалежним у справах церковного управління від державної влади, духовенство українське ні в цей час, ні пізнійше — ніколи не виявляло тенденції до захоплення і зосередження в своїх руках політичної влади в державі, до утворення своєї гегемонії: для таких тенденцій на Україні-Руси з її демократичним устроєм, з її вічами, визначним розвитком громадського життя, так само як і для поширення і поглиблення ідеї про спадкового монарха, безумовно не було належного ґрунту. З приводу цього цікаво пригадаги, що в самодержавній Московщині вже в XVII. століттю був навіть цілий період,коли одночасно було два „великих государя“ : царь Олексій Михайлович і патріярх Никон**) при чому останній у відсутности першого заступав царя, керуючи цілою державою, як справжній самодержавець. Цей недопустимий в монархічній державі порядок тягнувся доти, поки перший „великий государь“ (Олексій Михайлович) не заявив рішуче другому „великому государю“ (патріярхові Никонові) „щоби він більше не писався і не звався великим государем.“ Із історії ми знаємо, що від царювання при живому царі „великий государь“ Никон уступив не без протесту і боротьби, чим спричинився до немалої „смути“ в державі московській. Очевидно, що в такій задушливій атмосфері, яка панувала в Московщині, в країні, де ціла маса населення, в тім числі і бояре, вважалися за царських холопів, був цілком сприятливий ґрунт для розвитку нездорових теократичних тенденцій***) з фактичним переверненням „князів церкви„ в „князів держави.“ З другого боку в московському церковному життю і зокрема в пізнійший-вже імператорський-період держави Російської ясно визначувалися такі факти, які свідчили про зведення церкви до підлеглого державі службового її органу. „В історії Московщини — пише Костомаров — ми бачимо неодноразові приклади, як первопрестольники церкви попускали світським монархам і освящали їх діла, навіть цілком противні уставам церкви.“ (Костомаров, т. I, 51 ст.) Таких явищ наша Україна не знала, хоч церква і користувалося у нас широкою автономією. Гадаємо, що власне ця вихованість духовенства на принціпах автономії (при всіх негативних рисах нашого духовенства, яких теж було чимало,) врятувало нашу церкву від подібних явищ. Принціпами

*) Там-само, 161.

**) Перед історією з царюванням патріярха Никона при живому царі був у державі Московській, як відомо, цілий період царювання патріярха Филарета (Никитича) одночасно і разом з сином патріярха — царем Михаїлом Федоровичем. Ті, хто жив у той час в Московщині, звали цього патріярха остільки властолюбивим, „яко и самому царю боятися его“ . . . (Див. М. Дьяконова: „Очерки общественнаго и государственнаго строя древней Руси.“ СПБ. 1912.).

***) Теорія „двох мечів“ в невдалій московській редакції.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

своєї автономії наша церква дорожила і довго боролася потім за свою незалежність. Перший тяжкий удар автономії нашої церкви був нанесений тією-ж Москвою, так само як і перший тяжкий удар по політичному організму нашої старої Київської Держави, (похід на Київ кн. Суздальського Андрія 1169 р.). Коли після татарських наступів і зруйнування Київа київський митрополит Максим в кінці XIII-го століття (1299) переніс митрополичу катедру до Володимира на Клязьмі — Москва розпочала енергійно руйнувати автономію української церкви. Московський великий князь Калита Іван в 1326 році примушує митрополита Петра перенести митрополичу катедру з Володимира на Клязмі до Москви. Великі князі московські починають втручатись в церковні справи, обмежують її компетенцію, „прибіраючи до рук окремі области церковного управління.“ (Корф) Зважаючи на те, що перенісши катедру до Московщини з огляду на тяжкі політичні події на Україні, київські митрополити продовжували користуватись, як і ранійш, титулом митрополита всієї Руси (власне, як титулом митрополита київського, руського, себ то українського), московські великі князі використовують це перенесення катедри руських митрополитів до Московщини в цілях політичних. До цього часу вони не титулувалися великими князями „руськими“; — вони титулувалися великими князями володимирськими, московськими, суздальськими, нижегородськими і т. п. От-же від часів Івана Калити, „собирателя Руси“, „щоб не здаватись нижче митрополита, великі князі московські починають теж засвоювати собі титул великого князя всієї Руси.“*) Професор Сергеєвич називає цей титул вел. князів московських „ідейним титулом“, ми гадаємо з повним правом, можемо назвати цей титул (великий князь московський і всієї Руси) політично-тенденційним, бо в той час, як церковна влада митрополита київського здавна ширилася на всі князівства, майже вся стара історична Русь в той час була поза межами держави московської. Ми не будемо вже спинятись на повній відсутности у великих князів московських будь-якої історичної традиції для такого величання, тим більш, що осередком політичного життя України-Руси була в той час Галичина, князі якої продовжували політичну традицію Київської Держави, титулучись „князями Руси“. Очевидно, для того, щоби усунути саму можливість будь-яких політичних впливів Москви на церковні справи України Галицької через митрополита „руського,“ що сидів у Московщині, князі галицькі, в році 1303 з дозволу патріярха константинопольського навіть утворюють для Галичини осібну митрополію; Наддніпрянська-ж Україна лишилась при старій митрополії. От-же централістична

*) Див. Сергеєвич: Р. Юр. Др., II т.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

політика великих князів московських значно причинилась до розділу старої руської митрополії на дві, а це в свою чергу вело до ослаблення, кажучи словам професора Грушевського, ще одного із звязків, які зєднували до того часу західну і східну Україну. Але східна Україна, що в більшости своїх земель в другій половині XIV-го віку увійшла в склад великого князівства Литовського, ввесь час бажала відокремлення себе в церковному відношенню від Москви, яка в політичних цілях використовувала пробування митрополита „руського“ на Московщині. Ці змагання врешти-решт увінчались успіхом: 1458 року литовська Русь в церковному відношенню відокремлюється від Москви з заведенням в литовсько-українській державі окремої від Москви митрополії. Але і перед тим, ще при Витовті, церква українська відділилася на деякий час в ієрархичному відношенню від московської: в 1416 р., як відомо, на Руси Литовській було обрано незалежного від Москви митрополита „Київського і всієї Руси“ — Григорія Цамблака. Характерно, що в цьому обранню незалежного від Москви митрополита (для українських і білоруських єпархій), яке одбулося в Новгороді литовському, брали участь, крім єпископів „руських“, також всі литовські і „руські“ князі, заможні бояре, архимандрити, ігумени і священники; характерно також, що, обіраючи митрополита всієї Руси, єпископи українські і білоруські згадували старі традиції (часи князя Ізяслава Київського,*) також практику, якої держалися в Болгарії і Сербії, „де само духовенство становило собі зверхників духовних“. (Skarbiec diplomatów, t. II. 44—45). На думку проф. Владимирського-Буданова, вже з цього моменту обрання на митрополита Григорія Цамблака, — „західньо-руська“ церква вже остаточно відділилася від східної (московської) (Див. „Обзор,“ 160 ст.)

В церковно-адміністраційному відношенню князівство київське поділялось, (крім самої митрополії), на епархії білгородську та юрівську; кожна окрема поодинока волость мала також свою епархію з залежними від київського митрополита єпископами. От-же були такі епархії: чернигівська, переяславська, володимиро-волинська, тмутороканська, а в Галицькому князівстві галицька, перемиська, угрівська. В період литовсько-польський Україна в церковно-адміністраційному відношенню „заховала в головних рисах старий поділ удільного періоду, що був звязаний з поділом областним.“**) В литовсько-українській державі після відновлення православної митрополії (незалежної від Москви) митрополит руський пробував уже або у Вильні (столиці держави), або в місті Новогрудку.

---

*) При Ізяславі за його згодою собором руських єпископів було обрано на митрополита Климента, який не був затверджений на своїй катедрі патріархом.

**) О. Єфіменко: „Ист. укр. народа“; 140.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Єпископи на Україні-Руси обіралися; в обранню брали участь самі — жєпископи і головне — митрополит;*) брав участь в обранню єпископа иноді і князь. Кожна місцева громада, як автономна одиниця, обірала здібних до виконування обовязків священника людей; в основу взаємовідносин між громадою і священником покладався договір. Але разом з тим найбільш заможні бояре виставляли також кандидатів на священника в своїх маєтках із своїх-же письменних холопів, бо в той час серед боярства був взагалі поширений звичай мати свої „домові“ церкви. Виборчий принціп при заміщенню церковних посад ввесь час живе на Україні.**) В добу козацьку митрополита київського обірали; його обірало в той час усе православне населення країни. Тільки після того, як після Богдана Хмельницького митрополит київський став підлягати московському патріярхові (1685), виборчий принціп при заміщенню українських владик послідовно ламався Москвою — провідною політичною думкою котрої було знищення українських вольностей і перевернення України в московську провінцію.

Будучи незалежною від князівської влади, українська церква широко розвинула організацію церковних судів, про що ми вже в свій час зазначили. До того, що вже сказано про церковні суди княжої доби, додамо лише, що, опріч „церковних людей“, судам цим були підлеглі і звичайні громадяне по цілих категоріях справ; а саме, церковні суди розглядали, крім вчинків проти релігії, як єретицтво (вживання поганських звичаїв), вчинки проти моралі — (кровозмішення, мордування дітей батьками і т. д.). До компетенції -ж суду церковного належали справи про заключення шлюбів з порушенням правил і вимог церкви, про розвід, а також і справи

---

*) Впрочім в науковій літературі висловлюються також погляди, що епископи довший час іменувалися київським митрополитом. Перші єпископи греки іменувалися із Візантиї.

**) В добу литовську найвищі представники церковної влади на Україні обіралися. „Факти пізнійшої історії — пише проф. Малиновський — вказують на участь „князів, панів і бояр“ разом з собором духовенства в обранню вищих духовних осіб.“ Спиняючись на низці фактів обрання в XV і XVI в. вищих духовних осіб в державі Литов.—Українській, проф. Малиновський, між иншим замічає: „Всі ці випадки мали місце в XV і XVI вв., але вони вказують, на нашу думку, на порядки, що панували в більш ранню епоху“. („Рада В. Кн. Литовськаго“, 112, 115 стор.). Зі свого боку В. Ейнгорн, торкаючись питання про обрання єпископів на Україні, між иншим замічає, що „в православних єпархіях, підлеглих великому князю Литовському і королеві Польському, обрання єпископів стало одбуватися не так, як в Москві, не собором ієрархів по зізволенню великого князя, а самим королем при участи князів, бояр, священників і всієї православної людности тої єпархії, для котрої обірався єпископ.“ (Див. Виталія Ейнгорна: „О сношеніях малор. духовенства с московским правительством в царствованіе Алексѣя Михайловича. Чт. в И. О. Ист. и Др. Рос., 1893, кн. 2; 12 стор.).

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

цивільні, що торкалися вже маєткових стосунків чоловіка і жінки, також справи про спадщину і т. д.

Хоч українська церква в княжу добу була незалежна від княжої влади, але князі, зявившись на Україні у відомій мірі піонерами християнства (княгиня Ольга, Святий Володимир), вважали за свій обовязок матеріяльно підтримувати церкву і її орґанізації. Ми знаємо, що Володимир Святий призначив на користь церкви Св. Богородиці так звану десятину; потроху ці десятини перетворювалися в податок на користь церкви. Опріч того, з судових справ, які розглядалися в церковних судах, єпископи одержували відповідні пошлини; зважаючи-ж на те, що догляд за мірами і вагою був спочатку доручений духовенству — останне брало на свою користь відповідні спеціяльні пошлини (мито) з мір і ваги; за дозвіл шлюбу з громадян стягувалося так зв. вінечні пошлини. Нарешті духовенство мало прибуток за виконання ріжних церковних треб. З протягом часу у церков і монастирів заявляється вже нерухоме майно (земельна власність). Як гадають вчені,*) появу в монастирів і церкви земельної власности треба віднести до XI-го віку, хоч в науковій литературі висловлюються погляди, згідно котрих церковна земельна власність зявилася ніби вже при Володимирі Святому. У всякому разі в XII віці церкви і монастирі вже володіють земельною власністю. Коли ми будемо торкатись по суті права на річи на Україні, ми спеціяльно спинимось також на способах набуття церковними інститутціями прав на земельну власність, а зараз лише зауважимо, що право на земельну власність на тогочасній Україні-Руси набувалось церквами і монастирями ріжними способами, серед яких так звана займанщина пустовшин, зокрема спочатку, певно, відогравала визначну ролю. Але крім безпосередньої окупації пустовшин, зустрічаються здавна договори купівлі—продажу.**) Взагалі спочатку всі ці способи мали — по виразу проф. бар. Корфа — „приватно-правний, а не публичний характер“.***) Незабаром дуже визначного розвитку, як спосіб набуття права земельної власности, досягли княжі „данини“, на підставі котрих церквам і монастирям віддавалося у власність земельні угоддя. Разом з наданням церквам і монастирям прав на земельні угоддя, їм надавалися князями також публічно-правні привілеї: право управління і суду над місцевим населенням, право на стягнення визначених податків, разом зі звільненням самого духовенства від ріжних повинностей, заборонялось князівським урядовцям стягати в церковних маєтностях з населення

*) Див про цю річ Милютина: „О недижимых имуществах духовенства в Россіи“, також Голубинського „Ист. русской церкви“, том I.

**) Див. М. Горчакова: „О земельних владѣніях всерос. митрополитов, патріярхов і Свят. Синода.“

***) Проф. бар. Корф: Історія рус. государственности.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

корми і т. д.*) „Так уже в XII віці, пише профес. бар. Корф, ми зустрічаємо церковні вотчини, себ-то маєтки, відрізні від простих земельних володінь тим, що в їх межах церква користувалася над місцевим населенням вотчинними правами, правом суду і управління, за винятком, як в боярських вотчинах, дії державної влади.“**) Характерно, що в другій половині XII віку саме право на земельну власність остільки вже, видко, розвинулося на Україні, що князь одної землі міг, напр., мати свою осібну земельну власність, навіть в межах иншої землі і взагалі иншого князівства. На цю характерну обставину звернув свою увагу професор Линниченко***) з приводу данини князя Володимирського Ярополка свого маєтка біля Київа Печерському монастирю, що тряпилося, по свідченню літопису, в 1158 році.

Що торкається власне українських монастирів, то вони, як і церкви, значно спричинилася до поширення християнської культури на Україні. По виразу російського історика Соловйова, перші руські монастирі „виявляли собою вище суспільство, де новий порядок річей, нова релігія, проповідувалися не словом тільки, а ділом.“ Це були не тільки церковні інституції в тісному значіню того поняття, але і огнища, в яких у ті далекі від нас часи найшов для себе, для своєї роботи, притулок людський інтелєкт. Через це монастирі (а зокрема відомий на всю Україну знаменитий Київо-Печерський монастир, що був збудований і організований вже в XI столітю Антонієм і Феодосієм Печерським) відограли таку визначну ролю в розвитку і правних думок на Україні. В монастирях головним чином зосереджувалось у той час інтелєктуальне життя, в них переписувалися книжки, які в той час ми одержували з Візантиї і Болгарії — не тільки книжки, які були потрібні для одправи служби божої, але, напевно, і ріжні збірники грецьких законів. В монастирях велися літописи дякуючи котрим ми головним чином і мали спроможність хоч трохи підняти ту завісу, що закривала собою перед нами наше давнє минуле. Зокрема визначну ролю в цьому останньому відношенню відограли київські монастирі, де була писана знаменита „Повість временних літ.†) До речи замітимо, що за автора цього літопису вважали довгий час монаха київо-печерського монастиря відомого Нестора-літописця) (1056—1114).††)

---

*) Привілеі ці в більшости надавалися церквам і монастирям на принціпі індивідуальному, через це не всі церкви і монастирі користувалися цими вільготами в рівній мірі.

**) Бар. Корф; теж.

***) Див. проф. Линниченко: „Черты из исторіи сословій в ю.-з. (галицкой) Руси XIV—XV в.“

†) Хронольогічний запис історичних подій до 1110 року; „Повість“ дійшла до нас в т. зв. Іпатієвському списку (XV в.).

††) Питання про автора „Повісти“ взагалі спірне. Багато потрудилися

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Більшість українських монастирів було збудовано на ті кошти, що давали на цю ціль наші князі; чимало князів і бояр самі постригалися в ченці, віддаючи монастирям своє майно. Можливо, що через це на Україні монастирі будувалися здавна у визначних центрах, зокрема по містах. „Через це, пише О. Єфименкова, ми зовсім не бачимо того, що на московській мові зветься „пустиня", — монастир, що був збуваний де-небудь далеко від заселених місць, в лісовому затишкові. Всі монастирі південної Руси збудовані або в містах, або біля них.*) Як і церкви, українські — монастирі ніколи не рвали звязків з населенням:**) ченці повинні були добрими ділами служити населенню, а не тільки „спасати себе" постом і молитвою. Через це і вся внутрішня організація монастирського життя на Україні спиралася на громадських підвалинах: монастирі уявляли з себе громади ченців, на чолі котрих стояла своя виборна влада — ігумени і т. п. „Братія" відала господарчими справами, вона піклувалася про добробут монастиря, вона судила тих своїх членів, що порушали монастирські приписи і т. д. В цьому відношенню наші українські монастирі значно відріжнюються від монастивів московських т. зв. „пустинь", монастирів „отшельників", себ-то аскетів, які цілковито відходили від „міра", замикалися у свої келії, спасаючи себе самих — ідеал, до котрого завше стреміли московські ченці, відбиваючи чернецьку ідеологію народа московського. Цей тип монастирів — пустинь в Московщині, як відомо, був дуже розвинений. Дякуючи, очевидно, тому, що монастирі наші зявлялися здавна освітними центрами — і з українських монастирів і зкол українського чернецтва взагалі в княжу добу вийшло чимало видатних для того часу письменників, як відомий казнодій, єпископ Туровський Кирило, ігумен Данило. (XII століття) і другі.

На ролі і значінню наших монастирів у слідуючі періоди історії нашого права ми в свій час спеціяльно спинимось. Зараз-же до того, що сказано, додамо, що українські монастирі, як і церкви, шляхом княжих надань, купівлі-продажу, безпоседньою окупацією і т. д. набували собі здавна нерухоме майно, володіючи земельними угоддями. Московське правительство Катерини II-ої в 1786 році, як відомо, відобрало від українських монастирів їх маєтки, цілу низку монастирів зачинило; секуляризація провадилася, як і перед тим в Московщині, (маніфест цариці Катерини від 25 лютого 1764 р.) ніби з метою „обратить дар Божій на богоугодныя дѣла." Разом

для наукового досліджування літописів такі вчені, як, Срезневський, Казанський, Бестужев-Рюмін, А. Шахматов і другі.

*) О. Єфименко: теж, 53 стор.

**) Характерно між иншим, що українські ченці не зрікалися взагалі таких прав, як право на речі, не уникали ніколи ріжних договірних стосунків і т. п.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

з тим на українські монастирі були поширені і приписи, яким уже підлягали монастирі в Московщині.

В такому приблизно вигляді визначується перед нами становище церкви православної на Україні-Руси в княжу добу. Поширюючи християнську культуру на широких просторах України і далеко поза її етнографічними межами, церква православна безумовно зявлялася в той час визначним чинником, що зєднував тіснійше поодинокі землі на ґрунті вищих духовних інтересів; в період відокремлення земель цей чинник безумовно допомагав ослабленню загострення відносин між поодинокими землями, усуваючи почасти між князями поодиноких волостей ріжні тертя. Монгольський наступ, як відомо, не зруйнував нашої церкви. Татари ставилися до нашої віри взагалі толерантно, навіть звільняли духовенство, церковні інституції та їх маєтки від ріжних податків. В 1315 році хан Золотої Орди Узбек видав на імя митрополита Київського і всея Руси ярлик, в якому забезпечував за духовенством, церквами і монастирями їх маєткові права, піддаючи під безпосередній уряд і суд митрополита всі церковні справи. (Див. про цей акт у Даниловича: „Skarbice diplomatów", t. I, N 289.). Але татарський наступ сприяв перенесенню митрополичої катедри до Москви. Остання-ж, як це ми відзначили вище, поспішила використати цю подію в своїх власних централістично-московських інтересах, спричинившись тим до остаточного занепаду „матері городів українських" — Київа.

Заключення.

Професор Грушевський, закінчуючи опис українського життя київської та галицької доби, в своїй „Ілюстр. історії України" пише між иншим: „Взагалі національне культурне життя України 11—14 віків представляється дуже інтересно: воно повне життя, руху, енергії, обіцювало багато своїй народности, а навіть і культурному людському життю взагалі. Страшенно жаль, що упадок державного життя не дав йому розвинутися і підрубав його в самім корени."*)

На цьому зауваженню історика нашого народа ми нарешті спинимось. Сумніву не може бути в тому, що залежність розвитку життя національно-культурного від життя державного надзвичайна. Лише при свобідному виявленню всіх своїх творчих сил народ може високо піднести і своє культурне життя; а свобідне виявлення всіх творчих сил народа нашого може забезпечити лише така форма державнаго ладу, яка відповідає правним

*) М. Грушевський: „Ілюстр. Історія України", 138.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

думкам, правним традиціям і взагалі правним ідеалам українського народа.

Будемо вірити і сподіватися, що народ наш, який в полумях революції, в упертій боротбі за своє право відновив у наш час українську державність, знайде для себе врешті-решт ту форму державного правного ладу, яка буде сприяти розвиткові всіх його творчих сил, розвиткові української народьної культури; будемо вірити і сподіватися, що над Україною вже засвітила зоря новодо життя, і що незабаром настане той час, коли вільний, незалежний український народ прилучиться, як рівний до рівних, до сімї великих европейських народів.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

З М І С Т:

ЛІТЕРАТУРА ПО ІСТОРІЇ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА.

Стран.
Вступ 1
Історія українського права, як наука 13
Джерела історії українського права 16
Звичай і закон 16
Поділ історії українського права на періоди (доби) 26

ПАМЯТНИКИ УКРАЇНСЬКОГО ПРАВА ДОБИ КНЯЖОЇ.

Договори Українців („Русинив“) з Греками 27
Договори з Німцями 31
Вічеві постанови 32
Князівські устави 33
Церковні устави 35
Рецепції візантийського права 36
Руська Правда 38

ІСТОРІЯ ДЕРЖАВНОГО УКР. ПРАВА.

Теріторія України.

Найдавнійше розселення українських племен і їх побут. . . 44
Теорія походження давнійшої української („руської“) держави 49
Стародавній „городовий“ устрій земель. Значіння і роля городів 53
Русь (земля Полян, Земля Київська), як осередок української Державности 56
Торгівля, як фактор у процесі створення Української Держави. Роля і значіння дружинного елементу 56
Відокремлення земель 60
Національна єдність. 61

Населення.

Невільники 62
Свобідне населення 69
Смерди 70
Бояре 72
Гости, купці і чорні городські люде 75
Церковні люде 79
Ізгої 80

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Влада.

Віче 81
Князь 91
Князівські зїзди та договори князів між собою 98
Органи управління 100
Органи влади центрального управління (княжі). Рада князя, або „Боярська дума“ 101
Княж двір 105
Фінансове урядування 107
Органи влади на місцях (княжі) 114
Земські органи влади 115
Тисяцький 115
Органи влади земського управління (місцеві) 116
Соцькі та десяцькі 116
Народній суд 117
Адміністраційний поділ 118
Військо 120
Федеративний принціп на Україні і теорія Костомарова . 123
Загальний висновок про основні підвалини старої української (київсько-руської) державности 127
Підупад Київа 128
Галицько-Володимирська держава 130
Роля і значіння православної церкви та її правне становище на Україні в княжу добу 134
Заключення 145

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

СКОРОЧЕННЯ:

А. З. Р.:	Акты, относящіеся къ исторіи Западной Россіи.
А. Г. К.:	Руська Правда по Академічному списку.
Ж. М. Н. Пр.:	Журналъ Министерства Народнаго Просвѣщенія.
З. И. Р. Г. Об.:	Записки Императорскаго Русскаго Географическаго Общества.
Іп., також Ип.:	Літопис по іпатському списку.
Кар.:	Руська Правда по Карамзинському списку.
Лавр.:	Літопис по Лаврентієвському списку.
Лит. Ст. або Л. Ст.:	Литовський Статут.
Лит. Метр.:	Литовська Метріка.
Ник.:	Літопис по Никоновському списку.
П. С. Л.:	Полное собраніе русскихъ лѣтописей.
Р. Пр., або Р. Правда:	Руська Правда.
Рус. Юр. Др.:	Русскія Юридическія Древности (Сергеєвича).
Тр.:	Руська Правда по Троїцькому списку.
Христ.:	Христоматія по исторіи русскаго права (Владимирського-Буданова).
Чт. Общ. Ист.:	Чтенія въ Обществѣ исторіи и древностей Россійскихъ при Московскомъ Университетѣ.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

ДРУКАРСЬКІ ПОМИЛКИ, ЯКІ ПОМІЧЕНІ:

Стор.:	Рядок:	Надруковано:	Треба:
16	11 зверху	утворюють право	утворюють право (Сергєевич)
22	5 зверху	городських	гродських
42	9 знизу	норм	норми
43	6 зверху	своїв	своїх
43	21 зверху	намятниках	памятниках
46	5 знизу (покликання)	„Історія України“	„Ілюстрована історія України“
48	19 зверху	обичай	обычай
48	20 зверху	обичаи	обычаи
52	2 знизу	гругому	другому
62	12 зверху	земді	землі
67	10 знизу	звязанаго при цьому	звязаний при тому
97	22 зверху	отца	отця
98	3 знизу (примітка)	4155	6155
114	11—17 зверху	Траплялось ... Василя	„Траплялось ... Василя.“
119	7 знизу	віку.	віку.“
124	14 зверху	Зешля	Земля
124	19 зверху	доржави	держави
125	16 знизу	питання	положення
126	5 знизу	„Ахілева пята“	„Ахілесова п'ята“
127	4 зверху	а навіть	хай навіть
128	29 зверху (примітка)	принціп конфедеративний	принціп (конфедеративний)
132	24 зверху	Киї	Київ
142	2 знизу (покликання)	патріярхов	патріархов

УВАГА: Випадково при друці (Див. „Література по історії українського права“) упущено серед показаних наукових імен імя М. П. Василенко, який займає в історії науки укр. права поважне місце.

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org

Ціна 10-00

Б 304464- 1

National Parliamentary Library of Ukraine www.nplu.org